

AZƏRBAYCAN ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTITUTU

NADİR MƏMMƏDLİ

**MOSKVA ŞƏRQŞÜNASLIQ
İNSTITUTLARININ AZƏRBAYCANLI
TƏLƏBƏ, MÜDAVİM, ALİM
VƏ PEDAQOQLARI**

“Elm və təhsil”
Bakı – 2025

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının
04 aprel 2025-ci il tarixli iclasının 4 sayılı
protokoluna əsasən çap olunur.*

**Redaktor və
ön sözün müəllifi:**

Rafael Hüseynov
akademik

**Nadir Məmmədli. Moskva Şərqşünaslıq İnstitutlarının
azərbaycanlı tələbə, müdavim, alim və pedaqoqları.
Bakı, "Elm və təhsil", 2025, 224 (+70) səh.**

*Əsərdə taleyini Lazarev Şərq Dilləri, Mərkəzi Canlı
Şərq Dilləri, Şərq Dilləri və Moskva Kommersiya İnstitut-
ları ilə bağlamış Azərbaycan əsilli şərqşünasların elmi,
pedaqoji və ictimai təşkilatlardakı fəaliyyətlərindən bəhs
olunur. Kitab Ümumrusiya Mərkəzi Kitabxanasının 1917-ci
il inqilabına qədərki fondundan, Lazarev Şərq İnstitutunun,
Moskva şəhəri və vilayəti arxivlərindən toplanan materiallar
əsasında hazırlanmışdır.*

ISBN 978-9952-587-50-0

© Nadir Məmmədli, 2025

BÖYÜKLÜYÜ GÖRMƏK VƏ GÖSTƏRMƏK BACARIĞI

Azərbaycan düşüncə və qələm adamına orta çağdan universallıq xas olub.

Əski alimlərimizi bir kənara qoysaq belə, hətta söz ustalarımız da o qədər çoxcəhətli bilik və qabiliyyətlərə sahib olublar ki, onları sadəcə şair adlandırmaq düz çıxmır.

Doğrudur, Yaxın və Orta Şərqi təhsil sisteminin özü bu biçimdə idi və “müsəlman intibahı” adlandırılan nəhəng hadisənin gerçəkləşməsində xeyli dərəcədə məhz universallığa hesablanmış təhsil şəbəkəsinin təsiri vardı.

Ümumi təhsil fəzası və onun nəhəng coğrafiya üçün sabit şərtləri öz yerində, lakin Azərbaycan xalqının fitrətdən gələn istedadı da daim diqqətdə saxlanmalıdır.

Əgər XIII yüzildə Nəsirəddin Tusi dəqiq elmlərə aid bir-birindən qiymətli elmi risalələr qələmə almağa qadir idisə, eyni zamanda sırf fəlsəfi və ədəbi əsərlər də doğururdu, şeir nəzəriyyəsinə aid kitablar da yazırdı, rəssamlıq da edirdi.

XIX əsrdə ulu sələfləri kimi 6-7 dil bilən Abbasqulu ağa Bakıxanov da kamil alim idi, həm elmi əsaslara söykənən tarixşünaslıq araşdırmaları aparırdı, həm astronomiyaya aid kitab ortaya qoyurdu, həm etikadan yazırdı, həm coğrafiyadan kitab bağlayırdı, həm şair idi, həm diplomat.

Müasir dövrdə bu keyfiyyət orta əsrlərdə və yeni tarixdə olan qədər kütləvi deyilsə də, millətin varlığına hopmuş həmin özəllik xalqımızla birgə yaşayır, universallıq Azərbaycan düşüncə və duyğu adamının dayanıqlı üstünlüyü kimi bu gün də qalmaqdadır.

Bir çox sahələrə bələd olmağın başlıca faydalarından biri yanaşdığın mövzulara və onların əhatəsinə daha miq-

yaslı baxa bilmək imkanını verməsidir. Problemləri üstdən, panoramda seyr edərkən çıxarılan nəticələrin, əldə edilən qənaətlərin daha dəqiq və dərin olacağı şübhəsizdir.

Tanınmış dilçi alimimiz professor Nadir Məmmədlinin ilk dəfə 1995-ci ildə oxuduğum “Moskva Şərq Dilləri İnstitutunun azərbaycanlı alimləri” kitabı və indi, zaman ötəndən sonra daha da cilalanaraq bir qədər də mükəmməl halda elmi dövriyyəyə qatılan “Moskva Şərqşünaslıq İnstitutunun azərbaycanlı tələbə, müdavim, alim və pedaqoqları” əsəri hələ səhifələrini vərəqləməzdən əvvəl həm müəllifi, həm də bütövlükdə mövzu ətrafında xeyli vacib düşüncələr oyadır.

Nadir Məmmədlini sadəcə dilçi alim kimi təqdim edərkən daha öncəki alim universallığı barədə qeydlərimiz də diqqətdə saxlanmalıdır.

Nadir Məmmədlinin bir araşdırıcı olaraq son 30 il ərzindəki əsərlərinin ümumi mənzərəsi onu təsdiqləyir ki, biz vahid imza altında bir neçə xüsusi səriştə tələb edən elmi istiqamətin peşəkar vərdiş və bacarıqlarını özündə birləşdirən tədqiqatçı ilə üzbəüzük.

Əlbəttə, XX yüzil Azərbaycanının elmi gerçəkliyində, xüsusən əsrin son onilliklərindən etibarən (ta indiyədək) intellektual mühitə möhtəkir müdaxilələrin də şahidiyik, başqalarının yazdıqlarını, həm də çox zaman bələd olmadıqları sahələrə aid, öz bilik və savad çəvrələrindən çox qırağa adlayan əsərləri vicdanı səksənmədən və utanıb-qızarmadan halal zəka məhsulları kimi cəmiyyətə sırıyanları da az görməmişik.

O cür psevdouniversallar, saxta hərşeyşünaslar, guya hər elmdən halilər də var, az da olsa Nadir Məmmədli kimi başını aşağı salaraq fəhlə zəhməti çəkən, elmə sədaqətlə qulluq edən (bu sözün həm “xidmət”, həm də elə lap “nökərçilik” anlamında), daha dərinlərə baş vura bilməkçün çalışmaqdan, axtarmaqdan usanmayanlar da var.

Nadir bir tərəfdən peşəkar dilçidirsə (həm də dilçiliyin bir neçə sahəsi üzrə sanballı araşdırmalar apara bilirsə), digər tərəfdən mətnşünasdır, o biri baxımdan tarixçidir, ayrı bir baxış nöqtəsindən ədəbiyyatşünasdır.

Nadir Məmmədlinin son 3 onil boyunca nəşr etdirdiyi 16 kitabın, 7 monoqrafiyanın ("Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyi" (Bakı, "Maarif", 1991), "Moskva Şərq Dilləri İnstitutunun Azərbaycan alimləri (1876-1930)" (Bakı, "Sabah", 1993), "Alınma terminlər (1920-1995)" (Bakı, "Elm", 1997), "M.F.Axundovun obrazları və dilçilik görüşləri" (şərikli) (Bakı, "Elm və təhsil", 2012), "Azərbaycan dilində alınma terminlər" (Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017), "Mirzə Cəfər Topçubaşov" (Bakı, "Elm və təhsil", 2020); "Azərbaycan dili" (ali məktəblərin rus bölmələrinin bakalavr pilləsi üçün. Bakı, "Maarif", 1993), Azərbaycan bölmələrinin bakalavr pilləsi üçün "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" (2 cildə, Bakı, "Elm və təhsil", 2020-2021) dərsliklərinin, Azərbaycan və rus bölmələrinin bakalavr pilləsi üçün "Azərbaycan dili" (Bakı, "Elm və təhsil", 2018) fənləri üzrə proqramların, ötən əsrin 90-cı illərində əlifbaya keçid ərəfəsində "Latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbası" (Bakı, "Maarif", 1992) vəsaitinin, "Azərbaycanca-rusca danışmaq kitabı"nın (şərikli, Bakı, "Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi", 1995), 3 praktik lüğətin ("Çağdaş türk ədəbi dilinin izahlı omonimlər sözlüyü" (Bakı, "Sabah", 1995), "Adını mən verdim – yaşını Allah versin (türk şəxs adları lüğəti)" (Bakı, "Maarif", 1995), Prezidentin sərəncamı ilə çap olunan dövlət əhəmiyyətli "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"nin (Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2013), "Alınma terminlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri" (Bakı, "Nurlan", 1995) adlı metodik göstərişin, 200-dən artıq elmi, bir o qədər də publisistik məqalənin yaratdığı spektrin içində, belə zəngin bir irsin arxasında

yazdığıнын hər sətrinə cavabdeh universal alimin surətini görürük.

Bunun üstünə daha bir neçə ştrixi əlavə edəndə Nadir Məmmədlinin alim obrazı bir az da dəqiqləşir.

O, 1992-1994-cü illərdə Moskva və Moskvaətrafı şəhərlərin (Ximiki, Dolqoprudnı, Tula) arxivlərində çalışıb, şəxsiyyətləri indiyədək səhv salınan, Rusiya şərqşünaslıq elmində tədqiqatları, pedaqoji fəaliyyətləri ilə tanınan iki azərbaycanlı şərqşünas alim – Mirzə Cəfər Rzayev və Mirzə Cəfər Topçubaşov, eləcə də sonuncu dəfə 1976-cı ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutu tərəfindən nəşr olunan “Fərhəngi farsı-rusi” (“Farsca- rusca lüğət”) məşhur lüğətin tərtibçisi, XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Rusiya şərqşünaslıq institutlarında çalışmış azərbaycanlı leksikoqraf, folklorşünas, etnoqraf Mirzə Abdulla Qafarov haqqında monoqrafik araşdırma aparıb, 1995 və 2020-ci illərdə onların həyat və yaradıcılıqlarını əhatə edən əsər çap etdirib. Əslən Cənubi Azərbaycandan olan bu şərqşünasları soraylamaq məqsədilə Təbrizdə çıxan “Məhdi Azadi” dərgisində “Məfəxeri Azərbaycan” başlıqlı silsilə məqalələr dərc etdirib.

Nadir Məmmədli azərbaycançılıq konsepsiyası ilə bağlı respublikanın ən nüfuzlu elmi jurnallarında “Azərbaycançılıq”, “Azərbaycan dilinin XX və XXI əsrlərdə ideoloji intibahı”, “Qloballaşan dünya və azərbaycançılıq” adlı irihəcmli məqalələrlə çıxış edib və bu ideologiya haqqında nəzəri fikirlər irəli sürüb; nisbətən yeni ideologiya olsa da, azərbaycançılığın konkret məqsədlərini əsaslandırıb.

Onun elmi tərcümeyi-halının təfərrüatlarına varmağım əsas mətləbimə bir müqəddimə sayılsın.

Dünya şərqşünaslığında aparıcı mövqe tutmuş rus şərqşünaslığında azərbaycanlı alimlərin əvəzsiz yeri haqqında Nadir Məmmədlinin silsilə araşdırmaları var. Bu mövzuda yazma bilmək üçünsə müəyyən səlahiyyətlərin

olmalıdır. Səlahiyyəti isə araşdırıcıya həmin mövzuya gəlib çatanadək keçdiyi yol, qazandığı səriştə və biliklər verir.

Klassiklər zümrəsinə qoşulmuş o böyük şərqşünasların heç biri nə sadə insan olub, nə sıradan alim.

Həm o, həm bu cəhətdən çox üstün olublar.

Dünya şərqşünaslığında mötəbər imzası olan böyük alimlərimizdən hansının ömür yolu ilə maraqlanırsan, onların məhz ensiklopedik biliklər yiyəsi olmasına şahid kəsilsən. O cür olmasaydılar, yol da açar, məktəb də yarada bilməzdilər.

O qəbil adamlar haqqında yazarsa gərək özü də universal ola ki, onları düzgün qiymətləndirə bilər, xidmətlərinin hüdudlarını dəqiq müəyyənəlməyə gücü çatır.

SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutu mənə hələ 1970-ci illərdən – ilk tələbəlik çağlarımdan doğma ünvana çevrilmişdi.

Tələbəyə həmin instituta gedib-gəlməyə başlamışam, orada keçirilən konfranslarda iştirak etmişəm, aspirantura illərində elmi rəhbərim Qəzənfər Əliyevin xeyirxah vasi-təçiliyi ilə əməkdaşı olduğu bu institutun ən nüfuzlu hesab edilən Yazılı abidələr şöbəsi ilə çox bağlanmışam.

Sovet dönəmində Şərqşünaslıq İnstitutunun istər elmi, istər siyasi baxımdan çəkisi yetərinə ağır idi və Yazılı mənbələr şöbəsini ayrıca vurğulamağım məqsədlidir.

İnstitutun nəşrləri çox idi, lakin bunların bütün SSRİ ərazisində ən populyarları və ən çox gözlənilənləri müxtəlif dillərdəki mənbələrin nəşrləri idi. Bu qəbil nəşrlər sanki bütün institutu birləşdirirdi və onun vahid bir bədən olduğunu daha artıq nümayiş etdirirdi.

SSRİ boyu yayılan nəşrlərin hamısının son səhifəsində, təbii ki, kitabın hazırlandığı SSRİ Şərqşünaslıq İnstitutunun ünvanı da göstərilirdi.

Sanki elə olmalı olan bu adidən-adi iş əslində erməni ultramillətçiliyinin strateji düşüncə tərzinin görüntü-

lərindən sayılmalıdır: “Armyanskiy pereulok – Erməni döngəsi 2”.

Təqribən oxşar örnək 1970-1980-ci illərin Azərbaycan mətbuat həyatına yaxından bələd olan insanlarımıza tanış gəlməlidir. O dövrdə “Kommunist” (indiki “Azərbaycan”) nəşriyyatının binasında əksər qəzet-jurnal redaksiyaları cəmləşmişdi.

Sovet Azərbaycanı idarəçiliyinin bütün qanadlarına dürtülmüş və hər mətləbdən irəlicədən agah olan ermənilər o binanın harada tikiləcəyini, bütün redaksiyaların da məhz orada yerləşəcəyini qabaqcadan bilirdilər, ona görə də hələ nəşriyyat yaranmamışdan sanki ucqar küçəyə 26 Bakı komissarından olan Baqdasar Avakyanın adının verilməsinə nail olmuşdular.

Bu həmin Avakyan idi ki, mart ayında xalqımıza qarşı törədiləcək kütləvi qırğınlar ərəfəsində Bakının erməni əhalisinə gizlicə və ucdantutma silah paylamağa başlamışdı, 1918-ci ilin apreliyində xalqımızın qatı düşməni olan Stepan Şaumyanın əmri ilə Bakı şəhərinin komendantı təyin edilmişdi. Məsum azərbaycanlıların soyqırımında ən qəddar iştirakı olan belə bir cəllad caninin adı sovet dönməsində hər gün gözə girirdi, yüz min tirajlarla işıq üzü görən Azərbaycan qəzetlərinin hamısında yer alırdı.

1980-ci illərin sonlarına doğru, hələ sovet dövründəcə bu adın küçənin üstündən götürülərək Mətbuat prospekti adlandırılması təklifini irəli sürmək cəsarətini özündə tapan görkəmli qəzetçimiz Nəsir İmanquliyev oldu.

Nadir Məmmədlinin haqqında bəhs etdiyi Moskva Şərq Dilləri İnstitutu – ilk gənclik illərimdən mənə çox əzizləşmiş və yaddaşımnda saysız xatirələr yaşadan sonrakı SSRİ Şərqşünaslıq İnstitutu hələ heç Moskvaya, o elm ocağına gedib çıxmamışdan, Bakıda tələbəlik illərində rast gəldiyim 2 kitabdakı təsiredici sətirlərlə hafizəmə möhkəmcə daxil olmuşdu.

Həmin sətirlərdən biri lap qısa idi.

Rusiyada sosialist inqilabından əvvəlki dövəmdə Lazerev institutu adlandırılmış o yerin sovet dövründə bir ara Nəriman Nərimanovun adını daşdığı ilk dəfə görəndə çox heyrləndim. Bu heyreti yaradan əsas səbəb o deyildi ki, necə olub belə şöhrətli bir təhsil və elm müəssisəsinə bir azərbaycanlının adını veriblər. Məntiqlə sovet dönməndə bu, təəccüblü görünməməli idi, çünki Nəriman Nərimanov sovet dövləti quruculuğunun ilk illərində Vladimir Leninin yaxın silahdaşlarından biri kimi Kremldə çalışmış, ölkənin Şərq siyasətinin aparıcı simalarından hesab edilmiş, həm də görkəmli ədib olmuşdu. Məni şaşırtdan bu olmuşdu ki, qara mürəkkəblə institutun adının üzərindən Nərimanovun adının silindiğini görmüşdüm və 1970-ci illərin ortaları idi, artıq bilirdim ki, kitablarda, jurnallarda hansısa adı bu təhər qaralayıblarsa, deməli, o, xalq düşmənləri sırasına qatılıbmış. Həmin institutla bağlı qarşıma çıxan və məni heyrləndirən, birdəfəlik yaddaşıma köçən, ermənilik haqda bəlkə də ilk ən narahat qənaətimi yaradan bir məqalədəki bir neçə sətir olmuşdu.

Şərqsünaslıq fakültəsində mən həm qrupumuzun, həm ərəb-fars-türk qruplar birləşməsinin seçilmişisi ("starosta" deyilən kəlməni mənasına uyğun olaraq şərti belə çevirirəm) idim və adətən dərslər bitəndə jurnalı, ya yeri düşəndə 3 jurnalı birlikdə dekanlığa mən gətirib təhvil verirdim. O vaxt universitet indiki binasına köçmüşdüsə də, hələ şərqsünaslıq fakültəsi İstiqlaliyyət (ovaxtkı Kommunist) küçəsində qalırdı.

Dekanlığa girəndə müstəsna şəxsiyyət, böyük müəllim və alim Yusif Ziya Şirvaninin əlindəki bir kitabı qeyzli halda dekanımız Həsən Mahmudova göstərdiyini gördüm: "Bax gör bu erməni nə yazır! Bunların xisləti belədir, hər şeyi qamarlamaqda, öz adlarına bağlamaqda pərgardırlar".

İndi belə söhbətlər, məlum həqiqətlərin bu sayaq ifadəsi tam təbii görünür. Amma 1973-cü ildə – guya xalqlar dost-

luğunun tüğyan etdiyi, Azərbaycanla Hayastanın qardaşlığı haqda nəğmələrin oxunduğu əyyamlarda adamlar içərilərində bu cür düşünsələr də, adətən belə danışmazdılar.

Yusif Ziya onsuz da zəhmli kişi idi, bu sözləri deyəndə qədarindən də qəzəbli görünürdü.

Həsən müəllim kitabı ondan alıb masanın üstünə qoydu, Yusif Ziya müəllimi sakitləşdirmək üçün çay təklif etdi və gözücu kitabın üzünə baxdım: “Очерки по истории русского востоковедения”.

Ertəsi gün universitetin kitabxanasından 1963-cü ildə Moskvada SSRİ Elmlər Akademiyası Asiya Xalqları İnstitutunun xətti ilə Şərq Ədəbiyyatı Nəşriyyatında buraxılmış həmin kitabı tapdım (Очерки по истории русского востоковедения. VI, АН СССР, Издательство Восточной Литературы, Москва, 1963). Birinci həmin erməninin məqaləsini açıb oxudum (А.П.Базиянц. Создание института восточных языков в Москве (первая половина XIX века), ardınca da topludakı digər bütün məqalələri.

Artıq çoxdandır ki, həmin məcmuə şəxsi kitabxanamda var və ona görə dəqiqlik üçün A.Baziyansın “Moskvada Şərq Dilləri İnstitutunun yaranması (XIX əsrin birinci yarısı)” adlı məqaləsindəki sətiirləri yadımda qalan kimi deyil, indi elə birbaşa kitabdan sözbəsöz dəqiqliklə tərcümə edərək verirəm: “İnqilabdan əvvəl Moskvadakı yeganə şərqşünaslıq müəssisəsi Lazerev Şərq Dilləri İnstitutu idi. Onun tarixi rus, eləcə də erməni mədəniyyəti tarixinin ən maraqlı səhifələrindən biridir. XIX əsrin əvvəllərində yaranmış çox da böyük olmayan şəxsi erməni təhsil ocağı ali məktəbə çevrilərək Rusiyada şərqşünaslığın inkişafında böyük rol oynadı. Eyni zamanda Lazerev İnstitutunu erməni mədəni mərkəzlərindən biri, həmçinin rus elmi və ictimai fikrinin qabaqcıl ideyalarının erməni ziyalı mühitinə ən yaxşı ötürücülərindən hesab etmək olar” [səh. 270].

Söz yox, A.Baziyans Lazerev institutunun tarixindən yazırdısa, orada çalışmış azərbaycanlıların adının üstündən sükutla keçə bilməzdi. Keçmir də.

Nadir Məmmədlinin əsas qəhrəmanlarından biri, görkəmli Azərbaycan şərqşünası, mahir pedaqoq və alim, professor Mirzə Cəfər Rzayev haqqında A.Baziyans əsl erməni xəbisliyi ilə belə yazırdı: “Fars dili müəllimi Mirzə Cəfərə gəlincə, arxivdə onun haqqında məhvedici xasiyyətnamə qalmışdır. Orada göstərilir ki, Mirzə Cəfər təqribən fars dili dərsi deyə bilmir, qaydalardan və yaxşı metodlardan xəbəri yoxdur. Onun 12 şagirdindən 3-ü hələ təzə oxumağa başladığı halda qalanları artıq əlifbanı başa vurmuşlar” [səh. 296-297].

Lazerev institutunda çalışmış azərbaycanlılar haqqındakı bu qəbil məlumatların həqiqətə nə dərəcədə uyğun olduğunu dəqiqləşdirmək üçün oxucu gedib arxivlər arayan deyildi. Nəbələd oxucuda yaranacaq ilk təsəvvürü təxmin etmək müşkül deyil: mövzu üzrə kitab buraxmış A.Baziyans belə yazırsa, özü də arxiv sənədlərinə əsaslanırsa, yəqin, məhz elə də olub.

Nadir Məmmədlinin araşdırmalarının elmi həqiqətləri öz yerinə qoymaq baxımından əhəmiyyəti bir ayrı, ancaq bu yazıların siyasi, milli, vətənçi siqləti də var.

Lazerev İnstitutuna 1876-cı ildə əslən Suriyadan olan Mirzə Solomonun əvəzinə dəvət edilmiş Mirzə Cəfər Rzayev farscadan ruscaya sadə cümlələri belə tərcümə etməkdə çətinlik çəkən sələfindən fərqli olaraq, dili incəliklərinə qədər elə gözəl bilirdi ki, onu hətta milliyyətçə fars sayanlar da olurdu.

Öz ermənisinə aid mənfi rəyləri Mirzə Cəfərin adına culayan A.Baziyans kimi tarix təhrifçilərinin əksinə olaraq, Nadir Məmmədli unudulmuş bir azərbaycanlı şərqşünası bizə əsl əzəməti ilə yaxından tanıtmay kimi nəcib vəzifəni gerçəkləşdirib.

Mirzə Cəfərin “Farsca-rusca danışiq kitabçası” (1883), “Fars dilinin müxtəsər qrammatikası” (1884), “Farsca-rusca-fransızca danışiq kitabçası” (1896), “Fars dilinin qrammatikası” (1901), klassik farsdilli ədəbiyyata və dilçilik məsələlərinə həsr edilən silsilə məqalələri, çoxsaylı tədris proqramları şərqşünaslıq və pedaqogika tariximizin qiymətli səhifələridir ki, bunları yerli-yataqlı araşdırmaq, təhlillərini aparmaq və hamının kəşf etməsi, bugünkü tədqiqat Nadir Məmmədlinin zəhmətinin bəhrəsidir.

Mirzə Cəfər Rzayevin bizim digər şərqşünas klassikimiz, Kazan Universitetinin professoru Mirzə Cəfər Topçubaşovla qarışdırılması məsələsinə toxunan, elmi və kütləvi ədəbiyyatda bu babətdə mövcud olan yanlışlığa danılmaz dəlilləri ilə birdəfəlik nöqtə qoyan Nadir Məmmədli bu iki dəyərli şəxsiyyətlə bağlı tutuşdurmalarını yalnız aydınlaşdırmalar və dəqiqləşdirmələrlə yekunlaşdırmır, fürsətdən istifadə edərək Mirzə Cəfər Topçubaşovun da elmi-pedaqoji fəaliyyəti haqqında müfəssəl bilgiler verir. Eyni sevgi, eyni həssas yanaşma, eyni məsuliyyətli incə tədqiqat Nadir Məmmədlinin digər böyük şərqşünasımız Mirzə Abdulla Qafarova həsr edilən oçerkində də müşahidə edilməkdədir.

Türk dillərindən, rusca, ərəbcə və farscadan savayı bir sıra Qərb dillərini, o cümlədən fransızca və ingiliscəni də mükəmməl bilən Mirzə Abdulla Qafarovun bir diqqətəlayiq xüsusiyyəti də Şərq yazılı mənbələrini, klassik mətnləri yaxşı bilməsi idi. Rus şərqşünaslığı klassik farsdilli poeziya və nəsrin tərcüməçiliyi sahəsində qazanmış olduğu bir çox nailiyyətlərin təməlqoyucusu kimi daim Mirzə Abdulla Qafarovu minnətdarlıqla anmalıdır.

Mirzə Abdulla Qafarovun vaxtilə farscadan ruscaya etdiyi tərcümələrin, yazdığı elmi araşdırmaların hansılarınsa o əsərlərin yaranaraq nəşr edildiyi XX əsrin əvvəllə-

rindən keçən 100 ildən artıq zaman ərzində nisbətən köhnəlməmiş kimi görünə bilməsi mümkündür.

Təbii ki, Rusiyada da, dünyada da, Azərbaycanda da şərqşünaslıq elmi xeyli irəli gedib. Lakin Mirzə Abdulla Qafarovun “şah əsər”i adlandırılmalı “Farsca-rusca lüğət”i bu gün də təzədir, gərəkli, köhnəlməmişdir və son bir əsrdən uzun vaxt kəsiyində araya-ərsəyə gətirilmiş bu qəbil lüğətlərdən geri qalmır, hətta bir çox məziyyətləri ilə onlardan daha yuxarıda qərar tutur.

Bu lüğətin çar dövründə çap olunmuş cildlərinin surət-çıxarma yolu ilə 1974 və 1976-cı illərdə təzədən işıq üzü görmüş nüsxələrini tələbə vaxtı milliyyətçə fars olan müəllimlərimiz, professorlar Nəyyar Zaman Hatəmi və Əhməd Şəfainin tövsiyəsi ilə almışdıq və onlar Mirzə Abdulla Qafarovun lüğətini o dövrdə ən çox istifadə edilən bircildlik B.Miller və şərti olaraq “Rubinçik lüğəti” adlandırılan (əslində Yuri Rubinçik həmin lüğətin şəriksiz müəllifi yox, baş redaktoru və tərtibçilərdən biri idi) ikicildlik “Farsca-rusca lüğət”dən daha yüksək tuturdular.

Özləri də lüğətçiliklə məşğul olmuş o bişkin mütəxəssislərin mötəbər rəyinin ədalətli olmasını sonralar həyat da sübut etdi.

Onillər boyu, xüsusən klassik mətnlərlə işləyərkən lüğət açmağa ehtiyac duyanda, şəxsi təcrübəm əsasında təsdiqləyirəm ki, Qafarov lüğətinin daha işəyarayan olduğunu dəfələrlə hiss etmişəm.

Belə misilsiz bir şərqşünasımız haqqında Nadir Məmmədliyə qədər ara-sıra və adda-budda yazılıbsa da, onun alim və müəllim portretini də ilk dəfə Azərbaycan insanına təqdim etmək Nadir Məmmədlinin xidmətidir.

Kitablar yaratmış, yollar açmış parlaq simalardan sonra gələnlərin ümumən çox, ən azı isə bircə ümdə borcu var – o fədakarların adları, əməlləri, izləri unudulmasın deyə bütün

bunları kitablaşdırmaq. Onların böyüklüyünü olduğu kimi görmək, dəyərləndirmək, hər kəsə çatdırma bilməkçünsə gərək bu işi başlayanda həm tədqiqatçı təpəri və inadkarlığı, həm tarixin qaranlıqlarını görə bilmək bəsirətliliyi və qabiliyyəti, həm də araşdırmalar əsasında topladıqlarını bir məcraya yönəldərək haqqında bəhs etdiyi adlara layiq kitab doğurmaq bacarığı olmalıdır.

Nadir Məmmədliyə bunların hamısı olub ki, hamımızın o böyük adlara minnətdarlığının ifadəsi olan belə bir kitab yaranıb.

Tarixin bağışladığı və öyrətdiyi ən yaxşı qəliblərdən biri də budur ki, yaşamalılıq ənənələr yaranır, yeni zamanlara uyğun olaraq təkmilləşərək, təzələşərək ömrünü davam etdirir.

Moskva Şərq Dilləri İnstitutunda Azərbaycan pedaqoq və alimlərinin başladığı ənənə sonralar yerində saymadı, Azərbaycanın yeni nəsil qabil oriyentalistləri tərəfindən həmin institutun varisi sayılan SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunda uğurla davam etdirildi.

Nadir Məmmədli yolun əvvəlinin 1930-cu illərə qədərki tarixini və başlıca simalarını yerli-yataqlı araşdıraraq lazımlı əsər ortaya qoyubsa, bu həm də bir başqa araşdırıcılıq və kitabçılıq ənənəsinin yaranması üçün təkan nöqtəsi deməkdir.

XX əsrin ikinci yarısında Moskvada yaşayıb-yaratmış, dünya şərqşünaslığının başlıca və çox nüfuzlu mərkəzlərindən olan SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunda fəaliyyət göstərmiş seçkin azərbaycanlı alimlərin həyat yolu və irslərinin monoqrafik tədqiqinə də ehtiyac var.

Bu, bir tərəfdən həmin alimləri və onların elmi-pedaqoji irsini daha yaxından bilməyimizə meydan açarsa, digər tərəfdən də sələflərinin yolunu layiqincə davam etdirmiş soydaşlarımızın keçmiş Sovet İttifaqında və dünyada şərqşünaslığın yüksəlişlərinə hansı töhfələr verməsini əyani şəkildə ortaya qoyar.

Alim kimlikləri bir az da əyaniləşsin deyə mötərizədə hərəsinin vacib əsərlərindən bir-ikisini göstərməklə o azərbaycanlı elm adamlarının sadəcə adlarını sadalayanda möhtəşəm bir mənzərə alınır, bu şəxsiyyətlərin əksərinin dünya səviyyəli böyük araşdırıcılar olduğu görünür.

1940-50-ci illərdə Əkbər Babayev (А.А.Бабаев. Назым Хикмет. Жизнь и творчества. Издательство «Наука», Главная Редакция Восточной Литературы. Москва, 1975) və Xalıq Koroğlu (Х.Короглу. Огузский героический эпос. Академия Наук СССР, Институт Востоковедения. Издательство «Наука», Главная Редакция Восточной литературы. Москва, 1976; Халык Короглу. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. Издательство Восточной Литературы, «Наука», Москва, 1983), onların ardınca Ziba Qəniyeva (o, İkinci Dünya müharibəsi dövründə yüzlərlə faşistin axırına çıxan sərrast snayper kimi şöhrətləndi, orden-medallarla təltif edildi, repressiya qurbanının qızı ola-ola Stalin dönəminin son SSRİ Ali Soveti sədri Nikolay Şvernikin ailəsi onu övlad kimi himayəsinə götürdü, müharibə qəhrəmanı Ziba Qəniyeva davadan sonra ikinci ali təhsil aldı, 1956-cı ildən elmi işçi kimi SSRİ Şərqşünaslıq İnstitutunda çalışdı, urdu ədəbiyyatının sovet məkanındakı ilk tədqiqatçılarından birinə çevrildi (Бах: Исбаха А.А. «Вставай, страна огромная... Рассказы о Великой Отечественной войне. Зибга Ганиева». Худож. лит., 1969 – Т.2), Həmzə Fəthi Xoşginabi (İranda demokratik nəsrin təməlçilərindən olan, SSRİ-yə 1946-cı ildə 24 yaşında ikən pənah gətirən istedadlı şair və nasir Fəthi Xosrov həm də klassik farsdilli mətnlərin kamil bilicisi idi və SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun Yazılı abidələr şöbəsi xətti ilə nəşr edilən farsdilli mətnlərin əksəri onun mötəbər ekspert nəzərindən keçirdi. Abdullah Hatifinin “Şirin və Xosrov”u orada çap ediləndə bu mətnin qüsursuz ortaya çıxmasına

zamin olan 2 redaktordan biri Qəzənfər Əliyev, digəri Həmzə Fəthi Xoşginabi idi /Абдаллах Хатифи. Ширин и Хусрай. Критич. текст и вступит, ст. Саадулло Асадуллаева. Отв. ред.: Г. Ю. Алиев, Фатхи- Хошгинаби. — АН СССР. Ин-т востоковедения, Москва, 1977/; Şəmsəddin Qeys ər-Razinin “Əl-möcəm fi məayir-i əşar ul-əcəm” əsərinin tərcüməçisi professor Nataliya Çalisova etiraf edirdi: “Mərhum Həmzə Fəthi Xoşginabinin köməyi olmasaydı, bir çox şeirlərin oxunmasının öhdəsindən gələ bilməzdim”/səh.74/ Шамс ад-Дин Мухаммад ибн Кайс ар-Рази Свод правил персидской поэзии. Ч. II. О науке рифмы и критики поэзии. Пер. с персидск., исслед. и коммент. Н.Ю.Чалисовой. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997), Rüstəm Əliyev (Сади. Гулистан. Критический текст, перевод, предисловие и примечания Р.М.Алиева. Памятники Литературы Народов Востока. Издательство «Наука», Главная Редакция Восточной Литературы. Москва, 1959; Фирдоуси. Шахнаме. Критический текст, Том VIII. Составитель текста Р.М.Алиев. Под редакцией А.Азера. Академия Наук СССР Институт Востоковедения. Памятники Литературы Народов Востока. Издательство «Наука», Главная Редакция Восточной Литературы. Москва, 1970), Qəzənfər Əliyev (Г.Ю.Алиев. Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока. Академия наук СССР, Институт Востоковедения, Издательство Восточной литературы, Москва, 1960; Г.Ю.Алиев. Персоязычная литература Индии. Издательство «Наука», Главная Редакция Восточной Литературы. Москва, 1968; Г.Ю.Алиев. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. Издательство «Наука», Главная Редакция Восточной Литературы. Москва, 1985) Əbdürrza Azər (Абдур-Реза Азер. Персидское стихоложение и рифма. Институт Востоковедения АН СССР, Москва, 1967), Şərqşünaslıq İnstitutunda

47 illik iş stajı ilə özünəməxsus rekord vurmuş professor Saleh Əliyev (Салех Алиев. Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в. Академия наук СССР. Институт Востоковедения. Издательство «Наука», Главная Редакция Восточной Литературы, Москва, 1985; Салех Алиев. История Ирана – XX век. Институт Востоковедения РАН, 2004), Elmira Əlizadə (görkəmli akademik Əbdülkərim Əlizadənin qızı. Э.Ализаде. «Русская литература и арабский мир (К истории арабо-русских литературных связей. Книга 1. Москва, 2014; Книга 2, Институт Востоковедения РАН, Москва, 2020), Tofiq Məlikli (Т.Меликов. Назым Хикмет и новая поэзия Турции. Академия Наук СССР Институт Востоковедения. Издательство «Наука», Главная Редакция Восточной Литературы. Москва, 1987; Тофик Меликли. Литература Турции: Корни и крона. Москва, 1998; Тофик Меликли. Одиночество гения. Фазыл Хюсюн Дагларджа. Москва, 2014), həmin institutda sıralarında mənim də yer aldığım aspirantlar qatarında onlarca gənc türkoloq, iranşünas, ərəbşünas, eləcə də əsas iş yerləri Moskvanın başqa elm və təhsil müəssisələri olsa da, Şərqşünaslıq İnstitutu ilə sıx təmaslar və əməkdaşlıq əlaqələri qurmuş Qasım Kərimov kimi qüvvətli islamşünas (Г.Керимов. Шариат и его социальная сущность. Издательство «Наука», Москва, 1978; Г.Керимов. Влияние ислама на общественно-политическую жизнь народов ближнего и Среднего Востока. Москва, 1982; Г.Керимов. Учение ислама о государстве и политике. Москва, 1986; Г.Керимов. Шариат. Закон жизни мусульман. Ответы Шариата на проблемы современности. Издательство «Диля», СПб. 2006) və digərləri həm ayrılıqda araşdırılmalı, həm də bir bütövün tərkib hissələri olaraq tədqiq edilməlidirlər.

Məhz bu cür bütöv mənzərə Moskvadakı Azərbaycan şərqşünaslıq məktəbinin ümumi kontekstdə nə qədər güclü,

nə qədər aparıcı olduğunu, necə parlaq izlər qoyduğunu özümüzə də, dünyaya da aydın göstərər, bir əsrdən artıq müddətdə məhz Azərbaycan zəkasının Rusiya, sonralarsa SSRİ şərqsünaslığında əsas ağırlıq daşıyan sütunlardan olduğunu sübut edər.

Bu monoqrafiyasının ardı olaraq həmin əsəri də Nadir Məmmədlimi yazacaq, ya başqasını, – bu, mühüm deyil. Əsas odur ki, bu kitab artıq o kitabın yaranması ehtiyacını zəruriləşdirib.

Zənnimcə, hər bir gərəkli əsərin bir məziyyəti də yalnız mündəricəsi ilə deyil, hətta dalğası ilə də fayda verə bilməsidir, təkcə hansı suallara cavab verməsi yox, əlavə hansı sualları da doğurmasıdır.

Şanlı yolun birinci yarısı haqqındakı bu kitab qarşımızda, yolun növbəti yarısı haqqındakı kitab da, ümid edək ki, bizə doğru yol gəlməkdə...

Amma artıq var olan bu və yazılacağını umduğumuz növbəti kitabla bağlı mühüm bir istək də doğur.

Ölbəttə, bu həqiqətləri özümüzün, millətimizin bilməsi önəmlidir. Fəqət üstünlüklərimizi dünyaya da anlatmaq heç bundan az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu qəbil kitabları tərcümə edərək rusca da, Avropa dillərində də nəşr etmək məsləhətdir.

Bir əsrdən artıq zaman ərzində Azərbaycan bilgin övladlarının sayəsində dünya şərqsünasları ailəsində mötəbər imzasını atıb.

O ailənin bu imza sahiblərinin uca yerini gərəyincə bilməsi isə bu qəbil kitablar bahasına hasil olur.

*Rafael HÜSEYNOV,
akademik*

GİRİŞ ƏVƏZİ

Tarixin dərin qatlarında ərəb və farsdilli müsəlman mədəniyyətinin – elminin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, etnoqrafiyasının yaranmasında və inkişafında Azərbaycan alimlərinin də müstəsna xidmətləri olmuşdur; onların hər biri həm də dünya mədəniyyəti, elm xəzinəsinə öz layiqli töhfəsini vermişdir.

Dünyanın qabaqcıl elm və mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan Rusiyada şərqsünaslıq elmi demək olar ki, Avropa və Şərq mütəxəssislərinin ciddi səyləri və potensialı ilə müvəffəqiyyət qazanmışdır. Vaxtdan, zamandan asılı olmayaraq, doğulduğu torpağın sərhədlərindən kənarlarda yaşayan, fəaliyyət göstərən hər bir kəs öz yurdunun, məmləkətinin elçisi sayılır. Bu şərəfli missiyanı həyata keçirmək, yaddaşlarda qalmaq, “vardır millətimin imzası imzalar içində” demək hər bir kəsəmi nəsisb olur? Belə fədakar insanları üzə çıxarmaq, xüsusilə rusdilli Azərbaycan elmi haqqında tədqiqatlar aparmaqla xalqımızın dünya mədəniyyəti tarixindəki yeri müəyyənləşdirilə bilər. Monoqrafiya Azərbaycan alimlərindən, xüsusilə Heydər Hüseynov, Ağababa Rzayev, Vilayət Quliyev, Cəmilə Sadıqova və Teyyibə Ələsgərovanın sanballı tədqiqatlarının davamı kimi Moskvada Mərkəzi Canlı Şərq Dilləri, Mərkəzi Kommersiya İnstitutunun, Realni məktəbi, İmperator Universitetinin tələbə və müdavimləri Məlikov Nurulla bəy Ağarəhim bəy oğlu, Qurbanov Əhməd Hacı Qurban oğlu, Əbülfət ağa Nəcəfqulu ağa oğlu Şahtaxlı, Cahangir bəy Qayıbov, Mahmud İzmayılov, Ələsgər Əliyev, Fərrux xan Bədəlbəyev, Firidun xan Mirzə Fərəc xan oğlu Bədəlbəyev, Məhəmməd bəy Ağaoğlunun (Ağayev), Novoçerkassk Hərbi gimnaziyasında Azərbaycan dili müəllimi kimi çalışmış Mirzə Həsən bəy Vəzirov, Lazarev Şərq Dilləri İnstitutu (LŞDİ)

Xüsusi (Ali) Siniflərinin¹, Moskva Şərqşünaslıq İnstitutlarının müəllimləri olmuş azərbaycanlı pedaqoq və alimlərin Rusiyada XIX yüzillikdə yaranmış şərqşünaslıq elmindəki böyük xidmətlərinə həsr olunmuşdur.

Rusiya şərqşünaslıq ocaqlarında çalışmış M.C.Topçubaşov, M.Ə.Kazımbəy, M.K.Abedinov, M.H.Tahirov, M.Ə.Vəzirov, M.S.Ağabəyov, M.A.Şaxtaxtinski, M.D.İsrafilov kimi azərbaycanlı şərqşünaslar təkcə Şərq dillərini, kalliqrafiyasını tədris etməklə kifayətlənməmiş, qiymətli dərsliklər yazmış, müntəxəbatlar, lüğətlər tərtib etmiş, Rusiya şərqşünaslığına şan-şöhrət gətirmiş, bu elmin inkişafı üçün müstəsna fəaliyyət göstərmişlər. Bünövrəsi Mirzə Cəfər Topçubaşov tərəfindən qoyulan Rusiya şərqşünaslığı ənənəsi Mirzə Kazım bəy, eləcə də qardaşı Əbdülsəttar bəy, daha sonralar Abu Turab Vəzirov, Mirzə Məhəmməd Şəfi, Sadıq bəy Cəfərov, Mirzə Abdulla Vəzirov, Mirzə Həsən Tahirov, Mirzə Abdulla Qafarov, Mirzə Cəfər Rzayev kimi alim, müəllimlər tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir.

Oxuculara təqdim edilən kitabın I hissəsi Rusiya şərqşünaslıq institutlarında təhsil almış, bəzi səbəblərdən oranı bitirməmiş azərbaycanlı tələbə və müdavimlərdən, II hissəsi ciddi tədqiqat əsərləri ilə tanınan, fars leksikoqrafiyası və qrammatikasının öyrədilməsində böyük xidmətləri olmuş Lazarev Şərq Dilləri İnstitutu Xüsusi Siniflərinin müəllimləri Mirzə Cəfər Rzayev və Mirzə Abdulla Qafarovun elmi fəaliyyətindən bəhs edilir. Onlar institutda Azərbaycan, türk, özbək və fars dillərindən dərs demiş, pedaqoji fəaliyyətləri ilə yanaşı, müntəxəbatlar, praktik vəsaitlər, danışıq kitabları, sanballı lüğətlər tərtib etmiş, Şərq ədəbiyyatının, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının klassik nümunələrini rus dilinə çevirmişlər. Onların milli zəminlə əlaqələri heç vaxt qırılmamış, Azərbaycan və Şərq klassik

¹ Rusca Специальные Классы

ədəbiyyatının Rusiyada layiqli təmsilçiləri olmuşlar. Məsələn, praktik dərslərində «İbrahim bəyin səyahətnaməsi», M.F.Axundovun «Hacı Qara», C.Məmmədquluzadənin «Usta Zeynal», N.Nərimanovun «Nadir Şah» əsərlərini, Nizaminin «Xəmsə»sini, Xaqani, Qətran Təbrizi və digər söz ustalarımızın şeirlərini müntəxəbat və tədris proqramlarına salmış, bir sıra nüfuzlu toplularda klassik şairlərimizin əsərlərini çap etdirmiş, şəxsiyyətləri haqqında şərhlər yazmışlar. Hafizdən sonra Şərq dünyasında ən çox tanınan, Tehranla Həmədan arasında yerləşən Savə şəhərində doğulub boya-başa çatmış məşhur azərbaycanlı şair Salman Savəci Avropada yenicə tədqiq olunmağa başlananda Mirzə Abdulla Qafarov onun 20 qəzəlini rus dilinə tərcüməsini çap etdirmişdir.

Tanınmış Azərbaycan alimi akademik Ağamusa Axundov hələ çox-çox illər öncə əsərin əlyazmasını oxuyanda yazırdı ki, fars dilinin tədqiqində bir sıra xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların xidməti olduqca çoxdur. Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, Vəhid Təbrizi, Mahmudbəy bin Abdulla Füsuni Təbrizi, Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Bürhan Təbrizi, Əli Yusif Şirvani, Əbdülkərim İrəvani Təbrizi, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Əbdüssəlam Axundzadə... fars dilçiliyini, onun mədəniyyət xəzinəsini saysız-hesabsız leksikoqrafik və qrammatika əsərləri ilə zənginləşdirən başqa azərbaycanlı alimlərin də adını çəkə bilərik, həm də onların taleyinə qərrib və keşməkeşli həyat, Vətən həsrəti də yazılıbmış.

Bütün mədəni xalqların elmi fikir tarixində lüğətçiliyin mühüm rolu olmuşdur. Hər hansı dilin öyrənilməsində lüğət ən zəruri vəsaitdir. Mirzə Abdulla Qafarovun məşhur «Farsca-rusca lüğət»i təkcə rus leksikoqrafiyasına möhtəşəm abidə kimi daxil olmamış, eləcə də fars leksikoqrafiyasına, sözün həqiqi mənasında, yenilik gətirmiş, onu

təkmilləşdirmiş, fars dilçilik xəzinəsini zənginləşdirmişdir. Akademik F.Y.Korşun qeyd etdiyi kimi, bu lüğət «Rusiya sərhədlərindən uzaqlarda şərqşünaslar arasında müəllifinə dərin hörmət qazandırmışdır». Təsadüfi deyil ki, ilk çapından 62 il sonra da dəyişilmədən, əlavələr edilmədən təkrar nəşr olunan lüğət oxuculara «fars dilini öyrənmək və klassik fars ədəbiyyatını tərcümə etmək üçün qiymətli vəsait» kimi təqdim olunmuşdur.

Rusiya şərqşünaslığın yüksək səviyyədə inkişafına böyük töhfələr vermiş bu elm adamları və pedaqoqlara borcudur. Rus, Şərq dillərini mükəmməl bilən azərbaycanlı şərqşünaslar Rusiyanın bir çox tanınmış ziyalılarının, alimlərinin müəllimi olmuş, bu dilləri öyrənməkdə onlara kömək etmişlər.

Elmi təhlil üslubu, məlumat zənginliyi ilə fərqlənən “Moskva Şərqşünaslıq İnstitutlarının azərbaycanlı tələbə, müdavim, alim və pedaqoqları” monoqrafiyası XIX əsrin birinci yarısından 1930-cu illərədək Rusiyada yaşayıb-yaratmış azərbaycanlı şərqşünaslar haqqında müfəssəl məlumat verir. İnanırıq ki, elmi ictimaiyyət bu kitabı maraqla qarşılayacaq.

MƏLİKOV Nurulla bəy Ağarəhim bəy oğlu

Nurulla bəy Ağarəhim bəy oğlu Məlikov 1 sentyabr 1902-ci ildən 8 iyun 1910-cu ilədək Bakı edadi məktəbində oxumuş və əsas bölmənin tam kursunu bitirmişdir. Şəriət fənni də daxil olmaqla cəmi üç fəndən “4” (yaxşı), qalan on fəndən qiymətlərinin hamısı “3” (kafi) olduğu üçün ali məktəbə qəbul üçün keçərli olmadığı üçün sənəd təqdim etməmişdir. 1 sentyabr 1910-cu ildən 12 iyun 1912-ci ilədək əlavə sinifdə təhsil alaraq tam kursu bitirmişdir.

O, 17 iyul 1912-ci il tarixində Moskvaya getmiş, Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun direktoruna Xüsusi Siniflərin I kursuna sərbəst dinləyici kimi götürülməsi üçün ərizə ilə müraciət etmişdir. Təəssüf ki, ərizə ilə birlikdə təqdim etdiyi fotosəkli şəxsi işində tapılmadı. Səbəb 27 mart 1914-cü ildə bu ali məktəbdən öz xahişi ilə azad olunması və qəbul zamanı instituta verdiyi bütün sənədlərini geri götürməsidir.

3 aprel 1914-cü ildə Moskva Kommersiya İnstitutunun (MKİ) İqtisad bölməsinə qəbul üçün sənədlərini vermişdir. MKİ üçün yazdığı tərcümeyi-halında yazılıb:

“Mən, Nurulla bəy Ağarəhim bəy oğlu Məlikov 1891-ci ildə doğulmuşam və özü təhsilsiz olan atamın pulu ilə oxumuşam. Uşaqkən çox xəstələnmiş, ingilis xəstəliyinə tutulmuşam. Yalnız 9 yaşımda ibtidai təhsil almışam və

nəticədə 1 sentyabr 1902-ci ildə Bakı edadi (real) məktəbinin kiçik hazırlıq sinfinə qəbul olunmuşam. Real məktəbdə mən son sinifdə dəhşətli göz xəstəliyinə (traxoma – N.M.) yoluxduğum üçün 2-ci ilə qalmışam; həmin xəstəliklə əlaqədar 3 illik çox ciddi müalicədən sonra xilas ola bilmişəm. Edadi məktəbi bitirincə Lazarev Şərq Dilləri İnstitutuna sərbəst dinləyici kimi qəbul olunaraq orada yalnız il yarım mühazirə dinləmişəm”.

Atası Ağarəhim bəy Məhəmmədrza bəy oğlu Bakı Xəzinə Odasının 29 mart 1914-cü il tarixli 24130 sayılı arayışında Bakı bəylərinin 1874-cü il siyahısında 80/83 qeydiyyat nömrəsi ilə adı təsdiqlənmişdir. 14 oktyabr 1916-cı ildə Bakı şəhər Polis İdarəsindən ona verilmiş 1626 sayılı arayışda da onun həqiqətən bəy zümrəsinə aid olduğu təsdiqlənmiş, müsəlman kimi hərbi mükəlləfiyyət daşımadığı, onu pulla ödədəyi qeyd edilmişdir.

Nurulla bəy Məlikov Bakıdan bu dəfə Kiyev Kommersiya İnstitutunun direktoruna iqtisad bölməsinin həqiqi dinləyiciləri sırasına götürülməsi üçün ünvanladığı müraciət ərizəsinin dərkənarında 15 iyun 1916-cı ildə instituta qəbul olunması haqqında və sənədlərində 23 iyun 1916-cı ildə 52 manat təhsil haqqı ödədəyi qeyd olunub.

Azərbaycan Cümhuriyyəti dönməində ticarət və sənaye naziri Mirzə Əsədullayev 17 mart 1919-cu ildə Kiyev Kommersiya İnstitutunun tələbəsi Nurulla bəy Ağarəhim bəy oğlu Məlikovun 17 martdan nazirliyə işə götürülməsi və 18 martdan ona Mal mübadiləsi şö-

bəsində kargüzər əvəzi, 12 apreldən həmin şöbədə kargüzər vəzifəsi həvalə edilməsi haqqında 65 sayılı əmr imzalamışdır.¹

¹ Bax: Mərdanov Misir, Tahirzadə Ədalət. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar. (Ensiklopedik-sorğu kitabı). V cild. M hərfi. Bakı: “Təhsil”, 2021, s. 312-315. Elə buradaca qeyd etmək istəyirəm ki, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Misir Mərdanovla professor Ədalət Tahirzadənin “1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar” adlı çoxcildlik ensiklopedik-sorğu kitabı təhsil tariximiz üçün olduqca qiymətlidir. Bu müəlliflər keçmiş Rusiya imperiyası ərazisindəki ali məktəblərə dair, demək olar ki, bütün arxivlərdən 1920-ci ilədək, yəni Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulanadək ali məktəblərdə oxumuş tələbələrimizin külli miqdarda sənədlərini toplayaraq hər sətri, hər fikri yalnız arxiv materialına, yaxud danışılmaz başqa qaynaqlara istinad edən olduqca etibarlı bir mənəvi xəzinə yaradıblar. Onlar “1920-ci ilədək Azərbaycanda yalnız 62 nəfər ali təhsilli adam olub” iftirasına 9-cu cildi 711-ci tələbəmizin tərcümeyi-halı ilə bitirməklə ən yüksək səviyyədə cavab veriblər və sübut ediblər ki, çarizmin müsəlmanların təhsil alması yolunda yaratdığı keçilməz sədləri mətanətlə aşan Azərbaycanın türk-müsəlman övladları Rusiya imperiyasının qeyri-xristian xalqları arasında ən yaxşı oxuyanlardır. Onlar bu gün uzaq-uzaq məmləkətlərin arxivlərində toz basmış, az qala əlçatmaz olan milli mədəni-mənəvi sərvətimizi yiyəsi olan xalqımıza qaytararaq ona səxavətlə təqdim ediblər. Hörmətli alimlərimiz bununla da xalqımızın keçmiş və gələcək maddi-mənəvi irsi arasında körpü qurmaq kimi önəmli missiyanı da öz fədakar əməkləri ilə layiqincə yerinə yetiriblər, eyni zamanda elmimizin inkişafına, xalqımızın maariflənməsinə və çox dəyərli töhfə veriblər. Bu çoxcildlik nəşr təhsil tariximizin publisist dillə qələmə alınmış nadir incisidir.

QURBANOV Əhməd Hacı Qurban oğlu (1896-1939)

Əhməd Qurbanov 1896-cı ildə Lənkəran şəhərində anadan olmuş, 1939-cu ildə, 45 yaşında Bakıda vəfat etmişdir. Onun haqqında məlumat olduqca azdır. Tanınmış jurnalist Vasif Quluyev Əhməd Qurbanov haqqında yazır: “O, 1915-ci ildə Moskva Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunu bitirib, Kazan Universitetinin Tibb fakültəsində təhsilini davam etdirmişdir. Bakının bir çox mək-

təblərində rus dili müəllimi işləmişdir. 25 avqust 1896-cı il təvəllüdlü, əslən Şuşa şəhərindən olan Mina xanım Aslanova ilə ailə qurub. Qurbanova *Mina xanım Zəkəriyyə bəy qızı* 28 dekabr 1968-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir, *Zəkəriyyə bəy Mirzə Mehdiqulu bəy oğlu Aslanovun* (1863-1917) qızıdır. Şuşa şəhərində doğulub. 1877-ci ildə şəhər məktəbinə daxil olub. Qori darülmüəllimini (müəllimlər seminariyasını) 1885-ci ildə bitirdikdən sonra müxtəlif vaxtlarda Bərdə, Alpaut, Ağdam və Gülablı məktəblərinin müdiri vəzifəsində işləyib. Bu məktəblərdə üst-üstə 15 il çalışıb. Zəkəriyyə bəy Azərbaycan maarif tarixinə öz imzasını atmış dəyərli müəllimlərimizdən biridir. Ömrünün 32 ilini millət balalarının savadlanmasına həsr edib. 1906-1907-ci illərdə Bakıda çağırılan Qafqaz Müəllimləri Qurultayında yaxından iştirak edib. 1912-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Şuşadan Bakıya köçüb və həmin ildən 1915-ci ilədək

4-cü rus-türk məktəbində müdir, sonralar isə həmin məktəbdə müəllim işləyib. Əhməd Qurbanovun vaxtilə Azərbaycan SSR Ali Sovetində məsul vəzifələrdə işləmiş qızı Zemfira xanım Qurbanovanın qeydlərindən aydın olur ki, bu məktəb 1920-ci ilədək Spasski küçəsi 121-də yerləşib. O küçə müstəqillik illərində Zərgərpalan, sovet dövründə Qasım İsmayılovun adını daşıyıb, vaxtilə 19 nömrəli məktəb olub. Görkəmli yazıçı və müəllim *Süleyman Sani Axundov* (1875-1939) bu məktəbin birinci mərtəbəsində 4 otağı mənzilə çevirib və orada dayısı qızı Mina xanım Aslanova və onun həyat yoldaşı Əhməd Qurbanovla birgə bir ailə kimi yaşayıb. Süleyman Saninin ailəsi olmayıb, o, Əhməd Qurbanovla Mina xanımın 3 övladını – *Xalidə*, *Zemfira* və *Tofiqi* öz himayəsinə götürərək böyüdü. Yazıçı onları “mənim yavrucuqlarım” adlandırmış.

Yeri gəlmişkən, Zəkəriyyə bəy Şuşada 1890-cı ildə görkəmli müəllim *Səfərli bəy Vəlibəyovun* (1856-1902) bacısı Ballı xanım Vəlibəyova (1872-?) ilə ailə qurub. Onların 3 oğlu, 2 qızı olub: Əmir bəy, Teymur bəy, Nadir bəy, Sona xanım və Mina xanım. Onlar sonralar xalqımızın dəyərli ziyalıları kimi tanındılar. Teymur bəy Aslanov Azərbaycan Cümhuriyyətinin 100 dövlət təqaüdçüsündən biridir.

Qurbanovun həyat yoldaşı Mina xanım 1912-ci ildə Bakıda H.Z.Tağıyevin rus-türk qız məktəbini bitirib. 1 il sonra *Sara xanım Vəzirovanın* müdir olduğu dördsinfli 2-ci rus-türk qız məktəbində müəllimliyə başlayıb, bir qədər keçdikdən sonra S.S.Axundovun məktəbində müəllimlik edib. 19 sayılı məktəb həmin binaya köçdükdən sonra yenə orada işləyib. 1942-ci ildən 14 sayılı məktəbdə dərs deyib. 1958-ci ildə Əməkdar müəllim adını alıb.¹

¹ Bax: Mərdanov Misir, Tahirzadə Ədalət. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar. (Ensiklopedik-sorğu kitabı). IV cild.K-L hərfləri. Bakı: “Təhsil”, 2020, s. 494-497.

Əbülfət ağa Nəcəfqulu ağa oğlu Şahtaxtlı (1858-1913)

M.Mərdanov və Ə.Tahirzadənin adı çəkilən kitabında bildirilir ki, bu yazıdakı əksər faktlar professor Vilayət Quluyevin “İsa sultan Şahtaxtinskinin qəribə həyatı” və Musa Quluyevin “Şahtaxtinskilər tariximizdə və taleyimizdə” adlı əsərlərindən götürülmüşdür. Hətta Əbülfət ağanın ali təhsili ilə bağlı bəlgələrdə rast gəlinməmiş, buna görə də yalnız adı keçən müəlliflərin yazılarına istinad olunmuşdur.

Əbülfət ağa Nəcəfqulu ağa oğlu Şahtaxtlı 17 oktyabr 1858-ci ildə Naxçıvanın Şahtaxtı kəndində anadan olub.

Hacı İsa sultan Şahsultan oğlunun Məhəmmədağa sultan, Nəcəfqulu sultan, Hüseynqulu sultan, Zeynalabdin sultan, Hacı Vəli ağa sultan, Cəfərqulu sultan, Məhəmmədqulu sultan adında övladları olub. Naxçıvanın tanınmış zadəganlarından olan Nəcəfqulu sultanın kiçik oğlu Əbülfət ağa ilk təhsilini evdə alıb. Sonra orta təhsilinə rus dilində əvvəlcə Naxçıvan şəhər məktəbində başlamış, 1871-ci ildən isə Tiflis gimnaziyasında davam etdirmişdir. 1877-ci ildə oranı bitirmiş, həmin il Peterburq Texnologiya İnstitutuna daxil olmuşdur. O, “İmdadiyyə” təşkilatının fəal üzvlərindən biri idi. Bu qurumun yaradıcısı və başcısı isə gələcəyin görkəmli yazıçısı olacaq tələbə Nəcəf bəy Vəzirov olmuşdur.

Əbülfət ağanın 3 mart 1878-ci ildə Nəcəf bəyə ünvanladığı məktubda yazır:

“İmdadiyyə”nin nizamnaməsini aldım. Yaxınlaşan yay “İmdadiyyə”nin əsas müddəalarının müzakirəsini təxirəsalınmaz vəzifəmizə çevirir. Müzakirə ona görə lazımdır ki, biz ölkənin müxtəlif yerlərinə yollanarkən bir məqsəd uğrunda hərəkət edə bilək. Biz öz məqsədimizə nail olmaq üçün bütün vasitələri nəzərdən keçirməliyik. Həmin məqsəd kifayət qədər aydın və dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməlidir. Məqsədimiz sakitliyimizi pozan vicdan əzabının burjua rahatlığı naminə dəf edilməsi deyil – məqsədimiz pisliyin kökünü yerli-dibli kəsmək üçün mümkün qədər çox işlək əl hazırlamaqdır. Biz vasitə və vəsait axtarıq, deməli, onda işçi əllər, ağırlığı öz üzərinə götürən qüvvələr tərbiyə etməliyik. Biz tərəqqipərvər adamlar kimi, nəzərlərimizi yalnız cəmiyyətin aşağı təbəqələrinə yönəltməliyik”.

Bu gizli məktub Rusiya polisinin əlinə keçmiş, hətta çar II Aleksandra məlumat verilmişdir. Çar dərhal belə bir dərkənar yazır: “Göstərilən şəxslərə diqqət yetirmək gərəkdir”. Təqiblərdən yaxa qurtara bilməyən Əbülfət ağa 1879-cu ilin dekabrında institutdan qovulur. Ona Rusiyanın dövlət ali məktəblərində oxumaq qadağan edilir. Çox keçmədən Moskvaya gedərək *Lazarev Şərq Dilləri İnstitutuna* daxil olur, lakin bura özəl ali təhsil ocağı olduğuna və başqa müəyyən səbəblərdən oranı tərk edərək Almaniya yola düşür. 1880-ci illərin əvvəllərində Haydelberq Universitetində diplom işini müdafiə edən Ə.Şahtaxtlı bakalavr dərəcəsi alır. Rusiyaya dönərkən bu diplomla o, qulluğa götürülmür. Rusiyada xarici diplomla iş qəbul olunmağın bir sıra şərti var idi, belə ki, ya bir il Rusiya ali məktəblərində oxumalı, ya da oxumadan ekstern imtahan verməli, yalnız Rusiya diplomu alınmalı idi. Şərtlərlə razılaşmayan Əbülfət ağa bu dəfə hərbcı olmağı qərara alır, 1883-cü ildə Peterburqda Yunker məktəbinədə təhsil alır və ömrünü ordu ilə bağlayır.

Hərbi məktəbi uğurla bitirən Ə.Şahtaxtinski qulluqda tədricən yüksəlir. 1904-1905-ci illər rus-yapon müharibəsində o, artıq batalyon komandiri idi. Müharibədən sonra da hərbi qulluqdan ayrılmayan Əbülfət ağaya 1912-ci ildə polkovnik rütbəsi verilir. 1913-cü ilə aid “Qafqaz təqvimi”ndə polkovnik Əbülfət ağanın Qafqaz qrenadyor topçu briqadası 51-ci piyada diviziyasının 202-ci Piyada Qori Alayında qulluq etdiyi göstərilir. Həmin dövəndə onun Rusiyanın hərbi nümayəndəsi kimi İsveç ordusunun mənevlərini müşahidə etməsi sənədlərdə əksini tapıb.

Bir neçə dili əla bilən Əbülfət ağa tərcüməçiliklə də məşğul olub. Məsələn, V.Hötenin “Gənc Verterin iztirabları” əsərini ilk dəfə o, Azərbaycan dilinə çevirib.

Ə.Şahtaxtılı, demək olar ki, bütün ömrünü xristianlar arasında keçirsə də inanlı müsəlman kimi yaşamışdır. “Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2004” toplusunda İnnə Kostininin məqaləsində onun özəl Quranından söz açılır. 1877-ci ildə Parisdə nəşr edilmiş Quran fransız dilindədir və onu ərəbcədən M.Kaşimirski tərcümə edib. Cildin üstündəki “Le Koran” yazısı qızılı ilə işlənilib. Kitabın titul səhifəsinin qarşısında yuxarı sağ küncdə Əbülfət ağanın 1879-cu ildə Peterburqda yazdığı avtoqraf var. Titul səhifəsinin aşağı hissəsi onun şəxsi möhürü də basılıb. Bu kitabı ömrü boyu, hətta rus-yapon müharibəsində də özü ilə gəzdirib. Ölümündən sonra isə həmin Quran qızı Qönçə xanıma miras qalıb. Məqələdən aydınlaşır ki, Qönçə xanım minqrel Varlam Mdivaniyə ərə gedib (Minqreliyada o, “Ketevan Mdivani” kimi tanınır). Onların oğlu *Nikolay* 1937-ci ildə repressiya edildikdən sonra Quranı onun arvadı Nina İvanovna Stas 2001-ci ilədək qoruyub saxlayıb. Əbülfət ağanın Tiflisdə yaşayan nəticələri Nikolay və Nataliya Mdivanilər Quranı Əttiqə İsmayılova vasitəsi ilə 2002-ci ildə Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təqdim ediblər.

Şahtaxtlı 06 mart 1913-cü ildə Gürcüstanın Kutais şəhərində dünyasını dəyişib və vəsiyyətinə görə Şahtaxtlı kəndində, babalarının yanında dəfn olunub.

Əbülfət ağa iki dəfə ailə qurub. Birinci həyat yoldaşı Minqrel zadəganının qızı olub. İkinci dəfə isə yaxın qohumu Məhəmməd ağa Şahtaxtlının qızı Balabəyimlə nikaha girib. Həmin evlilikdən onun üç oğlu olub: Nəcəf, Sadıq və Abbas. Onların üçü də hərbi idi. Nəcəf bəy Şahtaxtlı (1898-1937) Tiflisdə hərbi kadet məktəbini, sonra Sankt-Peterburqda Topçuluq Məktəbini bitirərək çar ordusunda xidmət edib. O, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Ordusunun zabiti olub. Sovet ordusunda da mühüm vəzifələr tutub. 1937-ci ildə bolşeviklərin siyasi terrorunun qurbanı olub – güllələnib. Sadıq bəy Şahtaxtlı 1918-ci ilin fevralında Peterburqda oxuyarkən Qırmızı Ordu sıralarına daxil olub. Onun adı 1940-cı ildə yaxın qohumu Həmid ağa Şahtaxtlının istintaq işində çəkilsə də, sonrakı taleyi barədə məlumat yoxdur. 1920-ci ildə Moskvada hərbi məktəbi bitirmiş Abbas bəy Şahtaxtlının da taleyi naməlumdur.¹

¹ Bax: Mərdanov Misir, Tahirzadə Ədalət. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar. (Ensiklopedik-sorğu kitabı). VIII cild. Ş-T həfləri. Bakı: "Təhsil", 2023, s. 132-136.

CAHANGİR BƏY QAYIBOV (1882-1932)

Cahangir bəy Mirzə Hüseyn əfəndi oğlu Qayıbov 9 mart 1882-ci ildə Qazax rayonunun Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Əvvəlcə Tiflisdə Sünni Ruhani Mədrəsəsində Şərq dillərini öyrənmiş, 1902-ci ildə Tiflis I kişi gimnaziyasında orta təhsilini başa vurmuşdur.

Həmin il riyaziyyat ixtisasını seçərək Xarkov Universitetinin Fizika-riyaziyyat fakültəsinə üzrə daxil olmuşdur. Lakin 1903-cü ilin yaz semestrindən sonra Xarkov Universitetinin rektorunun Odessa şəhərindəki Novorossiya Universitetinin rektoruna 26 iyul 1903-cü ildə yazdığı 1616 sayılı xahiş məktubundan aydın olur ki, fizika-riyaziyyat fakültəsinin 2-ci semestr tələbəsi Cahangir Qayıbov həmin universitetin eyni adlı fakültəsinin riyaziyyat bölməsinə keçirilib.

O, təhsilini 1903-cü ilin sentyabrından Novorossiya Universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsində davam etdirsə də, səhhəti ilə əlaqədar təhsilini davam etdirə bilmir və bu barədə 28 may 1904-cü il tarixli ərizə ilə rektora müraciət etdiyi məlum olur. 29 may 1904-cü ildə Novorossiya Universiteti Fizika-riyaziyyat fakültəsinin riyaziyyat elmləri üzrə keçmiş 2-ci semestr tələbəsi, mülki müşavir oğlu Cahangir Qayıbova bu məzmununda arayış verilmişdir "Tiflis 1-ci gimnaziyasının kamal attestatına əsasən Xarkov Uni-

versiteti Fizika-riyaziyyat fakültəsinin riyaziyyat bölməsinə qəbul olunub və 1902-1903-cü illərdə 1-ci və 2-ci semestrləri orada oxuyub. 1903-cü ilin sentyabrında Novorossiya Universitetinə qəbul olunub və eyni fakültənin eyni bölməsində 1903-1904-cü dərs ilində 2 semestr mühazirələr dinləyib, ancaq imtahan verməyib. Hal-hazırda ərizəsinə əsasən universitetdən çıxıb. Universitetin ali təhsilli tələbələrə verdiyi hüquqlardan yararlanma bilməz”.

Tanınmış jurnalist İsmayıl Umudlunun araşdırmalarına görə, Cahangir bəy Novorossiya Universitetindən çıxdıqdan sonra Qrodno valiliyinin Belostok şəhərinə böyük qardaşı, yol çəkilişində işləyən mühəndis Nadir bəyin yanına gedib. İ.Umudlu yazır:

“1905-ci ildə Moskva Universitetinə qəbul olmaq üçün gələndə şəhərdə məşhur Oktyabr tətili başlanır, gecikdiyi üçün universitetə qəbul oluna bilmir və Tiflisə qayıdır. 1907-ci ilə qədər burada qalır və atasının təkidi ilə Moskvaya gedir...”

Moskvada olarkən Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun (LŞDİ) direktoruna 25 sentyabr 1906-cı il tarixdə yazdığı ərizədə C.Qayıbov İnstitutun Xüsusi Siniflərinin I kurs tələbələri sırasına götürülməsi xahişi ilə müraciət edir. Yeri gəlmişkən, onun bu instituta təqdim etdiyi sənədlər arasında atası Zaqafqaziya müftisi və Tiflis Sünni Məsəlman Məktəbinin ştatlı baxıcısı, mülki müşavir Hüseyn əfəndi Qayıbovun 12 iyul 1902-ci ildə tərtib edilmiş geniş əmək dəftəri də var.

31 may 1909-cu ildə LŞDİ ona diplomu əvəz edən 1254 sayılı müvəqqəti şəhadətnamə verilib: “C.Qayıbov bu il Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun Xüsusi Siniflərində elm kursunu 10-cu sinif rütbəsi hüququnda bitirib, ancaq bu hüquqdan, verilmiş mövzu üzrə insanı adı keçən siniflərin Şurasına təqdim etdikdən və institutdan lazımi attestat aldıqdan sonra yararlanma bilər”.

Tiflisə dönən Qayıbov bir qədər sonra işləmək üçün Peterburqa gəlir, Qacarlar dövlətinin uçot-ssuda bankının idarəsində işə düzəlir. 1911-ci ildə həmin bankın mərkəzi ofisinin yerləşdiyi Tehrana göndərilir, 1914-cü ilədək orada ştatlı vəzifəyə namizəd kimi çalışır. Lakin elə həmin il Tiflisə, sonra Bakıya qayıdır və bir daha Tehrana dönmür, 1918-ci ilədək Bakı Tacir Bankında xidmət edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə – 10 may 1919-cu ildən C.Qayıbov Xariciyyə Nəzarətində (Xarici İşlər Nazirliyində) dəftərxana rəisi vəzifəsində çalışır.

3 iyun 1919-cu ildə xariciyyə naziri Adil xan Ziyadxanovun maliyyə naziri Əliağa Həsənova göndərdiyi 1507 sayılı məktubu və 4 iyul 1919-cu ildə xariciyyə naziri Məhəmmədyusif Cəfərovun Bakıdakı Britaniya qoşunları komandanına göndərdiyi teleqramı həm də Nəzarətin dəftərxana rəisi Cahangir bəy Qayıbov imzalayıb. O, adıçəkilən tarixi teleqramda erməni hökumətinin Zəngəzura qoşun hissələri göndərməsinə etiraz bildirilib və Ermənistan bu hərəkətindən əl çəkməzsə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin ona qarşı hərbi əməliyyata başlayacağı barədə xəbərdarlıq edilib.

27 iyul 1919-cu ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ukraynadakı keçmiş diplomatik nümayəndəsi Miryusif bəy Vəzirov başçı və Xariciyyə Nəzarəti dəftərxanasının rəisi Cahangir bəy Qayıbov maliyyə məsələləri üzrə müşavir olmaqla Cümhuriyyətin diplomatik missiyası İstanbula göndərilir. Az sonra Qayıbov missiya başçısının müavini vəzifəsinə təyin olunur.

Zarya şəhərinə Azərbaycan diplomatik heyəti tərkibində göndərildiyi yazılsa da, həqiqətə uyğun gəlmir. Belə ki, Cahangir bəy Qayıbov hələ may-iyul aylarında Xariciyyə Nəzarətində çalışırdı, iyul ayında isə İstanbula göndərilmişdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti devrildikdən sonra da Qayıbov bir müddət Türkiyədə yaşamış, 1922-1924-cü illərdə özəl bir şirkətdə çalışmışdır.

1925-ci ildə Türkiyədən Tiflisə qayıdan Qayıbov daha sonra Bakıya gəlib və Bakı Şəhər Bankında işə qəbul olunur. Həmin il Maliyyə-İqtisad Bürosunun müdiri, daha sonra həmin bankın nəzarətçisi təyin edilib.

1927-ci ilin fevralında Bakıdakı işindən ayrılaraq Tiflisə gedib və Zaqafqaziya Şərq Ticarət Odası İdarə Heyətinin fəal üzvü kimi Zaqafqaziya Dövlət Ticarət Komissarlığında tərcüməçi, 1931-ci ilin noyabrından Zaqafqaziya Şərq Ticarət Odası tərcümə bürosunun müdiri, 1932-ci ilin aprelindən həmin büronun baş məsləhətçisi işləyib.

Qayıbovu öz ixtisası üzrə daha çox cəlb edən sahə mətnşünaslıq idi. Tiflisdə saxlanılan farsdilli fərmanlar kolleksiyasının tərcüməsi və nəşrində onun əməyi vardır.

Cahangir bəy Qayıbov 18 avqust 1911-ci ildə şahzadə *Ziba xanım* Əmir Kazım Mirzə qızı Qacarla ailə qurmuşdu. Ziba xanım 1908-ci ildə Sankt-Peterburq Vətənpərvərlik İnstitutunu bitirdikdən sonra Qacarlar dövlətinə, taxt-tacın varisi Əhməd şah Qacarin tərbiyəçisi kimi Tehrana dəvət edilmişdi. Tehrana anası Gövhər xanım və kiçik qardaşı Darab Mirzə ilə birgə gedib. Onlar məşhur Gülüstən sarayında yaşayıblar. Ziba xanım burada bankda çalışan Cahangir bəylə tanış olub və az sonra evləniblər. 1912-ci ildə qızları Fatma xanım dünyaya gəldikdən sonra ailəlikcə Tiflisə köçüblər. 1914-cü ildə ikinci qızı İzzət xanım Tiflisdə doğulub.

Ailə 1925-ci ildə Tiflisdə olarkən Ziba xanım orada tibb texnikumunu bitirib. Cahangir bəy Qayıbov bir müddət Türkiyəyə ixtisasartırma kurslarına göndərilib. Ziba xanımın bir qardaşı və iki bacısı var idi, hamısı Tiflisdə yaşayırdı və fars təbəələri idilər. Onlardan bəzisi xaricə getdi, qalanlarının həyatı uğursuz oldu. Cahangir bəy Qayıbov bolşevik

repressiyaları zamanı Tiflisdə həbs olunaraq 22 mart 1938-ci ildə güllələnmişdir. güllələndikdən sonra Ziba xanım uşaqlarını da götürərək Bakıya köçüb və ömrünün sonunadək 1 saylı göz xəstəxanasında şəfqət bacısı işləyib.¹ Bakıya köçməsinə səbəb qizi İzzətin institutu dəmir yolu mühəndisi ixtisası üzrə bitirdikdən sonra təyinatının bu şəhərə verilməsi idi. Fatma isə taleyini ABŞ-a bağlamışdır.

¹ Bax: Mərdanov Misir, Tahirzadə Ədalət. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar. (Ensiklopedik-sorğu kitabı). IV cild. K-L hərfləri. Bakı: "Təhsil", 2020, s. 321-327; həmçinin bax: <http://regionplus.az/ru/articles/view/4073>.

**MAHMUD İSMAYILOV
(1823-1867)**

Mahmud Qədirəli oğlu İsmayılov¹ 1840-cı illərin sonlarında Mirzə Kazım bəyin tələbələri sırasında ilk azərbaycanlı gənc – sonralar özü də geniş profilli şərqşünas-alim kimi tanınan “Zaqafqaziya sakini” Mahmud İsmayılovu görürük.

Onun həyat və fəaliyyəti üzərində bir qədər ətraflı dayanırıq. Universitet və Kazan təhsil dairəsinin müxtəlif arxiv materialları onun mənşəyini və tələbəlik həyatını qismən də olsa, işıqlandırmağa imkan verir. Sənədlərdən məlum olur ki, Mahmudun atası *Qədirəli Yusif oğlu İsmayılov* uşaq yaşlarında Gəncədən çıxmış, bir müddət Tiflisdə ticarətlə məşğul olmuşdu. Sonra isə, görünür, elə ticarət işləri ilə bağlı həmişəlik Moskvaya köçmüşdü. Qədirəli İsmayılova verilmiş 1842-ci il tarixli rəsmi sənədlərdən birində onun üçüncü gildiya Moskva taciri olduğu və 13 yaşlı oğlu Mahmudu təhsil almaq üçün Lazarev Şərq Dilləri İnstitutuna qoymaq istədiyini bildirilir.² Həm universitetin 1850-ci ilə dair hesabatına, həm də bu şəhadətnaməyə əsasən Mahmud İsmayılovun 1829-cu ildə doğulduğunu təsdiq etmək mümkündür.³

Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunda təhsil aldığı beş il ərzində o, türk, fars və ərəb dillərini dərindən mənimsə-

¹ Mahmud İsmayılov haqqında filologiya elmləri doktoru, professor Vilayət Quluyevin AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Türkologiya” jurnalında 2021-ci il, 2-ci sayında (s.130-142) “Gərəkli bir təşəbbüs” adlı məqaləsi çap olunub. Məqalənin elmi siqlətini, dəyərini nəzərə alıb, ixtisarla nəşr edirik.

² Tatarıstan MSSR MDA, f. 977, siyahı «Şəxsi işlər», № 789, v.11.

³ Yenə orada, f. 92, siyahı 1, iş 6306, v. 25

mişdi. Moskva universitetinin 11 noyabr 1847-ci il tarixli şəhadətnaməsindən isə Mahmud İsmayilovun həmin ilin avqustunda imtahanları uğurla verib öz hesabına ali məktəbin hüquq fakültəsinə daxil olduğunu öyrənirik.¹ 1847-1848-ci tədris ilinin birinci yarısında azərbaycanlı tələbə universitetdə rus ədəbiyyatı, qədim tarix, qanunşünaslıq ensiklopediyası, Rusiya qanunvericiliyi tarixi, latın və alman dilləri fənlərindən mühazirələrə qulaq asmışdı.²

Lakin M.İsmayilovun Moskva universitetindəki təhsil dövrü o qədər də uzun sürməmişdi. 1847-ci il oktyabrın 23-də Zaqafqaziya işləri üzrə Komitənin sədri Qafqaz canişinliyinin tərəfindən xalq maarifi naziri qraf S.S.Uvarova Lazarev institutunu bitirib Moskva universitetinə qəbul olunan, lakin "Şərq dilləri sahəsində biliyini təkmilləşdirmək istəyən müsəlman Mahmud İsmayilovun xəzinə hesabına Kazan universitetinin tələbələri sırasına qəbul olunmasına" icazə verildiyini bildirirdi.³ Tələb edilən rəsmi sənədləri qaydaya salan Mahmud İsmayilov həmin il noyabrın 14-dən etibarən təhsilini Kazanda davam etdirməyə başlamışdı.⁴

Azərbaycanlı gəncin Moskvadan Kazan Universitetinə dəyişmək istəyinin arxasında hansı məqsəd dayanırdı? Təbii ki, bu, hər şeydən əvvəl Şərq dillərinə, tarix və ədəbiyyatına dərinlən yiyələnmək arzusu ilə bağlı idi. Heç şübhəsiz, həmvətəni Mirzə Kazım bəyin Kazanda şərqşünaslıq sahəsində aparıcı simalardan biri kimi tanınması da gəncin qərarında müəyyən rol oynaya bilərdi. Digər tərəfdən maddi amilin də təsiri az deyildi. Öz hesabına və

¹ Tatarıstan MSSR MDA, f. 977, siyahı "Şəxsi işlər", № 789, v.15

² Yenə orada, f. 977, siyahı «Şəxsi işlər», № 789, v.16

³ Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5981, v. 17.

⁴ Yenə orada

dövlət hesabına təhsil alanlarla birlikdə tələbələrin bir hissəsini də hər hansı şəhər, yaxud quberniyanın təqaüdü ilə oxuyanlar (onlar pansioner adlanırdılar – V. Q.) təşkil edirdi. Xəzinə hesabına oxuyanlar və pansionerlər təhsillərini başa vurandan sonra 6 il dövlət qulluğunda çalışmalı idilər. Kazanda Zaqafqaziya ölkəsinin hesabına oxumaq (sonradan Tiflisdə işləmək şərti ilə) və şərqsünas-filoloq olmaq gənci həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən daha çox təmin edirdi.

M.İsmayılov universitetin tarix-filologiya fakültəsinin ərəb-fars şöbəsində təhsilini uğurla davam etdirmişdi. Fakültə dekanı Mirzə Kazım bəyin artıq Kazan təhsil dairəsi popeçitelinin köməkçisi (oxu: müavini – V.Q.) vəzifəsində çalışan keçmiş rektor N.İ.Lobaçevskiye 27 yanvar 1848-ci il tarixli raportunda onun nümunəvi tələbə olduğu, tədris edilən fənləri dərindən mənimsədiyi göstərilirdi.

Belə ki, birinci semestrin yekunlarına görə Mahmud İsmayılov ərəb, türk dilləri və kalliqrafiyadan “5” (əla), fars, ingilis, fransız dilləri, ümumi tarix və ümumi ədəbiyyat tarixindən “4” (yaxşı) qiymətlərə layiq görülmüşdü. Mirzə Kazım bəyin raportunda başqa bir fakt tələbənin tarixi vətəni ilə bağlılığı baxımından diqqəti çəkir – M.İsmayılov birinci kursun mühazirələrini dinləməklə yanaşı, universitetin mühazirəçisi Mirzə Əbdüssəttar Kazım bəyin yanında “Azərbaycan ləhcəsinə” dair əlavə məşğələlərə də həvəslə davam etmişdi.¹

Dekan kimi Mirzə Kazım bəyin sonrakı raportları da M.İsmayılovun təhsildə uğur qazandığını, Şərq və Qərb dillərinə inamla yiyələnərək geniş diapozonlu filoloq kimi yetişdiyini göstərir.² Rus, ərəb, fars, türk ədəbiyyatları tarixindən, latın, alman, ingilis və fransız dillərindən yüksək

¹ Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5981, v. 17.

² Yenə orada, v.27, 28,31,33,35

qiymətlərə layiq görülən azərbaycanlı tələbənin 1850-ci ilin qış semestri imtahanlarında Zaqafqaziya Komitəsinin nümayəndəsi F.Meyer də iştirak etmişdi. Onun Tiflisə göndərdiyi raportda Mahmud İsmayilovun etimadı doğrultduğunu bildirilmişdi.¹

Lakin bütün bunlara rəğmən Zaqafqaziya Komitəsinin M.İsmayilov haqqda qəribə bir “qayğıkeşliyi” təəccüb doğurur. Komitənin İşlər müdiri Kazan təhsil dairəsinin poçetiteli V.P.Molostvova 4 iyun 1850-ci il tarixli məktubunda əsasnaməyə uyğun şəkildə universitetdə təhsil alan Zaqafqaziya sakinlərinin köməkçi fənlərin tədrisindən azad edildiyi barədə məlumat verərək “müsəlman Mahmud İsmayilovun nə üçün ingilis və fransız dillərini öyrəndiyi, habelə digər köməkçi predmetlərə dair mühazirələrə qulaq asdığı” ilə marqlanmışdı.²

Fakültə dekanı K.Foyqt cavab məktubunda “ərəb-fars şöbəsinin üçüncü kurs tələbəsi, Zaqafqaziya sakini Mahmud İsmayilovun ingilis və fransız dilləri, ümumi ədəbiyyat tarixi və Rusiya tarixi kimi köməkçi predmetlərlə universitet rəhbərliyi tərəfindən heç bir məcburiyyət olmadan, yalnız Şərq ədəbiyyatı sahəsindəki biliyini daha da təkmilləşdirmək və ümumi savadını artırmaq üçün şəxsi təşəbbüsü ilə məşğul olduğu” göstərilirdi. Adı çəkilən tələbənin yüksək istedadı, zəhmətsevərliyi müqabilində bu məşğələlərin onun əsas fənləri mənimsəməsinə heç bir maneçilik törətmədiyi”³ vurğulanırdı. “Qayğı”nın məqsədi məlumdur – hakim dairələri qeyri-rus millətlərin nümayəndələrinin geniş, hərtərəfli savada, mütərəqqi dünyagörüşünə malik ziyalı deyil, itaətkar məmur ruhunda tərbiyə edilməsi daha çox maraqlandırır.

¹ Tatarıstan MSSR MDA, f.92, siyahı 1, iş 5981, s. 38

² Yenə orada, v. 4

³ Yenə orada, vv. 63, 64.

1851-ci ildə Mahmud İsmayilov universiteti namizəd¹ diplomu ilə başa vurub Tiflisə, Qafqaz canişinliyinin sərəncamına göndərilmişdi. Lakin canişinlikdə fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən Mahmud İsmayilov inzibati sahənin – dəftərxana işinin təbiətinə uyğun gəlmədiyini gördü. Həm də Moskva kimi böyük şəhərdə doğulub böyüdüyündən yerli mühitə uyğunlaşmaq da asan deyildi. Üstəlik valideynləri, yaxınları Moskvada yaşayırdılar. Ona görə də Lazarev Şərq Dilləri İnstitutundan Şərq dillərinin tədrisi ilə bağlı dəvət alanda dərhal razılıq vermişdi.² Moskva şərqşünaslarının diqqətini cəlb edən M. İsmayilov 1852-ci ildən 1865-ci ilədək qədər, vaxtilə 13 yaşında tələbəsi olduğu elm ocağında 13 il müəllim işləmiş, ərəb, fars və Azərbaycan dillərini tədris etmişdir. Səhhəti imkan vermədiyindən, təxminən 32-34 yaşlarında institutu tərk etmişdir.

M.İsmayilov 1865-ci ildə ağır xəstələndiyinə görə müəllimlikdən uzaqlaşmalı olmuşdu. İnstitut rəhbərliyi Xalq Maarifi Nazirliyi ilə uzun-uzadı yazışmalardan sonra təqaüd ala ola bilmişdi. Kazan Universitetinin ilk azərbaycanlı məzunu 1867-ci ildə Moskvada 44 yaşında vəfat etmişdi. Lazarev adına Şərq Dilləri İnstitutunun arxivində aparılacaq araşdırma Mahmud İsmayilovun elmi yaradıcılığı və müəllimlik fəaliyyəti haqqında yeni məlumatların üzə çıxarılmasına təkan verə bilərdi.

¹ Həmin dövrdə universitet təhsilini uğurla başa vuranlar ya “həqiqi tələbə”, ya da “namizəd” adına layiq görülürdülər. “Namizəd” adı almaq üçün bütün əsas fənlərdən imtahan verməklə yanaşı fakültə rəhbərliyi tərəfindən məsləhət görülmüş mövzuda elmi iş - dissertasiya yazmaq da tələb olunurdu.

² Базиянц А.П. Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. М., 1973, с. 73

ƏLİYEV ƏLİƏSGƏR (1883 – ?)

Əliəsgər Abdulla oğlu Əliyev 1883-cü ildə Bakıda anadan olmuşdur. Rus-türk məktəbini bitirmiş, 1898-ci ildən “Kaspi” mətbəəsində mürəttib şagirdi işləmişdir. O, Bakıdakı inqilabi hərəkətdə yaxından iştirak etmişdir. Bakı sosial-demokratlarına qatılan Ə.Əliyev 1902–1903-cü illərdə bolşeviklərin bir sıra intibahnamələrinin çap olunmasında fəallıq göstərmiş, əqidəcə sosial-demokrat kimi formalaşmışdır. 1903-cü ildə Bakıda keçirilən məşhur iyul tətilinin iştirakçılarından biri olmuşdur.

1904-cü ildən etibarən Ə.Əliyev Bakıda və onun ətraf kəndlərində müəllimlik etmiş və bu dövrdə bir sıra qəzet və jurnallarda məqalələrlə çıxış etmişdir. Daşkənddə “Türküstan”, Kazanda “Vaxt”, Tehrandə “Xurşid”, Həştərxanda “Qarjis”, Bakıda “Zənbur”, “Dəbistan” və b. qəzet-jurnallarla yaxından əməkdaşlıq etmişdir.

Ə.Əliyev 1908-ci ildə inqilabi fəaliyyətinə, bolşevizmi yaydığına görə həbs edilərək, Həştərxana göndərilmişdi. Həştərxanda da o, jurnalistlik fəaliyyətini davam etdirmiş, yerli mətbuatda çıxış etmişdir.

Tərcümeyi-halında yazılıb:

“Həştərxanda Əliəsgər Əliyev məktəbdə işləyir və eyni zamanda qiyabi olaraq Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunda oxuyub, 1912-ci ildə həmin İnstitutu bitirib”.

Moskvada yaşadığı zaman 1917-ci ilin sentyabrında Kommunist Partiyası sıralarına daxil olmuş, Moskva, Həştərxan, Briyansk və başqa yerlərdə Qızıl Ordu sıralarında bolşeviklərlə ağqvardiyaçılara qarşı döyüşlərdə iştirak etmişdir. 1918-ci ilin payızında Həştərxana qayıdan Ə.Əliyev partiya işində çalışmışdır. D.Bünyadzadənin redaktorluğu ilə tatarca nəşr olunan "Tartış" ("Mübarizə") adlı partiya qəzetilə əməkdaşlıq etmişdir. 1918-ci ildə xüsusi tapşırıqla Ənzəli şəhərinə getmiş, geri qayıdarkən ingilislər onu həbs edərək Bakıya gətirmişlər. 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqda o, həbsxanadan azad olunur, bir müddət Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Şurasında, 1921-ci ildə Kür Hərbi Donanması Qərargahında, 1923-1924-cü illərdə Bakı Xalq Maarif şöbəsində işləmiş, eyni zamanda ali məktəblərdə saathesabı dərslər demişdir.¹

Əliəsgər Əliyev 19 may 1907-ci ildə Seyid Hüseynin əməkdaşlığı ilə Bakıda nəşr olunan "Bəhlul" satirik jurnalının redaktoru olmuşdur. Jurnal "Molla Nəsrəddin" əsərlərini davam etdirən məcmuələrdən biri olub. Jurnalın adı xalq arasında məzmunlu lətifələri ilə məşhur olan ədalətpərəst, həqiqətpərəst Bəhlul Danəndənin adından götürülmüşdür.

"Bəhlul"un zəngin ədəbi-bədii tərtibatı vardı, səhifələrində "Molla Nəsrəddin"ə rəğbət ifadə edən bir sıra yazılar və şəkillər verilirdi. Ələsgər Əliyevin jurnalistlik fəaliyyətində bu jurnal xüsusi yer tutur. Jurnalın ömrü cəmi 6 ay olmuş və 9 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. "Bəhlul"un nəşri 1907-ci il noyabrın 4-də "zərərli məsləkinə görə" dayandırılmışdı, çünki jurnalın səhifələrində zəhmətkeş

¹ Bax: Mərdanov Misir, Tahirzadə Ədalət. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar. (Ensiklopedik-sorğu kitabı). II cild. B-Ə hərfləri. Bakı: "Təhsil", 2019, s. 363-365; .Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti uğrunda fəal mübarizlər. Bakı: Azərnəşr, 1958, s. 167-169 .

kütlələrin 1905–1907-ci illərdəki inqilabi mübarizəsi geniş işıqlandırılır, Bakı fəhlələrinin ağır həyatından bəhs edilən yazılar çap edilirdi. “Bəhlul” un yayılmasında M.Ə.Sabirin satirik şeirlərinin də böyük rolu olmuşdur. Elə ilk sayından M.Ə.Sabir Şamaxıdan redaksiyaya məktub göndərərək, məcmuənin çapı münasibətilə kollektivi təbrik etmişdi. Əliəsgər Əliyev M.Ə.Sabiri jurnalın nəşrindən qabaq tanıyırdı. O, M.Ə.Sabirə jurnalın Şamaxı üzrə müxbiri və müvəkkili olmasını təklif etmişdi. M.Ə.Sabir Şamaxı mövhumatçılarının buna görə onun üzərinə daha şiddətlə hücum edəcəyini nəzərə almış, redaksiyaya bildirmişdi ki, jurnalda müvəkkil ola bilməz, lakin şeirlərlə iştirak etməyə razıdır.

FƏRRUX XAN BƏDƏLBƏYEV **(1889 – ?)**

Fərrux Mirzə Fərəc xan oğlu Bədəlbəyev 23 avqust 1889-cu ildə Tiflisdə anadan olmuşdur. Tiflis I gimnaziyasında və İrəvan kişi gimnaziyasında təhsil almış, əlavə olaraq 8 sinif bitirib. Oxuduğu 12 fənnin onundan “5” (əla), birindən “4” (yaxşı) və birindən “3” (kafi) qiymət almışdır. 1907-ci ilin mayında verdiyi 6 imtahanın üçündən “5” (əla), üçündən “4” (yaxşı) qiymətlə 8 iyun 1907-ci ildə İrəvan kişi gimnaziyasını uğurla bitirmiş, kamal attestatı alıb. Bu Həmin məktəbdə türk dili müəllimi İsmayıl bəy Şəfibəyev idi.

15 oktyabr 1907-ci ildə Moskvadakı Lazarev Şərq Dilləri İnstitutu Xüsusi Siniflərinin 1-ci kurs tələbəsi F.Bədəlbəyov institut direktoruna yazdığı ərizəsində ona Moskva İmperator Universitetinin hüquq fakültəsində bəzi gərəkli fənlər üzrə mühazirələri dinləməyə icazə verməyini xahiş etmiş və bunun institut məşğələlərinin ziyanına olmayacağını diqqətə çatdırmışdır. Lazarev adına Şərq Dilləri İnstitutunun direktoru ərizənin dərkənarında etiraz etmədiyini qeyd etmişdir.

23 may 1908-ci ildə direktora yazdığı başqa bir ərizəsində keçən il bu icazə gec verildiyindən həmin ilin payızında Moskva Universitetinin Hüquq fakültəsində dinləyici qismində iştirakına icazə verilməsini xahiş etmişdir.

F.Bədəlbəyova Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun (LŞDİ) direktoru ordinar professor P.Gidulyanovun və Xüsusi Siniflər Şurasının katibi V.Qordlevskinin imzaları ilə 6 aprel 1913-cü ildə Moskva şəhərində Əlahəzrət İmperatorun fərmanı ilə LŞDİ Xüsusi Siniflər Şurasından verilmiş diplomu əvəz edən attestatda qeyd olunub: “İran vitse-konsulunun oğlu Fərrux xan Bədəlbəyev İnstitutun Xüsusi Siniflərinin I kurs tələbələri sırasına 1907-ci ilin avqustunda qəbul edilib və 1910-cu ilin iyununda həmin siniflərin tam kursunu bitirib. Bu zaman o, ərəb ədəbiyyatı, fars ədəbiyyatı, türk dili, Şərq tarixi, rus ədəbiyyatı fənlərindən “əla”, türk dili təcrübəsindən “yaxşı”, fars dili və ərəb dili təcrübələrindən “əla” qiymətlər alıb və Xüsusi Siniflər Şurasının 1 iyun 1910-cu il tarixli qərarı ilə 12-ci sinif rütbəsi hüququna layiq görülüb”. Qeyd edək ki, bu rütbəyə layiq görünlərə qızıl suyuna çəkilmiş gümüş medal təqdim olunur.¹

¹ Bax: Mərdanov Misir, Tahirzadə Ədalət. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar. (Ensiklopedik-sorğu kitabı). II cild. B-Ə hərfəri. Bakı: “Təhsil”, 2019, ss. 80-82.

**FİRİDUN XAN MİRZƏ FƏRƏC XAN OĞLU
BƏDƏLBƏYEV
(1887 – ?)**

Firidun xan Bədəlbəyev 5 fevral 1887-ci ildə Tiflisdə anadan olub. Fərrux xan Mirzə Fərəc xan oğlu Bədəlbəyevin böyük qardaşı, İran vitse-konsulu Mirzə Fərəc xan Bədəlbəyevin oğludur. Tiflis gimnaziyası və İrəvan gimnaziyasında təhsil almış, əlavə 8 sinif bitirib. Oxuduğu 12 fənnin ikisindən “5” (əla), dördündən “4” (yaxşı), və altısından “3”, (kafi), 1907-ci ilin mayında verdiyi 6 imtahanın isə birindən “5” (əla), ikisindən “4” (yaxşı), üçündən “3” (kafi) qiymətlərlə 8 iyun 1907-ci ildə İrəvan gimnaziyasını bitirərək kamal attestatı almışdır¹. Hər iki qardaşın orta təhsillərini İrəvan kişi gimnaziyasında tamamlaması atalarının iş yerinin dəyişdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Firidun xan Bədəlbəyev 20 yaşında 29 iyun 1907-ci ildə Lazarev Şərq Dilləri İnstitutu direktoruna ərizə ilə müraciət edərək bu institutun Xüsusi Siniflərinin tələbələri sırasına götürülməsini xahiş etmiş, gərəkli sənədlərlə yanaşı, təhsilhaqqı olaraq 25 manat pul köçürülmüşdür. Lakin instituta qəbul edilsə də, səhhəti ilə əlaqədar dərslərdə müntəzəm iştirak edə bilməmişdir. I və II kursların imtahanlarını ekstern verməsinə isə institutun direktoru razılıq verməmişdir. Onun sonrakı taleyi ilə bağlı məlumat yoxdur.²

¹ Bax: Mərdanov Misir, Tahirzadə Ədalət. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar. (Ensiklopedik-sorğu kitabı). II cild.C-Ç hərfləri. Bakı: “Təhsil”, 2019, s. 84

² Bax: Fərrux Rüstəmov. İrəvan kişi gimnaziyası və onun azərbaycanlı məzunları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2024, s.351.

MƏHƏMMƏD BƏY AĞAOĞLU (AĞAYEV) (1895 – 1949)

Məhəmməd bəy Həsən bəy oğlu Ağaoğlu (Ağayev) “Azərbaycan Cümhuriyyəti Daxiliyyə naziri şəxsi katibinin ailə və əmlak durumu haqqında bilgilər”ində və “Azərbaycan Cümhuriyyəti Daxiliyyə naziri şəxsi katibinin xidməti haqqında xidmət siyahısı”nda özü haqqında yazdıqlarından məlum olur ki, 24 avqust 1895-ci ildə İrəvanda doğulmuşdur,

müsəlman və türkdür. Moskvada edadi (Real) məktəbin tam kursunu bitirib. Moskva Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun III kurs tələbəsidir. 18 mart 1918-ci ildə Osmanlı İmperatorluğunun 1-ci dərəcəli hərbi ordeni ilə təltif edilmişdir. İldə 20.600 manat maaş alır. İrəvan şəhərində ikimərtəbəli evi, Ənzəlidə – Mazandaranda (İranda) malikanələri vardır. Səbəbdır.

Orta təhsilini 1904-1912-ci illər arasında Moskvada başa vurub. 1914-cü ilin oktyabrında Moskva Universiteti nəzdindəki Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun direktoruna ərizə ilə müraciət edərək institutun Xüsusi Siniflərinin I kursuna kənar dinləyici kimi götürülməsini xahiş etmişdir. Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunda o, 1916-cı ilədək təhsil almışdır. Təqdim etdiyi sənədlər arasında orta məktəbin (gimnaziyanın) tam kursunu özəl hazırlıq kurslarında bitirməsi haqqında şəhadətnamə də var. Ərizəsinin sonunda İrəvandan başqa 2-ci yaşayış yeri kimi bu ünvanı göstərib:

İran, Tehran, Mərixana xiyabanı, ev № 28, Həsən bəy Ağayev.

1918-ci ildə İrəvanda ermənilərin türklərə qarşı törətdiyi vəhşiliklərdən sonra Ağaoğlu Moskvada təhsilini davam etmədən ailəsi ilə birlikdə Azərbaycana – Bakıya köçüb. 1918-1920-ci illər arasında Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətində məmur olaraq çalışıb.

1919-cu ildə onun rəhbərliyi altında Bakıda “İstiqlal” muzeyi yaradılıb.

1 aprel 1919-cu ildə Daxiliyyə nazirinə ərizə yazaraq ona nazir yanında özəl tapşırıqlar üzrə böyük məmur vəzifəsi verilməsini xahiş etmişdir. Ərizənin aşağısında Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökuməti İşlər İdarəsi Dəftərxanası direktorunun belə bir arayışı var: “Məhəmməd bəy Ağayevi qəti, bacarıqlı, təmiz, işinə sadıq və şüurlu vətənpərvər kimi tövsiyə edirəm”. Nazirlə görüşdən sonra M.Ağaoğlu 22 nisan (aprel) 1919-cu ildə 64 sayılı əmrlə onun şəxsi katibi vəzifəsinə işə götürülmüşdür.

1919-cu ilin oktyabr ayında Ağaoğlunun Xariciyyə nazirliyindən İran hökumətindəki Azərbaycan Diplomatik Missiyasının katibi təyin edilməsini xahiş etmişdir. Nazir Məhəmmədyusif Cəfərov 4 oktyabrda Daxiliyyə nazirinə 3573 sayılı məktub göndərərək katibi Ağaoğlunun həmin vəzifəyə təyin edilməsinə etirazının olub-olmamasını soruşmuşdur. 8 oktyabr 1919-cu ildə yazdığı cavab məktubunda Daxiliyyə naziri Nəsim bəy Yusifbəyli bu təyinatə etiraz etmədiyini bildirmişdir. Lakin naməlum səbəbdən bu təyinat ləngimiş, Ağaoğlu Daxiliyyə Nəzarətində işləməkdə davam etmişdir.

1920-ci ildə yeni siyasi sistemin – Sovet hökumətinin Ağaoğlu kimi hərtərəfli savadlı şəxslərə çox ehtiyacı vardı. Xalq Maarif Komissarlığının (XMK) 22 iyun 1920-ci il tarixli 84 sayılı əmri ilə Arslan Kriçinski, Hüseyn bəy Mirzəcamalov və Məhəmməd Ağayev (Ağaoğlu) 24 may 1920-ci ildən

XMK nəzdindəki abidələrin qorunması altbölümü Kollegiyasının üzvləri təyin edilmişlər.

15 sentyabr 1920-ci ildə tarix-arxeoqrafiya bölməsinin müdiri Məhəmməd Ağaoğlu maddi durumunun ağır olduğunu, aldığı maaşın onun ehtiyaclarını ödəmədiyini əsas gətirərək, XMK muzey-ekskursiya altbölümünə ərizə yazmış, vəzifəsindən azad edilməsini xahiş etmişdir. Xahişi nəzərə alınaraq 16 sentyabr 1920-ci ildə ərizəsi ilə vəzifəsindən azad edilmişdir.

10 oktyabr 1920-ci ildə verilmiş 10963 sayılı mandatda göstərilmişdir ki, XMK kitabxana altbölümünün müdür müavini Ağaoğlu Məhəmməd yoldaşı 26-lar adına təşviqat qatarına əyalətlərdə (qəzalarda) kitabxana işinin təşkili və kitabxanaçılığın qoyuluşu ilə tanış etmək üçün Azərbaycana göndərilir. Mandatı komissar D.Bünyadzadə imzalamışdır

12 oktyabr 1920-ci il tarixli məktubda XMK müavini S.Kolesnikova Qazax qəza inqilab komitəsindən Mərkəzi Dövlət Kitabxanasına Qazax Seminariyasının mərhum müfəttişi F.Köçərlinin elmi əhəmiyyətli kitablarının və əlyazma əsərlərinin axtarılması və Bakıya daşınması üçün Məhəmməd Ağaoğlu yoldaşa yardım göstərilməsini xahiş etmişdir.

30 dekabr 1920-ci ildə XMK kitabxana altbölümü türk hissəsinin müdiri Məhəmməd bəy Ağaoğlu Komissarlığın Kollegiyasına İstanbula türk kitablarını əldə etmək üçün özəl nümayəndənin göndərilməsi haqqında məruzə təqdim etmişdir. 2 səhifə yarımliq bu məruzədə Azərbaycan kitabxanalarında rusca kitabların həddən çox olduğu, türkcə kitabların isə az qala yoxluğu ürək ağrısı ilə qeyd edilmişdir. Örnək: "Əhalisinin 98 faizinin türklər olduğu Şəkidə kitabxanalarda 10 min cild rusca kitaba qarşı türkcə vur-tut 500 kitab var. Oxşar durum Azərbaycanın beyin mərkəzi Bakıda da görünməkdədir. Buradakı 40 kitabxanada saysız-

hesabsız rus ədəbiyyatı var, ancaq çox çətinliklə cəmi 5 min cildlik türkcə kitabdan ibarət bir kitabxana təşkil etmək mümkün olmuşdur. Nəşriyyatların türkcə kitablar buraxması işi də son dərəcə zəifdir. Kitabxanalarımızı türkcə kitablarla zənginləşdirməyin yeganə yolu İstanbuldur”.

Ağaoğlu türkcə kitablar alaraq gətirmək məqsədi ilə türk dilini, Şərq və türk biblioqrafiyasını gözəl bilən bir şəxsi İstanbula göndərməyi və onu valyuta ilə təmin etməyi Komissarlığa təxirəsalınmaz vəzifə kimi təklif edir, hətta Türkiyədəki iqtisadi durumu nəzərə alaraq mümkün xərcləri də göstərir: “20 min lirəyə xeyli kitab almaq olar, gedəcək adama isə 5.500 lirə yolxərci vermək gərəkdir (cəmi 25.500 lirə)”.

Məruzənin sonu ibrətamiz cümlə ilə bitir: “...Xalq Maarif Komissarlığı ölkə proletariyatına əlini uzatmaq istəyirsə, müxtəlif rəngli kağızları¹ əsirgəməməli və heç bir çətinlik qarşısında geri çəkilməməlidir”.

M.Ağaoğlu 26 yanvar 1921-ci ildən Bakı müəllimlər hazırlayan birillik kursda milli tarix üzrə mühazirəçi işləmişdir.

Komissarlığın 13 iyun 1921-ci il tarixli Kollegiya iclasında gündəlikdəki 8-ci məsələ kimi XMK “Kitabxana altbölümü müdirinin müavini, Moskva Lazarev adına İnstitutunun III kurs tələbəsi Məhəmməd Ağaoğlu”nun xaricə göndərilən tələbələrin siyahısına salınması və onun ora türkologiya üzrə ixtisaslaşması üçün göndərilməsi haqqında ərizəsi müzakirə edilmişdir”. Qərar: “Təqaüdçülər sırasına daxil etməli və Almaniyaya maneəsiz getməsinə hər cür yardım göstərməli”. Bu qərara əsasən 1921-ci ildə dövlət təqaüdçüsü kimi Azərbaycandan yola düşən Ağaoğlu İstanbulda ləngiməyi məqsədəuyğun saymışdır. Burada

¹ Xarici valyutanı nəzərdə tutur.

tanınmış arxeoloq və muzeyçi Osman Həmdi bəyin qardaşı Asari-Ətiqə Muzeyinin müdiri Xəlil Ədhəm bəyin diqqətini çəkmiş və Avropada onun tövsiyəsi ilə hərəkət etmişdir. Öncə Berlində Vena Universitetində 1923-1924-cü illərdə klassik arxeologiya, erkən xristian və Qərbi Avropa sənətini oxuyub.

Sonrakı 3 ildə universitetdə məşhur şərqşünaslar Hertsfeld, Bekker və Strzukovskinin rəhbərliyi altında arxeologiyanı, Şərqi və Avropanın mədəniyyətini, eyni zamanda Avropa dillərini, tarix, incəsənət və estetikasını mənimsəmişdir. 1926-cı ildə təhsilini tamamlayaraq fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almışdır.

1927-ci ildə Avropadan Türkiyəyə dönüşündə bir müddət İstanbulda Milli Muzeydə "Çinili köşk"də islam mədəniyyəti şöbəsinə başçılıq etmiş, eyni zamanda professor assistenti olmaqla İstanbul Universiteti incəsənət kafedrasının müdiri, 1928-ci ildə Türk və İslam Əsərləri Muzeyinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Muzeydə xalça mütəxəssislərinin yetişməsinə kömək etmişdir.

Onun ilk elmi əsəri olan "İslam incəsənəti tarixi" 1928-ci ildə ingiliscə nəşr edilmişdir.

Muzeydəki işi ilə paralel 1 mart 1928-ci ildə İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində Türk və İslam Sənəti müəlliminin müavinliyinə, daha sonra həmin fakültədə estetika və sənət tarixi professoru təyin edilmişdir.

M.Ağaoğlu 1929-cu ildə ABŞ-a – Detroyt İncəsənət İnstitutuna Yaxın Şərq şöbəsini təşkil etməyə çağırılmışdır. İstanbul Universitetinin Professorlar Şurası 1 sentyabr 1929-cu ildə onun üç illiyə ABŞ-da işləməsinə icazə vermişdir. ABŞ-a gedən alim 1938-ci ilədək Detroyt şəhərindəki həmin İnstitutda çalışmış, Yaxın Şərq şöbəsini yaradaraq Şərq xalqları tətbiqi sənətləri əsərlərindən ibarət zəngin kolleksiyalı daimi sərgi təşkil etmişdir. Bu özül üzərində qurulmuş

Detroyt İslam İncəsənəti Qalereyası ABŞ-da ən zəngin qalereya sayılır.

1931-ci ildə Londonda keçirilən konqresdə onun Şərq miniatür incəsənəti ilə bağlı məruzəsi böyük maraqla qarşılanmışdır.

1933-cü ildə Ağaoğlu islam incəsənəti tarixi kafedrasını yaratmaq üçün Miçiqaan Universitetinə dəvət edilmişdir. 1938-ci ilədək burada müəllim, sonra professor vəzifəsində çalışmışdır. Bu Universitetdə 1934-cü ildən *"Art İslamica"* adlı sənət dərgisi çıxarmış və 1949-cu ilədək onun baş redaktoru olmuşdur. Ən çağdaş elmi nailiyyətləri təbliğ edən bu dərgidə Yaxın və Orta Şərqin çox görkəmli şərqşünasları çıxış etmişdir.

1934-cü ildə Tehrandə Firdovsinin 1000 illik yubileyi keçirilərkən şərqşünasların konqresində M.Ağaoğlu Detroyt İncəsənət İnstitutunu və Miçiqaan Universitetini təmsil etmişdir. O, 1935-1938-ci illərdə Prinстон Universitetində dəvət ilə dərs vermişdir.

1935-ci ildə onun "XV əsr İran kitab cildləri" adlı 2-ci monoqrafiyası işıq üzü görmüşdür. San-Fransiskoda Şərq dilləri, mədəniyyəti, tarixi, incəsənəti, ədəbiyyatı və fəlsəfəsi mövzusunda sərgi təşkil etmişdir.

1941-ci ildə "Səfəvi xalçaları və parçaları" adlı kitabı nəşr olunmuşdur. M.Ağaoğlu 1948-1949-cu illərdə Kolumbiya "Tekstil" Muzeyinin baş məsləhətçisi olmuşdur. Bu illərdə o, təkrarən Şərq və Qafqaz xalçalarının öyrənilməsinə qayıtmış, "Əjdaha" xalçalarını araşdırmışdır. Xalça sərgisi təşkil etmək üçün Çindən İspaniyayadək xalçalar toplamışdır, ancaq ölümü bu işi yarımçıq qoyur.

Ona verilmiş 3 illik icazə vaxtı bitdiyində geriye dönmədiyinə görə Türk və İslam Əsərləri Muzeyindəki müdir vəzifəsindən azad edilmişdir.

Məhəmməd Ağaoğlu 1929-cu ildə ABŞ-a köçmüş, ömrünün sonunadək orada yaşamışdır. Detroyt İncəsənət İnstitu-

tunda Yaxın Şərq mədəniyyəti və incəsənəti şöbəsini təşkil etmiş, müsəlman Şərq xalqlarının dekorativ səhnə nümunələrindən ibarət böyük sərgi açmış, çoxlu kolleksiya toplamışdır. Onun sayəsində Detroyt "*İslam incəsənəti qalereyası*" zənginliyi ilə seçilmişdir. 1933-38-ci illərdə Məhəmməd Ağaoğlu Detroyt universitetində Şərq xalqları mədəniyyəti kafedrasının professoru olmuşdur.

O, Azərbaycan, Türkiyə, İran və başqa Şərq ölkələrinin incəsənət tarixini tədqiq edərək Şərq miniatürü, xalça, bədii metal və parça sənətinə dair qiymətli əsərlər yazmışdır. Məhəmməd Ağaoğlu 50-dən artıq Azərbaycan, Türkiyə, İran, ərəb, Şərqi və Türkistan xalqlarının incəsənət, arxitektura, memarlıq tarixinə, təsviri və dekorativ tətbiqi sənətinin ayrı-ayrı problemlərinə dair Amerika və Avropada dərc edilmiş elmi əsərin, həmçinin "*İslam incəsənəti tarixi*" (*türk. İslam Sanat Tarihi*; İstanbul, 1928), "*XV əsrdə İranda kitab çapı*" (*ing. Persian Bookbindings of the Fifteenth Century*; Ann-Arbor, 1935), "*Səfəvilər dövrünün manufaktura və xalçaları*" (*ing. Aawafid Rugs and Textiles, The Collection of the Shrine of Imām A Ali at al-Najaf*; Nyu-York, 1941) kitablarının müəllifidir. Bu məqalələrdən İstanbul Topqapı sarayı muzeyinin kitabxanasında saxlanılan bəzi naməlum əlyazmaları və bir neçə illüstrasiyalı əlyazmaları haqqında ilkin qeydlər, "*Frir incəsənət qalereyasında saxlanılan "Xosrov və Şirin" əlyazması*" orta əsr Azərbaycan incəsənətindən bəhs edir.

M.Ağaoğlunun əsərləri indi də dəyərini qoruyub saxlayır. "Amerika muzeylərində saxlanılan «Əjdaha» xalçası, "İstanbulun Topqapı saray kitabxanasında saxlanılan bəzi naməlum əlyazmalar haqqında" və b. belə yazılardandır.

Ölümündən sonra – 1954-cü ildə "*İslam sənətinin səciyyəsi haqqında qeydlər*"i nəşr olunmuşdur. Ümumən onun 3 kitabı, 50-yədək sanballı məqaləsi işıq üzü görüb.

M.Ağaoğlu Avropa və Amerika muzey, kitabxana və özəl kolleksiyalarında üzə çıxardığı Şərq incəsənət nümunələrini araşdırmış və nəşr edərək dünyaya tanıtmışdır.

Geniş əhatəli elmi yaradıcılığı ona dünya şöhrəti qazandırıb. Onu mədəniyyət mərkəzlərinə mühazirə oxumağa və İslam incəsənət sərgisi təşkil etməyə dəvət etmişlər. Şərq mədəniyyəti və incəsənətinin unudulmuş abidələrini, sənət əsərlərini tədqiq və təbliğ etməsi ona dünya şərqşünaslığı salnaməsində ölməz mövqə qazandırmışdır. Ağaoğlu ömrünün sonunadək 1934-cü ildə təsis etdiyi “Ars İslamika” (“İslam incəsənəti”) adlı jurnalın nəşiri və redaktoru olmuşdur.

4 iyul 1949-cu ildə ABŞ-ın Detroyt şəhərində vəfat etmiş, Kolumbiya ştatında dəfn olunmuşdur.

M.Ağaoğlu Türkiyədəki mühacir azərbaycanlıların böyük hörmət bəslədiyi, Azərbaycanda “Hüseyn bəy Camalbəyov” kimi tanınan Hüseyn Camal Yanarın (1884-1974) bacısı Xeyrənnisa xanımın (vəfatı: İstanbul, 18.01.1949) qızlarından Qəmərxanımla (1903-1984) ailə qurmuşdu. Qəmərxanımın fizika elmləri üzrə professoru Dilşad Talibxan Elbrus və Sürəyya adlı iki bacısı olub. Sürəyya Talibxanbəyli Türkiyəyə gəldikdən sonra İstanbul Universiteti ədəbiyyat fakültəsi türk dili və ədəbiyyatı bölümündə oxuyub, 1928-ci ildə “Qarabağ və İstanbul şivələrinin sövtiyyat cəhətindən müqayisəsi” adlı dissertasiya müdafiə edib.

Qəmərxanım həyat yoldaşı Ağaoğlunun ölümündən sonra Amerikada yaşamaqda davam edib. Güldəhən Lüdən onların yeganə övladıdır.¹

¹ Bax: Mərdanov Misir, Tahirzadə Ədalət. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar. (Ensiklopedik-sorğu kitabı). I cild. A hərfi. Bakı: “Təhsil”, 2018, ss. 143-152; həmçinin bax: https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99h%C9%99mm%C9%99d_A%C4%9Fao%C4%9Flu.

*Alim
və
pedaqoqlar*

MİRZƏ ƏBÜLHƏSƏN BƏY VƏZİROV (ZUI)

Mirzə Əbdülhəsən bəy Vəzirov (Zui) Dərbənddə anadan olmuş, ilk təhsilini orada almış, rus, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilmişdir. O, bir müddət Dərbənddə tərcüməçi işləmiş, 1855-ci il sentyabrın 26-dan 1883-cü il dekabrın 1-dək Novoçerkassk Hərbi gimnaziyasında Azərbaycan dili müəllimi kimi çalışmışdır.

M.Ə.Vəzirovun gimnaziya tələbələri və Qafqazdakı tərcüməçilər üçün yazdığı «Учебник татарско-азербайджанского наречия» kitabı 1861-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr olunmuşdur. Zamanında Sankt-Peterburq Universitetində Azərbaycan dili fənni bu kitab əsasında tədris edilmişdir. Kitab qrammatika, nəsr, nəzm, kargüzarlıq (işçi vərəqələr) hissələrindən ibarətdir.

Müəllif dərsləyin sonuna tərtib etdiyi Azərbaycan dilini öyrənənlərə kömək məqsədilə “Azərbaycanca-rusca lüğət” də əlavə etmişdir. Vəsaitdə Azərbaycan dili səsləri haqqında ümumi məlumat verilir, əsasən professor Mirzə Kazımbəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası”nda olan məlumatlar asanlaşdırılmış şəkildə izah edilir. Kitabın annotasiyasında yazılır: “Bu dərsləyi Novoçerkassk gimnaziyasının şərq dilləri şöbəsinin yetirmələrinə onların məşğələlərinə olan minnətdarlıq hissi ilə həsr edirəm. Buraya Qafqazda tərcüməçi üçün vacib hesab etdiyim hər şeyi daxil etdim. Buna

görə də daha çox istifadə edilən rəsmi sənəd formaları da kitabda yer aldı. Azərbaycan ləhcəsi üçün rəhbər vəsaitlərin nəzərəcarpacaq dərəcədə az olduğu bir şəraitdə, ümid edirəm ki, mənim zəhmətim də Qafqaz tərcüməçiləri üçün faydasız olmayacaq". Dərslik qrammatika, nəsr, nəzm və kargüzarlıq hissələrindən ibarətdir. Mündəricatdan qeydlər:

I cild

Azərbaycan ləhcəsinin qısa qrammatikası
Azərbaycan müntəxəbatı

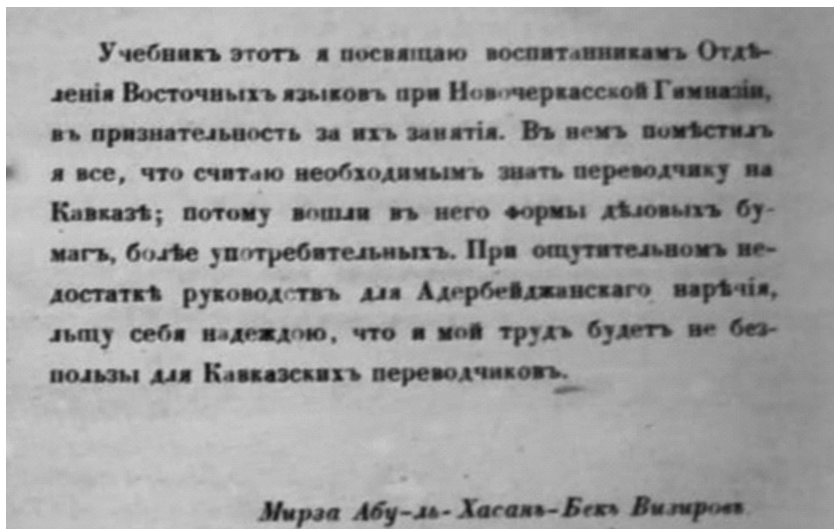
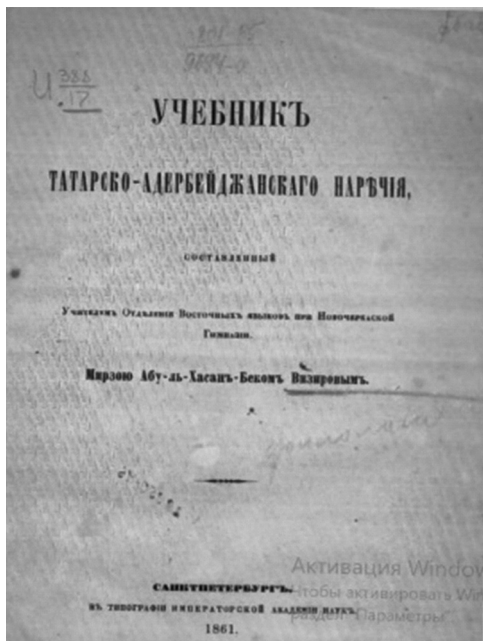
NƏSR

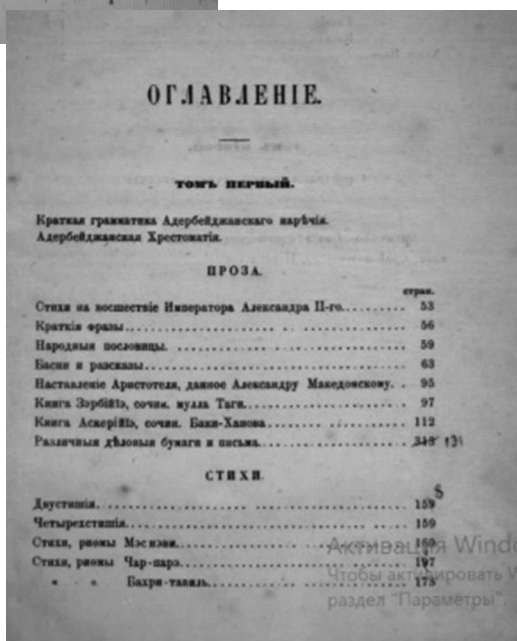
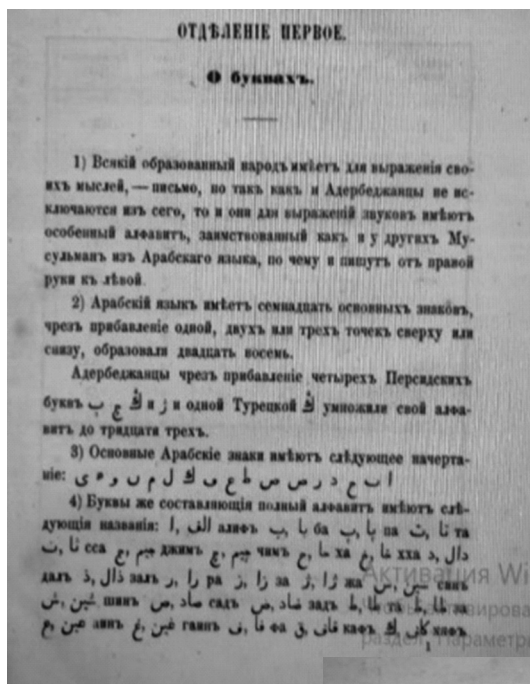
İmperator II Aleksandrın taxta çıxması
münasibətilə şeirlər – səh. 53
Qısa ifadələr – səh. 56
Xalq atalar sözləri – səh – 59
Təmsillər və hekayələr – səh. 63
Aristotelin Makedoniyalı İskəndərə
verdiyi nəsihət – səh. 95
"Zərbilər" kitabı, müəllif: Molla Teym – səh. 97
"Əsəkrilər" kitabı, müəllif: Baxıxanov – səh. 112
Müxtəlif məzmunlu sənədlər və məktublar – səh. 343

ŞEİRLƏR

İki misralı şeirlər – səh. 159
Dörd misralı şeirlər – səh. 159
Şeirlər, Rumi "Məsnəvi" – səh. 197
Şeirlər, "Çar-çar" – səh. 173
Bəhri-təvil

Əsər rus dilində yazılıb, Azərbaycan mətnləri əski əlifbadadır.

Abasqulu ağa Bakıxanovun “Kitabi-Əsgəriyyə” adlı hekayəsi də ilk dəfə Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirovun dərslində çap olunmuşdur. Bu barədə Firudin bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərinin I cildində yazır: *“Kitabi-Əsgəriyyə”. Quba əhlindən Əsgər adlı bir cavanın keyfiyyəti-halı və güzərişi-məali xüsusunda təsnif olunmuşdur. Bu, xırdaca və baməzə, türk lisanında nəsrən və nəzmən təlif olunmuş bir hekayədir. Mərhum Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov “Zui” təxəllüsün “Qəvaidəz-Zuiyyə” nam məcmuəsində təb olunmuşdur”.*

Qeyd edək ki, həmin dərsləyin adını müəllif kitabın içərisində *“Qəvaidəz-Zuiyyə”* adlandırmışdır.

Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov dərsləyə daxil etdiyi bir şeirinin sonunda öz imzasını belə qeyd edib: *“Zui Vəzirov Dərbəndi”*.

Çernyayevskinin məşhur “Vətən dili”nin II hissəsinə yazılmış geniş müqəddimədə tərtibçilər Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirovun da dərsliyini rəhbər tutduqlarını qeyd etmişlər:

Qeyd edək ki, bəzi mənbələrdə Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirovun təxəllüsü yanlışlıqla *“Zui”* deyil, *“Zövi”* kimi verilmişdir. Bu da ərəb qrafikasından oxunuşda yol verilmiş yanlışlıqdır ki, sonrakı bəzi mənbələrdə də təkrar olunmuşdur.

“İmla-inşa barəsində biz təməssük etmişik (rəhbər tutmuşuq), əvvəla, cənab professor Mirzə Kazımbəyin türk dilində təsnif etdiyi (yazdığı) sərf və nəhvə (qrammatikaya) dair təlifinə (əsrinə) və saniyə (ikinci olaraq) L.Z.Budaqov və M.Ə.Vəzirov cənablarının əsərlərinə” (səh.66).

LAZAREV ŞƏRQ DİLLƏRİ İNSTITUTU VƏ XÜSUSİ SİNIFLƏRİ

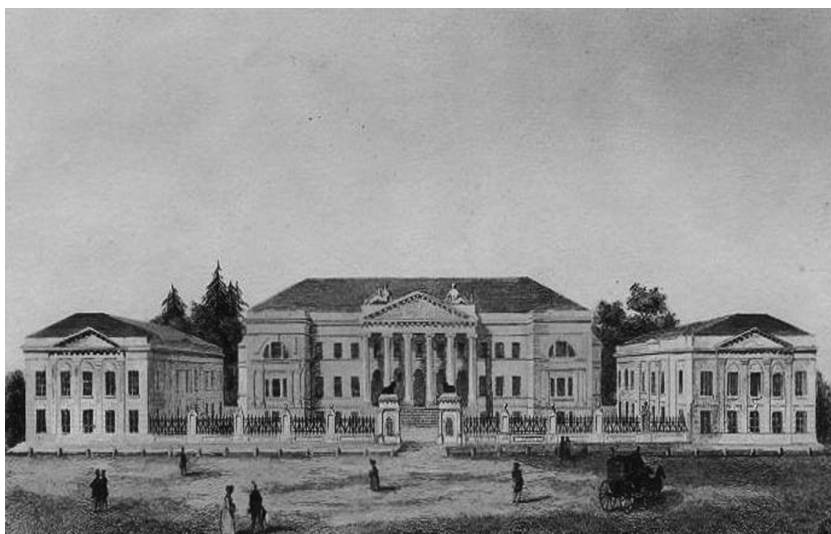
XIX əsrin əvvəllərində Moskva şərqşünaslıq mərkəzini universitet, sonralar isə Lazarev Şərq Dilləri İnstitutu təmsil etmişdir. XIX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Gimnaziya və Xüsusi Siniflərə ayrılan LŞDİ əsaslı şəkildə təkmilləşdirilmiş, müəllim-professor heyəti genişləndirilmişdir. Dərs müddəti bir və ya iki hazırlıq, üç tədris ili üzrə planlaşdırılan institutun Xüsusi Siniflərində yalnız Şərq dilləri öyrədilir, ərəb və fars filologiyası, Şərq tarixi və kalligrafiyası, türk-tatar dili kafedraları fəaliyyət göstərirdi.

Türk-tatar dili kafedrasının adının başqalarından fərqli olmasının əsas səbəbi burada ayrı-ayrı türk dillərinin tədris olunması idi. Xüsusi Siniflərdə türk xalqlarının dilləri osmanlı dilinin ləhcələri adlandırılmamış, bir-birindən əsaslı şəkildə fərqləndirilmişdir. Xüsusi Siniflərin dərsliklərində türk dili, Aderbeydjan (Azərbaycan – N.M.) dili, çağatay dili, sart (müasir özbək – N.M.) dili terminləri işlədilmiş, bu dillər müstəqil tədris olunmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Xüsusi Siniflərdə 7 kafedra fəaliyyət göstərirmişdir: 1. Ərəb filologiyası, 2. Fars filologiyası, 3. Türk-tatar dili kafedrası, 4. Erməni filologiyası, 5. Gürcü filologiyası, 6. Şərq tarixi, 7. Rus filologiyası. Həftə ərzində ərəb, fars və türk dillərinin hər birinə 12, rus dilinə 7, gürcü dili və Şərq tarixinə 6 saat tədris vaxtı verilmişdi. Azərbaycan dilinin praktik tədrisinə əlavə olaraq 12 saat ayrılmışdı. Başqa dil fənlərindən fərqli olaraq, ərəb, fars, türk və Azərbaycan dili müəllimləri Xüsusi Siniflərin pedaqoji ştatına daxil idilər. Azərbaycan dili L.Z.Budaqovun və

azərbaycanlı alim Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirovun dərslikləri əsasında tədris olunurdu.

Azərbaycan dilinə daha çox tədris vaxtı ayrılması, bu dilin daha ciddi öyrədilməsi, hətta LŞDİ-nin inzibati və diplomatik yönümlü bölmələrində məcburi keçilməsi təsadüfi deyildi. Azərbaycan dilinin Rusiyanın cənub sərhədlərində, eləcə də diplomatik-ticarət əlaqələri ilə sıx bağlı olduğu Türkiyə, İran, Əfqanıstan, İraqda yaşayan milyonlarla adamın ünsiyyət dili olması, Rusiyada İran konsulluğunun açılması, yaxın Orta Şərqlə siyasi-iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, xüsusilə neft istehsalı ilə əlaqədar saysız-hesabsız işçi qüvvəsinin Bakıya – Abşeronu axışması Azərbaycan dilinin öyrədilməsinin vacibliyini tələb edirdi. Asiya və Avropanın kəsişdiyi bu nöqtə XIX əsrin əvvəllərindən Rusiyanın daim maraq dairəsində olmuşdur. Yaxın Şərqlin, Qafqazın “açar”ı olan Azərbaycan Rusiya üçün həyati məsələ idi.

Lazarev adına İnstitutun binası

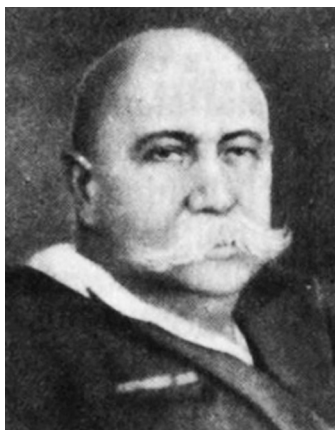
Tələbəlin mundirləri

LŞDİ-nin Xüsusi Siniflərinin pedaqoji kollektivində rus şərqşünaslığına şöhrət gətirən, dünya şərqşünaslıq elminin səviyyəsini göstərə bilən Q.A.Murkos, A.N.Popov, V.İ.Gerye, İ.L.Okromçedelov, S.E.Sakov, M.O.Attaya, R.R.Ştagelberq, F.Y.Korş, Vs.F.Miller, A.E.Krımski, V.F.Minorski, Vl.A.Qordlevski, L.İ.Jirkov, A.N.Veselovski, İ.Y.Kraçkovski, A.A.Semyonov, N.İ.Aşmarin, M.C.Rzayev, M.A.Qafarov kimi nəhəng simalar, professor-müəllim heyəti çalışmışdır. Onlardan bir çoxu LŞDİ-nin yetirmələridir.

*Vladimir İvanoviç
Gerye*

Siyasi görüşləri və milliyətcə fərqli olan bu ziyalıları birləşdirən ümumi mənafe elm və mədəniyyəti inkişaf etdirmək olmuşdur. Qeyd edək ki, onların hər biri Rusiya şərqşünaslıq elmi tarixində şərəfli ad, zəngin irs qoyub getmişdir.

A.A.Semyonov

Fəaliyyətə başladığı ilk vaxtlarda çox məhdud səlahiyyət daşıyan institut tez bir zamanda tanınmış Ümumrusiya tədris ocağına çevrilmişdi. LŞDİ-nin Xüsusi Siniflərində başqa xalqların nümayəndələri kimi azərbaycanlı professor-müəllim heyəti də çalışmışdır. Pedaqoji, praktik fəaliyyətləri ilə LŞDİ-nin Xüsusi Siniflərinin tarixinədə iz qoymuş Mahmud İsmayılov, Mirzə Cəfər Rzayev və Mirzə Abdulla Qafarov həm Rusiya şərqşünaslıq elminə misilsiz xidmətlər göstərmiş, həm də Azərbaycan dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini təbliğ etməklə Kazanda Mirzə Kazımbəy, Peterburqda M.C.Topçubaşov kimi Moskva ədəbi mühiti və elmində azərbaycanşünaslığın təməlini qoymuşlar.

M.C.Rzayev və M.A.Qafarov Şərq abidələrinin öyrənilməsi və nəşrini öz üzərinə götürən ən nüfuzlu ictimai təşkilatlardan Rus Şərq Cəmiyyəti və İmperator Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti Şərq Komissiyasının üzvü olmuşlar.

MİRZƏ CƏFƏR RZAYEV

Tarixin müxtəlif dövrlərində elə şəxsiyyətlərimiz olmuşdur ki, onların səsi-sorağı uzaq ulduzların işığına bənzəyir. Belə şəxsiyyətlərdən biri şərqşünas-alim Mirzə Cəfər Rzayev, LŞDİ-yə 1876-cı ildə¹ Mirzə Solomonun əvəzinə fars dilindən praktik dərsləri aparmaq üçün çağırılmışdı.

Haşiyə: *Əslən Suriyadan olan Mirzə Solomon İranda yaşamış, Parisdə təhsil almış, 1875-ci ildə Rusiya təbəəliyinə keçmişdir. Mənbələrdə qeyd olunur ki, onun dərs deməyə böyük həvəsi olsa da, hətta evində tələbələrlə məşğul olmağa razılıq versə də, bəzən farsca çox asan cümlələri belə rus dilinə tərcümə edə bilmir, çıxılmaz vəziyyətdə Mirzə Cəfərin köməyinə ehtiyac duyurdu.*²

A.Baziyans faktları təhrif edərək, erməni xislətinə uyğun Mirzə Cəfər haqqında yazır: "Fars dili müəllimi Mirzə Cəfərə gəlincə, arxivdə onun haqqında məhvedici xasiyyətnamə qalmışdır. Orada göstərilir ki, Mirzə Cəfər fars dili dərsi deyə bilmir, qaydalardan və yaxşı metodlardan xəbəri yoxdur. Onun 12 şagirdindən 3-ü hələ təzə oxumağa başladığı halda, qalanları artıq əlifbanı başa vurmuşlar."³

Fars dilini incəliklərinə qədər bilən Mirzə Cəfər tədrisə başladığı ilk illərdə fars filologiyasından məşğələlər aparır, farsca qəzetlərdən, «Çehel tuti», «Gülüstan», «Kəlilə və Dimnə» əsərlərindən parçaların oxunuşu və tərcüməsi ilə məşğul olurdu. Sonralar o, LŞDİ-də fars dilinin qrammatikasından dərs deyir; birinci kurslara fars dilindən oxu

¹ LŞDİ Xüsusi Siniflərinin fəaliyyətə başlamasının 30 illiyi münasibətilə keçirilən təntənəli iclasda A.Xaxanovun çıxışında bu tarix səhvən 1877-ci il göstərilir (bax: Тридцатилетие специальных классов Лазаревского Института восточных языков. М., 1903, с.23).

² Тридцатилетие специальных классов Лазаревского Института восточных языков. М., 1903, с.16.

³ Базиянц А.П. Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. М., 1973, с.297.

dərsləri tədris edir, farsca–rusca, rusca–farsca yazılı və şifahi tərcümələr üzrə məşğələlər aparırdı. Bundan başqa, II kurslara mətbuatın oxunuşu və Sədinin «Gülüstan»ının, III kurslara isə mürəkkəb mətnlərin, o cümlədən Ömər Xəyyamın rübailərini tədris edirdi.¹

Mirzə Cəfər LŞDİ-də osmanlı dilindən də praktik məşğələlər aparır, dərs saatlarını daha çox S.E.Sakovla bölüşürdü. XIX əsrin 70-ci illərindən LŞDİ-də osmanlı dilindən dərs deyən S.E.Sakov maraqlı bir həyat yolu keçmiş, türk dillərinə böyük sevgisi olmuşdur.

Haşiyə: *S.E.Sakov Türkiyədə yunan ailəsində doğulmuş, Rusiyaya uşaq vaxtlarında gəlmişdi. Əvvəlcə Yevpatoriya gimnaziyasında təhsil almış, 1869-cu ildə LŞDİ-ni bitirmişdi.² O, 1871-ci ildən Moskvada yunan konsulluğunu təmsil etmiş, daha sonralar LŞDİ-də müəllim işləmişdir. Məşhur şərqşünaslar M.O.Attaya və A.E.Krımskinin təşəbbüsü və təkidi ilə «Osmanlı dili qrammatikası elementləri» dərsliyini yazmışdır. Bu dərslik 16 il əvəz olunmadan LŞDİ-də osmanlı dilinin tədrisində əsas dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur. LŞDİ-nin ekstraordinar professoru S.E.Sakov 1890-cı ilin ortalarında Moskva yaxınlığında – Karetna-Sadovıda gəlir gətirən ev alır, bir müddət 40 il çalışdığı tədris ocağında əvəzedici müəllim kimi pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir, lakin burada müdir işlədiyi üçün institutu tərk edir. Vaxtilə Moskva universitetinin tibb fakültəsinin mühazirələrində tez-tez iştirak edən, sonralar müəllimi prof. L.M.Lazarevin köməyi ilə universitetin tibb fakültəsinə daxil olan S.E.Sakov hərbi həkim kimi rus-türk müharibəsində (1877-1878) Qafqaz cəbhəsində iştirak edir, qayıdandan sonra bir müddət pedaqoji və tibbi fəaliyyətini paralel şəkildə davam etdirir, 1908-ci ildən müəllimlikdən tamamilə uzaqlaşır. O, əvvəlcə Moskvada Şeremetyev xəstəxanasında işləyir, sonra Lipetsk şəhərində xüsusi klinika açır.³*

¹ Вах: Тридцатилетие специальных классов Лазаревского Института восточных языков. М., 1903, 16.

² Вах: Академик В.А.Гордлевский. Избранные сочинения. IV т., Этнография, история, востоковедение, рецензии. М., 1968, с.402.

³ Yənə orada с.403.

S.E.Sakova həmçinin Azərbaycan dilinin tədrisi tapşırılmışdı. Pedaqoji fəaliyyətində o, əsasən L.Z.Budaqovun dərsləyinə üstünlük verirdi. Maraqlı keçsin deyə, mühazirələrinə Əbül Qazinin əsərlərindən və «Baburnamə»dən parçalar da əlavə etdirdi. Osmanlı və Azərbaycan dillərinin gözəl bilicisi Mirzə Cəfərin praktik savadına həmişə ehtiyacı olmuş S.E.Sakov, eləcə də LŞDİ-nin pedaqoji kollektivi bu dillərdə məşğələlərin aparılmasında onun tədris metodundan istifadə etmişlər. 1908-ci ildən LŞDİ-nin nəşr etdiyi «Обозрение преподавания в специальных классах Лазаревского Института Восточных языков» məcmuəsində Mirzə Cəfərin təqvim planı aşağıdakı kimidir:

**1908/1909-cu akademik
dərs ili üçün təqvim planı
(15 saat)**

I kurs: fars dilinin qrammatikası və «Farsca–rusca–fransızca danışmaq kitabı»ndan (M.,1896) 15 dərs, həmin dərslərdən çalışmalar. İmtahana buraxılmaq üçün fars dilindən rus dilinə şifahi və rus dilindən fars dilinə yazılı tərcümələr. M.A.Qafarovun «Fars yazılı ədəbiyyatından nümunələr» müntəxəbatından 32 səhifə oxumaq.

II kurs: Farsca–rusca və farsca–rusca–fransızca danışmaq kitablarından 10 dərs. 10 səh. keçilmiş dərslərdən təkrar. İmtahana buraxılmaq üçün müxtəlif mövzularda rus dilindən fars dilinə yazılı tərcümələr. «Çehel tuti» (S-Pb., 1901-ci il, tərt. prof V.A.Jukovski), Sədinin «Gülüstan» əsərlərindən 4 hekayə, Kəlküttədə (orijinalda *Kəlkəta*

yazılıb – N.M.) fars dilində çıxan «Həblülmətin»¹ qəzetini oxumaq.

III kurs: Mirzə Cəfərin danışiq kitabçasının II nəşrindən (M., 1896) bütün dərslər. İmtahana buraxılmaq üçün müxtəlif mövzularda rus dilindən fars dilinə yazılı tərcümələr. Konstantinopolda fars dilində çıxan «Şəms qəzeti»ni, Qahirədə çap olunan «İbrahim bəyin səyahətnaməsi»nin I hissəsini, Ömər Xəyyamın 100 rübaisini oxumaq.

1911/1912-ci akademik dərs ili üçün təqvim planı (15 saat)

I kurs: fars dilinin qrammatikası və onun materialları üzərində çalışmalar. Mirzə Cəfərin «Farsca–rusca–fransızca danışiq kitabı»ndan 15 dərs. İmtahana buraxılmaq üçün fars dilindən rus dilinə şifahi və rus dilindən fars dilinə yazılı tərcümələr. M.A.Qafarovun müntəxəbatından (I cild) 32 səhifə oxumaq.

II kurs: Mirzə Cəfərin danışiq kitabından 10 dərs – səh. 16-dan 26-dək mətnlərin təkrarı. İmtahana buraxılmaq üçün müxtəlif mövzulu mətnlərin rus dilindən fars dilinə tərcümə olunması. «Çəhel tuti» kitabı. Fars kalliqrafiyası.

III kurs: «Farsca–rusca–fransızca danışiq kitabı»ndan bütün dərslər. İmtahana buraxılmaq üçün müxtəlif mətnləri rus dilindən fars dilinə tərcümə etmək. «İbrahim bəyin səyahətnaməsi» kitabının Kəlküttə nəşrinin II hissəsini və Ömər Xəyyamın 60 rübaisini oxumaq 10 rübaini əzbərləmək. Fars kalliqrafiyası.

¹ 1892-1933-cü illərdə jurnal tipində farsca Kəlküttədə çap edilən ictimai-siyasi həftəlik “Həblülmətin” qəzetinin Aşqabad, Naxçıvan, Şirvanda müxbir və vəkilləri olmuşdur. Azərbaycan dilində də materiallar çap olunan qəzetin Bakı üzrə müxbiri Mehdi bəy Hacinski idi. “Həblülmətin”də ara-sıra N.Nərimanovun da məqalələri dərc edilmişdir.

**1913/1914-cü akademik
dərs ili üçün təqvim planı
(10 saat)**

I kurs: fars dilinin qrammatikası və danışığı mətnləri. «Farsca–rusca–fransızca danışığı kitabı»ndan 15 dərs. İmtahana buraxılmaq üçün fars dilindən rus dilinə şifahi və rus dilindən fars dilinə yazılı tərcümələr. M.A.Qafarovun müntəxəbatından 50 hekayə (16 səhifə) oxumaq.

II kurs: Mirzə Cəfərin danışığı kitabından 11 dərs – səh. 16-dan 26-dək keçilmiş dərslərin təkrarı. İmtahana buraxılmaq üçün müxtəlif mövzulu mətnlərin rus dilindən farscaya tərcüməsi. «Çehel tuti» kitabı. Fars kalliqrafiyası.

III kurs: «Farsca–rusca–fransızca danışığı kitabı»ndakı bütün dərslər. İmtahana buraxılmaq üçün müxtəlif mövzulu mətnlərin rus dilindən fars dilinə tərcüməsi. «İbrahim bəyin səyahətnaməsi» kitabının Kəlküttə nəşrinin II hissəsini və Ömər Xəyyamın 60 rübaisini oxumaq, tərcümə etmək, onlardan 10-nu əzbərləmək.

**1915/1916-cı akademik
dərs ili üçün təqvim planı
(10 saat)**

I kurs: fars dilinin qrammatikası. «Farsca–rusca–fransızca danışığı kitabı»ndan 20 dərs. İmtahana buraxılmaq üçün rus dilindən fars dilinə yazılı tərcümələr. M.A.Qafarovun müntəxəbatından 60 hekayə (səh. 1-dən 24-dək). Ömər Xəyyamın rübailərini oxumaq, onlardan üçünü əzbərləmək.

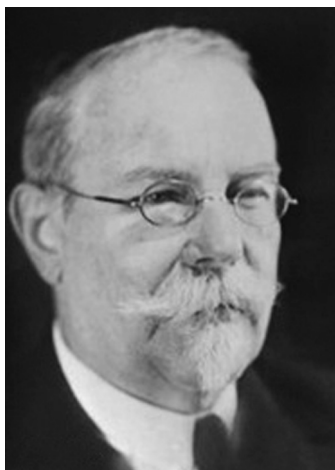
II kurs: Mirzə Cəfərin danışığı kitablarından 11 dərs. Keçilmiş dərslərin təkrarı. İmtahana buraxılmaq üçün rus

dilindən fars dilinə yazılı tərcümələr. «Çehel tuti» kitabını və Ömər Xəyyamın rübailərini oxumaq və onlardan beşini əzbərləmək.

III kurs: Danışiq kitabının II nəşrindəki bütün dərslərin təkrarı. İmtahana buraxılmaq üçün müxtəlif mövzularda mətnlərin fars dilinə tərcümə olunması. «İbrahim bəyin səyahətnaməsi» kitabının II hissəsindəki mətni, Ömər Xəyyamın rübailərini oxumaq və ən azı beş rübaini əzbərləmək.

Mirzə Cəfər həmçinin Rusiyada Şərq kalliqrafiyasının ən mahir mütəxəssislərindən biri kimi tanınırdı. Ondan əvvəl LŞDİ Xüsusi Siniflərində Şərq kalliqrafiyasını M.O.Attaya (1851-1924) öyrədirdi.

Haşiyə: *M.O.Attaya Beyrutdakı Amerika Kollecinə tibb təhsili almışdı. 1873-cü ildə siyasi səbəblərə görə vətəninə didərgin düşüb Rusiyaya pənah gətirmiş, sonralar LŞDİ-nin ilk acnəbi müəllimi əslən dəməşqli Q.A.Murkosun köməyi ilə Xüsusi Siniflərə işə götürülmüş, 50 ilə yaxın bu tədris ocağında çalışmış, ərəb dili üzrə praktik məşğələlər apar-mışdır.*

*Andrey Mixayloviç
Pavlinov*

M.O.Attaya İmperator Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti Şərq Komissiyasının üzvü, arxitektör A.M.Pavlinovun və Cəmiyyətin sədri P.S.Uvarovanın çəkdiqləri, Bakıdakı Xan Sarayı və Cümə Məscidləri divarlarına həkk olunmuş ərəb yazılarının fotosuratını oxumaqla da məşğul olmuşdur. Bu işdə ona Q.A.Murkos, M.S.Şekin, Mirzə Cəfər kömək etmiş və Komissiyanın iclaslarında yazıların mətni barədə ətraflı, müfəssəl məlumat vermişlər.¹

¹ Вах: Древности восточныя, т. II, вып. II. М., 1901, с.91, 145, 146.

Mirzə Cəfərin S.E.Sakov və M.O.Attaya ilə 1883-cü ildə birgə tərtib etdikləri kalliqrafiya məşğələləri proqramı LŞDİ-nin bütün tədris illəri üçün nəzərdə tutulmuşdu. Proqramda birinci kurs üçün rükə, divani, nəsx və onun başqa yazı forması – nəxi-süls, II kurs üçün nəxi-təliq (*nəstəliq* – N.M.), III kurs dinləyiciləri üçün şikəstə kimi Şərq kalliqrafiyasının əsas xətt növlərinin öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur.¹ Bu proqram 1915/1916-cı akademik dərs ilinə kimi qüvvədə qalmışdır. Yüksək pedaqoji ustalıq, peşəkarlıqla tərtib olunmuş proqram 1883-cü ildə Ümumrusiya, 1900-cü ildə Paris sərgilərində böyük müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirilmiş, sərgi iştirakçılarının marağına səbəb olmuşdur.²

Mirzə Cəfər LŞDİ-nin Xüsusi Siniflərində fars dilindən təxminən 40 il gah ştatda, gah da saathesabı olmaqla praktik məşğələlər aparmışdır. Onun fəaliyyəti təkcə pedaqoji işi ilə məhdudlaşmamış, həm də tədris üçün vacib olan bir sıra vəsaitlər, fars dili dərslikləri də çap etdirmişdir.

LŞDİ Xüsusi Siniflərinin Şurası Şərq dilçiliyinə aid sənballı dərsliklərə kəskin ehtiyacın olmasını nəzərə alaraq, müəlliflərə xüsusi mükafat ayırır və maddi köməklik göstərməyə zəmanət verirdi. Şuranın 1882-ci il mayın 22-də keçirilən iclasında tərtib olunan ilk dərsliklərin – M.O.Attayanın «Ərəb dili müntəxəbatı» və «Ərəb dilinin öyrənilməsinə dair praktik məşğələlər», Mirzə Cəfərin «Fars dilinin müxtəsər qrammatikası»nın nəşrini öz öhdəsinə götürmüş, müəlliflərin kitablarına sərbəst satış qiyməti qoymağı və institut üçün 100 ədəd ayırmağı qərara almışdır.³

1884-cü ildə Mirzə Cəfərin Moskvada «Fars dilinin

¹ Бах: Материалы для истории Лазаревского института восточных языков, вып. I. М., 1914, с.30.

² Бах: Тридцатилетие специальных классов Лазаревского Института восточных языков. М., 1903, с.16.

³ Yenə orada., c.18.

müxtəsər qrammatikası»nın I nəşri işıq üzü görür. Bu kitabdən əvvəl 1883-cü ildə Kazanda İmperator Universiteti mətbəəsində «Farsca-rusca danışiq kitabı» çapdan çıxmışdı. 1882-ci il sentyabrın 3-də həmin kitabın nəşrinə senzura tərəfindən icazə verilmişdi. Kitab Sədinin ibrətamiz kəlamlarından ibarət epigrafla başlayır: «Dərvişin hədiyyəsi bircə yaşıl yarpaqdır! Nə etsin? Onun imkanı təkcə buna çatır!»

Mirzə Cəfər kitabın ön sözündə yazır: “1876-cı ildə Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun Xüsusi Siniflərində mənə fars dilindən dərs demək şərəfi nəsib olandan sonra, yeni vəzifəm məni ruslara, ilk növbədə tələbələrimə fars dilini öyrətmək üçün dərslik hazırlamaq haqqında düşünməyə məcbur etdi”.¹

Rusiyanın Şərqlə iqtisadi-siyasi əlaqələrinin getdikcə gücləndiyi bir zamanda institutun əsas məqsədi, strategiyası ölkədə şərqilərə rus dilini, ruslara isə şərq dillərini, o cümlədən fars və Azərbaycan dillərini praktik şəkildə öyrətmək, güclü kadr potensialı yaratmaq idi.

İsfahanda çıxan «Fərhəng» qəzetinin 1882-ci il saylarının birində verilmiş məlumata əsasən, Mirzə Cəfər analoji müqayisə aparır: “Hindistanda hərbi qulluqda olan zabıt və sırası əsgərlərin fars dilini öyrənməsi üçün İngilis hökuməti həvəsləndirici tədbir kimi onların maaşlarını artırır. Deməli, Rusiyanın Şərqlə yaxınlaşmaqda daha ciddi marağı vardı, belə görünür ki, rusların fars dilini öyrənməsi ingilislərin mənəvi tələbatından heç də az deyildi”.² Rusiyada Şərq dillərinin, tədrisində Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsinin, Moskva LŞDİ Xüsusi Siniflərinin böyük rolu olmuşdur. Ancaq bütün arzu edənlərin bu təhsil ocaqlarına qəbul edilməsi mümkün

¹ Мирза Джафар. Книга персидско – русских разговоров. Казань, 1883, с.I.

² Yenə orada, 1883, с.I.

deyildi. Tələbələrə təhsil almaları üçün lazımi şərait yaradılsa da, çoxu üçün Moskva və Peterburqda uzun müddət qalıb-oxumaq əlverişli deyildi. Şərq ölkələrində də rus dilinin öyrənilməsinə, demək olar ki, heç bir imkan və şərait, kütləvi maraq yox idi. Danışiq kitabını hazırlamaqda da Mirzə Cəfərin əsas məqsədi bu iki dil arasında körpü yaratmaq, fərqli düşüncə tərzinə və dünyagörüşünə malik insanların ünsiyyət qurmasına kiçik də olsa kömək etmək olub. Müəllif kitabı mövcud vəsaitlərdən tamam fərqli səpkidə, orijinal tərtib etmişdir. Özünün qeyd etdiyi kimi, əgər bu kitab ümumi qayda üzrə qrammatika, lüğət və müntəxəbat hissələrindən ibarət olsa idi, belə tərtib üsulu heç bir praktik səmərə verə bilməzdi, əsl həyatdan və canlı dildən təcrid olunan kitab həmin dil haqqında yalnız və yalnız nəzəri bilik verə bilərdi. Mirzə Cəfər bununla bağlı yazırdı: «Xüsusilə, xarici ölkə mütəxəssislərinin qibtə olunacaq dərəcədə nəzəri savadı var, ancaq Şərq ədəbiyyatı haqqında elmi fikir yürüdən bu nəzəriyyəşünaslar canlı Şərq adamı ilə ünsiyyət qurmaqda, danışmaqda çətinlik çəkirlər: ifadələri tanınmaz şəkllə salır, qol-qanadlarını qırır, mənanı tamamilə təhrif edirlər. Nəzəri bilik canlı danışiq üçün kifayət deyil».¹

Mirzə Cəfər danışiq kitabını hazırladığı müddətdə, yəni 1879-cu ildə İrana səfər edir. Heç şübhəsiz bu səfər səbəbsiz deyildi. Bir müddət Rusiyada yaşadığından İranda baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən, xüsusilə Nəsrəddin Şahın Avropaya səfərindən² sonra ölkədə baş verən bir çox dəyişikliklərdən xəbərsiz idi. Mirzə Cəfər İrana avropalı kimi gəlmir. Bu Şərq ölkəsində avropalının diqqətini çəkə bilən

¹ Мирза Джафар. Книга персидско – русских разговоров. Казань, 1883, с. II.

² Nəsrəddin Şah 1873-cü il mayın 8-də LŞDİ-nin rəsmi qonağı olmuşdur (bax: Тридцатилетие специальных классов Лазаревского Института восточных языков. М., 1903, с. 20).

marağı nəzərə alaraq, fars məişətində ən çox işlək olan ifadələri, canlı danışq nümunələrini toplayır. Mirzə Cəfərin praktik biliyinin məntiqi nəticəsi belə idi ki, farslar danışq dilində yazmadıqları kimi, ədəbi dildə də danışmırlar – nəzəriyyə bəzən özünü doğrultmur. Belə ki, danışq dili yazılı dil kimi sabit deyil. Yazılı dil müəyyən amillərə görə ali üslubda ola bilər; həmçinin yazılı dildə köhnə sözlərdən istifadə edilir, danışq dilində isə belə sözləri işlətmək gerilik əlaməti sayılır. Dili ancaq onun istifadə olunduğu, işlədildiyi yerdə öyrənmək lazımdır.¹

Vəsait proqrama uyğun olaraq 45 dərstdən ibarət idi. Hər dərstdə, paraqrafda qrammatik xülasələr, danışq mətnləri, dialoqlar, kalliqrafiya məşğələsi və mövzuya aid lüğətçə verilir. Dərs mövzuları rəngarəngdir: həftənin günləri, dərs, vaxt, aylar, ilin fəsilləri, metal və minerallar, güllər, hava, yemək stolu və süfrə ləvazimatları, qohum-əqrəbə, bədən üzvləri, paltarlar, yataq, ev və ev əşyaları, meyvələr, ev heyvan və quşları, vəhşi heyvanlar, zəhərli sürünənlər, zərgərlik məmulatları, zavod və fabriklər, pul, İran pulları, çəki və çəki ölçüləri, Yer kürəsi və ölkələr, ticarət, İranda ticarət, kənd təsərrüfatı, əkinçilik mədəniyyəti, uşaq oyuncaqları, İrandakı oyun və əyləncələr, insanın yüksək əlaqi keyfiyyətləri, kənddə gəzinti, müxtəlif mövzularda məişət söhbətləri, xristian və müsəlman bayramları, şəhər təsərrüfatı, inzibati quruluş, İranda dövlət quruluşu, İranda nazirliklər, ailə, evlənmə, boşanma, nəsilartırma və s. Hər dərsin sonunda yaddaşı möhkəmləndirmək üçün mövzu ilə bağlı Sədi və Hafizin şeirlərindən nümunələr gətirilir, atalar sözü və məsəllər çəkilir. Dialoqlarda sual cümlələri elə qurulur ki, eyni söz başqa cümlələrdə təkrar olunmur. Kitab fars dilini sistemli şəkildə öyrənən LŞDİ-nin

¹ Вах: Мирза Джафар. Книга персидско – русских разговоров. Казань, 1883, с.IV.

tələbələr, həmçinin praktik dillə müstəqil məşğul olmaq istəyənlər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Mirzə Cəfər şübhə etmirdi ki, onun kitabı müxtəlif sənət və peşə sahiblərinin – səyahların, çinovniklərin, hərbiçilərin, tacirlərin və diplomatların “vicdanlı tərcüməçi”si olacaq. Müəllif kitabı oxucuların, ictimaiyyətin mühakiməsinə, ümumi rəyinə verməzdən əvvəl buraxdığı qüsurlara görə təvazökarcasına üzrxahlıq edir və «Quran»dan müqəddəs bir kəlamı xatırladır: «Allah insanlardan bacardıqlarından artıq tələb etmir».¹ Bacardığını mənəvi borc kimi yerinə yetirən Mirzə Cəfər xeyirxah əməllərinin unudulmayacağına, «yadigar qalacağına» əmindir. Kitabın titul səhifəsində yazır: «Cismani varlıq əbədi deyil. Bu naxış (kitab – N.M.) bir məqsəddir ki, məndən yadigar qalacaq».

Nəsrəddin Şah Qacar

Mirzə Cəfər «Farsca–rusca–fransızca danışmaq kitabı»nı «elmə, təhsilə yüksək qiymət verən» İran hökmdarları Nəsrəddin şah və Müzəffərəddin şah Qacara həsr etmişdi.

Haşiyə: Maraqlıdır ki, Nəsrəddin şah və Müzəffərəddin şah Qacarlar Mirzə Cəfərin qeyd etdiyi kimi İran tarixi səhnəsində şərəfli iz qoymamışlar. Nəsrəddin şah məşhur Babilər hərəkətini amansızcasına yatırtmış, İranda Avropa dövlətlərinin,

Müzəffərəddin Şah Qacar

¹ Мирза Джафар. Книга персидско – русских разговоров. Казань, 1883, с.V.

Amerikanın nüfuzunun güclənməsinə şərait yaratmış, rus, ingilis, amerikan kapitalistlərinə konsessiyalar vermiş və bir sıra xarici dövlətlərdən ağır şərtlərlə külli miqdarda istiqraz almışdır. Müzəffərəddin şah Qacar Nəsrəddin şahın oğlu idi. Uzun müddət Cənubi Azərbaycanın valisi olmuşdu. Onun dövründə İranın xarici ölkələrdən asılılığı güclənmiş, aclıq, səfalət və narazılıq artmışdı.

Birinci danışığ kitabının çapından 13 il sonra fransız dialoqları əlavəsi ilə kitabının yenidən nəşrə hazırlanmasını ondan İran şahının Rusiyadakı fəvqəladə səfiri Mirzə Mahmud xan Əlaül-Mülk, türk sultanının saray nümayəndəsi Mirzə Riza xan Daneş, İmperator sarayının fəvqəladə diplomatik nümayəndəsi Ərfa əd-Dövlə xahiş etmişlər.¹ Əsər Nəsrəddin şah və Müzəffərəddin şah Qacara ithafı ilə başlanır. İthafın məzmunu təxminən belədir: “Hər iki hökmdar İranda elmin, maarifin inkişafı, çiçəklənməsi üçün bacardıqlarını əsirgəməmişlər; onlar bu ali məqsədlərinin həyata keçməsinə kansler Mirzə Əli Əskər xan Emin əs-Sultana həvalə etməkdə heç də yanılmamışlar. Bu dövlət xadimi öz qiymətli vaxtını bütünlüklə həqiqətin təntənəsinə sərf etmiş, şəxsi mənafeyini unudaraq, ümumi işin xeyrinə çalışmışdır. Məhz onun xeyirxah əməllərinin nəticəsidir ki, İranda elm, maarif intişar tapmış, mədəniyyət yüksəlmişdir. Müzəffərəddin şah hələ valideynlərinin sağlığında elmin, mədəniyyətin himayəçisi olmuşdur. Onun xeyirxah əməlləri, gördüyü gözəl işləri insanlıq adına çalışan həqiqi dostları fərəhləndirəcək”.²

II nəşrdə fransız və rus dillərinə tərcümə olunan fars dili mətnləri rus dili transkripsiyası ilə verilir. Mirzə Cəfərin fransız dilinə müraciət etməsi təsadüfi deyildir. Hələ da-

¹ Мирза Джафар. Книга персидско – русских – французских разговоров. М., 1896, с.IX.

² Yəni orada, c.I.

nışıq kitabının birinci nəşrində o, fars və fransız dillərini tutuşdurmuş¹, hər ikisini klassik dil² hesab etmişdir; Asiya və Avropada bu dillərin rolunu eyni tutmuş, hətta həm farsların, həm də fransızların öz dillərinə münasibətində oxşarlıq axtarmışdır. Onun fikrincə, hər iki dil mükəmməl üslubuna, hətta ritorik incəliklərinə və nitq axınında qəbul olunmuş külli miqdarda sabit formalı ifadələrin olmasına görə bir-birini xatırladır, fransız və farsca danışmaq mədəniyyətinin eyniliklərini nəzərə çarpdırır: «Həm fransızların, həm də farsların doğma dillərinə məhəbbəti onu tələb edir ki, əcnəbilər onların dilində təmiz, səlis və gözəl danışsınlar».³

Nazirliyində işləməyə hazırlaşan tələbələrə fars sözlərinin təkcə rus yox, həmçinin fransızca qarşılığını bilmək vacibdir.

Kitabın tərtibi ərəfəsində – 1895-ci ildə fars dilindəki yeniliklərə, dəyişikliklərə əmin olmaq üçün Mirzə Cəfər yenidən İrana getməyi qərara alır. Hələ kitabın birinci nəşrini hazırlayarkən o, İranın avropalaşma meyilini belə ifadə edirdi: «Nəsrəddin Şahın Avropaya səfərindən sonra mən İranda böyük dəyişikliklər baş verəcəyini gözləyirdim. Müdrik bir ərəb kəlamı var: insanlar hökmdarlarının inamlarına sadıqdırlar və onun tutduğu yol ilə gedirlər. Farslar nəinki hökmdarlarından nümunə götürərək Avropaya yaxınlaşmağa can atır, elmini, mədəniyyətini, dilini öyrənirlər, həmçinin Avropa dillərindən, xüsusilə rus dilindən tam və ya qismən dəyişikliklə sözlər alır, işlədirlər. Məsələn, *post* – *почта*, *abunə* *şodən* və ya *abunə kərdən* – *абонироваться*, *raport* – *рапорт*, *doktor* – *доктор*, *əntiq* və ya *əntiqə* – *редкость*, *numre* – *номер* və s.¹ İkinci səfərindən sonra Mirzə Cəfər yəqin edir ki, alınmalar, xüsusilə rus və fransız sözləri fars dilində getdikcə daha çox vətəndaşlıq hüququ qazanır. Ona görə də, yeri gəldikcə, kitabda fars dialoqlarında alınma sözlər işlədir.

Qeyd edək ki, «Farsca–rusca–fransızca danışmaq kitabı»nda söz və ifadələrin sayı ilk nəşrdəkindən xeyli çoxdur. Bu nəşrdə 26 dərslə ümumi, son 5 dərslə isə xüsusi səciyyəlidir. Xüsusi dərslər kommersantlar üçün nəzərdə tutulub. Son dərslərin əvvəlinə keçilmişlərdən bəzi nümunələr, işlək söz və terminlər əlavə olunub. «Farsca–rusca danışmaq kitabı»ndan fərqli olaraq, bu kitaba pul, İranda ölçü, dövlətlər, əkinçilik, oyunlar və s. mövzular salınmayıb. Həmin mövzuları və başqa mətnləri, xüsusilə İranın tarixi, müasir vəziyyətinə, faiz, veksellərin yazılışından, ticarət hüquqları, kontorların açılma qaydalarından, komisyona, bank, ticarət-kredit

¹ Мирза Джафар. Книга персидско – русских разговоров. Казань, 1883, с.IV.

işlərindən bəhs edən mətnləri gələcəkdə tərtib edəcəyi kitabın II hissəsi üçün nəzərdə tutur.

Mirzə Cəfərin «Farsca–rusca–fransızca danışmaq kitabı»nın tərtibinə transkripsiyasının, tərcümələrinin dəqiqləşdirilməsinə, korrektura və ciddi redaktəsinə məşhur iranşünas alim, İmperator Moskva Universitetinin ordinar professoru, həqiqi Statsk Müşaviri Vsevolod Fyodoroviç Miller, LŞDİ Xüsusi Siniflərinin fransız dili müəllimi Konstantin Konstantinoviç Potye yaxından kömək etmişlər.

Əsrin sonlarına yaxın LŞDİ-də iki seriya başlığı altında – «Elmin etnoqrafik toplusu» və «Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun Şərqşünaslıq materialları» – məcmuələri buraxılmışdır. «Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun şərqşünaslıq materialları» 1899-cu ildən Vs.F.Millerin təşəbbüsü ilə nəşrə başlamışdır. Bu topluda gürcüşünaslığı A.S.Xaxanov, tatşünaslığı və osetinşünaslığı Vs.F.Miller, türkologiyanı Vl.A.Qordlevski, ərəbşünaslığı İ.Y.Kraçkovski, M.O.At-taya, iranşünaslığı isə Mirzə Cəfər, M.A.Qafarov, V.F.Minorski və F.J.Korş təmsil etmişlər. Tanınmış türkoloq, leksikoqraf və folklorşünas N.İ.Aşmarinin ilk elmi məqaləsi məhz bu topluda işıq üzü görmüşdür.

Aleksandr Solomonoviç
Xaxanov

Haşiyə: LŞDİ-ni I dərəcəli diplomla bitirən N.İ.Aşmarin sonralar çuvaş dilinin morfolojiyasına və sintaksisinə aid sanballı tədqiqat əsərləri yazmışdır. O, çuvaş folkloruna aid bir neçə əsərin və 17 cildlik məşhur “Çuvaş dilinin izahlı lüğəti”nin müəlliflərindən biridir. N.İ.Aşmarin 1923-cü ildən 1926-cı ilədək, yəni Kazanda Şərq Pedaqoji İnstitutu açılanadək Bakı Dövlət Universitetində çalışmış, həmçinin N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə yaradılmış Azərbaycan

Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətində fəal iştirak etmişdir. Cəmiyyətin xətti ilə onun 1926-cı ildə "Общий обзор народных тюркских говоров 2. Нуху" adlı əsəri çap olunmuşdur.

SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü N.İ.Aşmarin 1926-cı ildə Bakıda çağırılmış I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayda iştirak etmişdir.

LŞDİ-nin «Şərqşünaslıq materialları» buraxılışa başlayandan sonra Mirzə Cəfər iranşünaslıq üzrə tanınmış mütəxəssis F.Y.Korşun şəxsi təşəbbüsü və yaxından köməyi ilə çox qiymətli vəsait olan «Fars dilinin qrammatikası»-nı ikinci dəfə nəşr etdirir. Əsər 1900-cü ildə toplunun VI

Nikolay İvanoviç Aşmarin nömrəsində çap olunur. Bu fars dilinin qrammatikasının daha təkmilləşmiş variantı idi. 14 avqust 1899-cu ildə senzura tərəfindən çapına icazə verilən Mirzə Cəfərin «Qrammatika»-sı 1901-ci ildə Moskvada O.O.Qərbekin nəşriyyatında təkrar nəşr olunur. Bu kitab da LŞDİ Xüsusi Siniflərinin dinləyiciləri və fars dilini müstəqil öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Mirzə Cəfər dərslik barədə belə yazır: "Mövcud fars dili dərslikləri çatışmazlıqlarla doludur. Fars dilini praktik şəkildə öyrətmək üçün bütün tələblərə cavab verə biləcək bircə dərsliyə belə rast gəlməmişəm. Məhz bunu nəzərə alaraq, fars dilini öyrənməyə başlayanlar üçün rus dili transkripsiyası ilə bu dilin əsas qrammatik qayda və qanunlarının qısa şərhini verən kitab hazırlamışam. Şübhə etmirəm ki, tələbələr bu qrammatika və danışiq kitablarının köməyi ilə çox qısa vaxt ərzində fikirlərini fars dilində doğru-düzgün və sərbəst ifadə edə biləcəklər".¹

¹ Правила испытаний для студентов специальных классов Лазаревского института восточных языков. М., 1904, с.I-II.

Rusiyada şərqşünaslıq elmi xarici dillərdə yazılmış qrammatikalar üzrə tədris olunur, daha çox Avropa dillərində yazılmış qrammatika kitablarından istifadə edilirdi. M.Radovilskinin qeyd etdiyi kimi, xarici dillərdə yazılmış dərsliyi və oxunan mühazirəni başa düşməkdən ötrü tələbə mütləq Avropa dillərindən birini bilməli idi.¹ Vaxtilə Mirzə Cəfər Topçubaşov da “Teleskop” jurnalında A.V.Boldirevin müntəxəbatı haqqında yazdığı resenziyasında diqqəti bu çətinliklərin obyektiv nəticələrinə yönəldir: “Şərq dillərini öyrənmək üçün Avropada çap olunmuş dərsliklər əvvəla, çox baha, nadir kitablardır; ikinci, bu kitabların çoxu latın və ingilis dillərində yazılmışdır ki, bu dillər dinləyicilər üçün öyrənmək istədikləri Asiya dilləri qədər naməlumdur”.²

Əsərin təkmilləşdirilməsində, ona əlavələr edilməsində, həmçinin tamamilə yeni və fundamental şəkllə salınmasında böyük xidməti olan İmperator Moskva Universitetinin Qədim dillər üzrə professoru F.Y.Korş kitabı ikinci müəllif kimi adını qoymaqdan imtina edir və bunun üç səbəbini göstərir: əvvəla, kitabın tərtib planının birinci nəşrdə olduğu kimi qalması və heç bir dəyişiklik edilməməsi, ikincisi, kitabın üzərində işləyərkən həmmüəllif əməyinin nisbətən az olması, üçüncüsü, bəzi məsələlərin yeniliyi və fars dilinə Mirzə Cəfərə nisbətən az bələdliyi.³

¹ Вах: Радовилский М. Очерки по истории преподавания персидского языка в России и в Советском Союзе. Автореф. дисс. канд. филол. наук. М., 1959, с.54.

² Мирза Джафар Топчубашев. Критика. Персидская хрестоматия, изданная А.Болдыревым, профессором Восточных языков при Императорском Московском университете. Телескоп, ч. XXI. М., 1834, с.59.

³ Мирза Джафар. Грамматика персидского языка. (С участием заслуж. проф. Ф.Е.Корша). М., 1900, с.III.

Kitabda danışığ mətnlərinə geniş yer verilir və bu mətnlərin demək olar ki, hamısının müəllifi Mirzə Cəfərdir. Qrammatik qaydaların elmi şərhı, bədii ədəbiyyatdan misalların seçilməsi, şeir üslubu və söz sırası, eləcə də fars sufi poeziyası bölməsi F.Y.Korşun elmi təfəkkürünün məhsuludur.

Fyodor Yevgenyevich Korş

Haşiyyə: *Fyodor Yevgenyevich Korş 1843-cü ildə Moskvada Yevgeni Fyodoroviç Korşun ailəsində dünyaya göz açıb. Atası Rumyantsev Muzeyi və Moskva Universitetində məşhur kitabşünas, jurnalist, tərcüməçi və nəşir kimi tanınırdı. O, Moskva Universitetinin tarix-filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1868-ci ildə qədim latın mənşəli saturnsayağı şeirlər mövzusunda magistr dissertasiyası müdafiə etmiş və klassik filologiya*

üzrə professor vəzifəsini tutmaq üçün universitetdə saxlanmışdır. 1868-1870-ci illərdə Avropanın – Avstriya, Macarıstan, Almaniyanın məşhur universitetlərində ezamiyyətdə olmuş, tanınmış alimlərin mühazirələrini dinləmişdir. 1877-ci ildə müqayisəli sintaksis üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1882-ci ildə ordinar professor kimi Odessanın Novorossiysk Universitetinə dəvət almış, 1892-ci ildən 1915-ci ilədək Moskvadakı Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunda fars filologiyasından dərs demişdir. 1895-ci ildə müxbir üzvü, 1900-cü ildə Peterburq Universitetinin həqiqi üzvü seçilmişdir. Hərtərəli biliyi, eridusiyası sayəsində o, müxtəlif nüfuzlu sahələrə rəhbərlik edə bilmişdir: Moskva Arxeoqrafiya Cəmiyyətinin Şərq Komissiyası, Peterburq Elmlər Akademiyasının Dialektologiya Komissiyası, Slavıyan Mədəniyyəti Cəmiyyəti, İmperator Akademiyasının rus dili şöbəsi nəzdində Puşkinin seçilmiş əsərlərinin nəşri Komissiyası və s.

F.Y.Korşun klassik filologiya, slavyanşünaslıq, iranşünaslıq, semitologiya və türkologiya sahələrində çox ciddi tədqiqatları vardır. Dilçi kimi tarixi-müqayisəli metodla qohum və qohum olmayan dillərin tipoloji cəhətdən tədqiqi, Hesiod, Sofokl, Evripid, Horatsi, Ovidi və başqa klassik müəlliflərin əsərlərinin tənqidi mətni ilə məşğul olmuş, antik, qədim hind, fars, türk və slavyan mənşəli şeir düzümlərini, üslublarını öyrənmişdir. Korş xüsusilə Puşkin və Qoqol irsini incəliklərinə qədər mənimsəmiş, onların haqqında silsilə məqalə, kitablar yazmışdır. Müasirləri qeyd edirlər ki, güclü yumor hissinə malik Korşun üzündən təbəssüm heç vaxt əskik olmurdu. O, Avropa və Asiyanın tanınmış müəlliflərinin, o cümlədən Xəyyam, Hafiz, Dante, Adam Mitskeviç, Frans Preşernanın əsərlərini rus dilinə tərcümə etmişdir.

Fyodor Korş 1 mart 1915-ci ildə Moskvada vəfat etmişdir.

O, şeir üslubu və vəznə əvvəllər xüsusi məşğul olmuşdur. «О русском народном стихосложении» (Rus xalq şeir üslubu haqqında) adlı tədqiqat əsəri bu mövzudadır. «Римская элегия и романтизм» («Roma elegiyaları və romantizm», 1898) adlı əsərində məşhur Roma elegiyaçıları Katull, Propertsi, Tibullun və təsəvvüfün banilərindən biri Cəlaləddin Ruminin şeirlərinin vəznə haqqında, fars sufi poeziyası ilə Qərbi Avropa romantizmi arasında mövzu əlaqələri, eləcə də fars və ərəb şeir üslublarının fərqi barədə araşdırmalar aparmışdır. Magistr işi və doktorluq dissertasiyasında ərəb, fars dillərində şeir üslubu, vəznələr haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. A.E.Boqdanov «Fyodor Yevgeniyeviç Korş» adlı monoqrafiyasında onun poeziyaya, ritm və şeir üslubuna aid 60-a qədər mətbu işinin olduğunu qeyd edir.¹ Göründüyü kimi, Mirzə Cəfərin «Qrammatika»sında həmin hissələri F.Y.Korşun yazması təsadüfi deyildir.

¹ Богданов А.И. Федор Евгеньевич Корш. Ашхабад, 1982, с.60.

❁ صرف و نحو فارسی پروتہ ❁

ГРАММАТИКА ПЕРСИДСКАГО ЯЗЫКА.

СОСТАВЛЕННАЯ

МИРЗОЮ-ДЖАФАРОВЪ,

Преподавателемъ персидскаго языка въ Специальныхъ классахъ
Лазаревскаго Института восточныхъ языковъ.

تأليف اقل ناس ميرزا جعفر ايراني معلم و مترجم
در مکتبخانه مبارکه آلاء شرقی مکه

ИЗДАНИЕ ВТОРОЕ

(съ участіемъ заслуж. проф. Г. Е. Норша).

Типография и Складъ книгъ Отъема Осиповича Горбача, Переводничій переулокъ, № 5.

1900.

«Fars dilinin qrammatikası» kitabı 2 hissədən ibarətdir. Əsərin əvvəlində fars dilinin ümumi qrammatik qaydaları, fars əlifbası, hərflərin tələffüzü və rusca transkripsiyası, vurğu haqqında danışılır, oxu və yazı nümunələri verilir. Birinci hissədə hər bir əsas və köməkçi nitq hissəsi haqqında ayrıca bəhs edilir: isim, isimlərin hallanması, cins kateqoriyası; sifət, sifətin dərəcələri; əvəzlilik, əvəzliyin növləri; say, sayın növləri; feil, feilin formaları; zərf, zərfin növləri; qoşma, qoşmanın növləri; bağlayıcı, bağlayıcının növləri; ədat, ədatın növləri. II hissə isim, sifət, feil köklərindən əmələ gələn söz yaradıcılığına, şeir üslubuna və vəznlərə həsr olunub. Bu hissədə həmçinin fars və rus dili cümlələrində söz sırasının fərqli xüsusiyyətlərindən danışılır. Əsərə geniş ön söz yazan F.Y.Korş üzrxahlıqla qeyd edir ki, oxucular onları dərslərdə nasirlərə nisbətən şairlərə daha çox üstünlük verdiklərinə, xüsusilə qrammatik qaydaların bəzən pozulduğu danışığ dilinə aid misallardan gen-bol istifadə etdiklərinə görə qınamasınlar. Onun fikrincə, farslarda şeir dili çox təkmilləşib və üslubca müəyyənləşib, nəsr dili isə hələ danışığ və poeziya dili arasında “tərəddüd edir”. Ərəb alınmaları ilə zəngin olan ritorik nəsr dilindən fərqli olaraq, poeziya dili fars dilinin incəliklərinin, saflığının göstəricisidir. İranda şairlər böyük nüfuz sahibidirlər. Azsavadlı adamlar belə danışığında böyük məmnuniyyətlə şeir parçalarını əzbər deyirlər.¹ «Qrammatika»da verilən şeir nümunələri fars ədəbiyyatının məşhur şairləri Firdovsi, Sədi və Hafizin əsərlərindən götürülüb. F.Y.Korşa görə, fars dilini öyrənənlər şeirləri və məişət dialoqlarını oxuyaraq, dilin əsas danışığ qaydalarına bələd olacaqlar; dialoqların, mətnlərin belə düzülüşü onlara qərribə gəlsə də, hər halda xoş təsir bağışlayacaq.

¹ Мирза Джафар. Грамматика персидского языка. (С участием заслуж. проф. Ф.Е.Корша). М., 1900, с.III-IV.

Şeir parçalarına gen-bol yer verilməsinin başqa səbəbi əsərin sonunda aydınlaşır – şeir üslubu bəhsində tez-tez qrammatikanın müvafiq sahələrinə aid verilən istinadlarla şeirlərin vəznə haqqındakı məlumatların doğru-düzgünlüyünü, səhəhliyini yəqin etmək.

Təkmilləşmiş nəşrin əvvəlki çapından, eləcə də Vullersin, Berezinin, Xodzkonun, Darmesteterin, akademik Zalemanın, professor Jukovskinin mövcud qrammatika kitablarından fərqli və üstün cəhətləri danışmış mətnlərinə geniş yer verilməsi, ən başlıcası, ilk dəfə kitaba sintaksis bəhsinin əlavə olunması idi. Lakin kitabda ilk baxışda nəzərə çarpacaq çatışmazlıqlar da vardır. F.Y.Korş etiraf edir ki, bu nöqsanlar kitabın fəsilələrinin uzunmüddətli fəsilələrlə yazılmasından irəli gəlir.¹

A. Krivskiy

«Fars dilinin qrammatikası»nda xeyli düzəlişlər aparan A.E.Krivskiy sonralar bütünlükdə dərsləri ciddi şəkildə redaktə etməyi qərara alır.

Kitabın ikinci nöqsanı etimoloji izahlarda empirik düşüncəsi, yalnız öz təcrübəsinə əsaslanması, eləcə də müəyyən hədd və qaydanın gözlənilməməsidir. Bununla belə, kitabın üstünlüklərini nəzərə alan F.Y. Korş «İkinci nəşrə ön söz»də

yazır: «Bizdə belə bir inam var ki, bildiyimiz və bilmədiyimiz bütün qüsurlarına baxmayaraq, az da olsa yeni materiallar, indiyədək toxunulmamış bir sıra məsələlər haqqında məlumat verildiyindən, kiçik kitabçamız nəinki

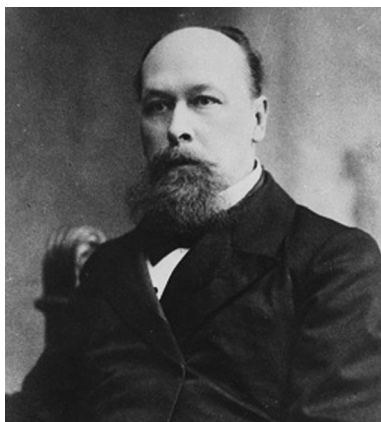
¹ Мирза Джафар. Грамматика персидского языка. (С участием заслуж. проф. Ф.Е.Корша). М., 1900, с.VI.

tələbələrə, həmçinin fars dili tədqiqatçılarına gərək olacaq».¹

1900-cü ilin sentyabrında Moskvada İmperator Elmlər Akademiyasında professor N.A.Yançukun redaktorluğu ilə Moskva şərqşünaslıq məktəbinin – Vs.F.Millerin tələbələri, yetirmələri və pərəstişkarları olan ən nüfuzlu alimlərin əsərlərindən ibarət «Vs.F.Millerə həsr olunmuş yubiley toplusu» nəşr olunur. Topludakı 40 məqalədən biri də Mirzə Cəfərindir. Professor Q.İlinskinin verdiyi məlumata görə, topludakı materialların mövzusu Moskva Universitetinin professoru Vs.F.Millerin çoxşaxəli elmi fəaliyyəti və marağı sferasına aiddir.²

Topludakı mövzu rəng-rəngliyi, elmi fikirlərin yüksək səviyyəsi dünya şöhrətli alimin ideya və tədqiqat metodlarını davamçılarının necə qavradığına, qəbul etdiyinə nümunədir.

Mirzə Cəfərin topludakı məqaləsi belə adlanır: «Об искусственном образовании парных слов (Раимвертер). Сравнительный, глоттогоническая заметки» (Qoşa sözlərin süni şəkildə yaradılması haqqında. Müqayisəli, qlottoqonik qeydlər – N.M.). Məqalədə leksik vahidlərin əmələ gəlməsi, qoşa sözlərin yaranma mənbəyi haqqında fikir və mülahizələr yürüdülür. Məqalə

Vsevolod Fedoroviç Miller

¹ Мирза Джафар. Грамматика персидского языка. (С участием заслуж. проф. Ф.Е.Корша). М., 1900, с.VIII.

² Сравнительные глоттогонические заметки. В сб.: Юбилейный сборник в честь В.Ф.Миллера, изданный его учениками и почитателями. М., 1900, с.II.

Vs.F.Millerin «Экспурсы и область русского эпоса» kitabından götürdüyü epigrafla başlanır: «Neçə əsrlər ərzində rus ərazisinin cənub-şərq hissəsində qonşu olan türk dilləri haqqında məlumat olduqca geniş təbliğ olunmalıdır».¹ Əsərlə tanışlıqdan sonra yəqin olur ki, Mirzə Cəfər bu epigrafi təsadüfən seçməmişdir.

Məqalə Afanasyev adlı bir müəllifin Perm quberniyasından topladığı məşhur bir rus xalq nağılında işlədilən *нянки-манки* qoşa sözün əmələgəlmə prinsipinə həsr olunur. Afanasyev bu sözün izahına aid verdiyi qeydində yazır ki, *манки* *manki* anlamında başa düşülməlidir. Mirzə Cəfər həmin nağılda işlədilən *кули-мули* qafiyəli sözün ikinci tərəfinə müəllifin izah tapmadığına işarə edərək, onun söz haqqındakı şərhini ilə razılaşmadığını bildirir, türk və başqa dillərdən gətirdiyi bu tipli misallarla analoji müqayisələr aparır və elmi qənaətlərini əsaslandırır. Məqalənin məzmunu təxminən belədir: fars dilində çox işlək olan *nan-man*, *çiz-miz* qoşa sözlərinin ikinci tərəfinin ayrılıqda heç bir mənası yoxdur və bu sözlər tərkibsiz işlənmiş: *Bema nan-man bedəhid* (Bizə çörək-mörək verin). *Çiz-miz bema midəhid bexorim?* (Bizə yeməyə şey-mey verməzsiniz?) və s. *Man* və *miz* yalnız *nan* və *çiz* sözlərinə qafiyədir. Fars dilində belə sözlər çoxdur: *pul-mul*, *qoftəm-moftəm* (*danışdım-manışdım*) və s. Frazelogiyası əsrlər boyu fars və türk dillərinin təsiri altında olan erməni danışq dilində belə qoşa sözlərə təsadüf olunur: *haç* (çörək), *haç-maç* *berek* (çörək-mörək verək). Müasir erməni dilindəki qoşa sözlərin fonetik strukturu qədim erməni dilindəkindən fərqlənir, belə ki, qafiyələnən sözün əvvəlində *m* yox, *z* fonemi olub. Məsələn, *armanal* (təəccüblənmək) sö-

¹ Мирза Джафар. Об искусственном образовании парных слов (Раимвортер). Сравнительные глоттогонические заметки. В сб.: Юбилейный сборник в честь В.Ф.Миллера, изданный его учениками и почитателями. М., 1900.

zünün qarşılığı *zarmanal*, *ard* (bəzək) sözünün qafiyəsi *zard* işlənib. *M* səsi ilə yaranan komponentlərdən fərqli olaraq, *zarmanal* və *zard* sözlərinin mənasını aydınlaşdırmaq üçün etimoloji təhlil aparmaq olar.

Onun fikrincə, qoşa sözlər, xüsusilə Azərbaycan, qırğız və udin danışığı dillərində geniş yayılıb. Nəzərə alırıq ki, bütün udinlər azərbaycanca sərbəst, səlis danışırıqlar. Udincə çörək mənasını verən *şum* sözünün qoşalığı belədir: *şum-mum*.

Sırası rus rəiyyət nümayəndəsi tatarlara, azərbaycanlılara, qırğızlara və başqa türk xalqlarına *tatar-matar* deyir. Qoşalaşan sözün əvvəlinə *m* səssizinin artırılması türk dilləri üçün xarakterikdir: osmanlıcada *gəzmək-məzmək*, qırğızca, qazaxca *kısı-mısı* (insanlar), *jilkı-milkı* (at və başqa minik heyvanı), *tyüüyə-myüüyə* (dəvə), *koy-moy* (qoyun) və s. Yer kürəsinin qərbindən təşəqqüslənən bu qrammatik hadisə alınma deyil – *m* samiti ilə qoşa sözlər türk dillərinə məxsus olan orijinal linqvistik-fonetik hadisədir. Belə bir fikir irəli sürür ki, başqa dillərdə də *m* səsi ilə qoşa sözlərin yaranmasında türk dillərinin təsiri olmuşdur. Məsələn, A.E.Krımskinin fikirlərinə əsaslanan Mirzə Cəfər qeyd edir ki, müasir ərəb dilində *m* səsi ilə işlənən qoşa söz yoxdur. Belə sözlərin yaranışı hələ klassik ərəb dilində də başqa dillərin təsiri ilə olmuşdur. Canlı ərəb danışığı dilinə, xüsusilə folkloruna türk dilləri güclü təsir göstərmişdir. Məsələn, ərəb aləmində məşhur olan belə bir lətifə var: toya hazırlıq görənlər bir nəfər qonşusuna çox böyük bir tədarükü barədə şikayətlənir, hələ *şəkkər-məkkər*, *tahin-mahin* (*un*), *ləhm u-məhm* (*ət*) və s. alacağını söyləyir. Bir variantda görənlər, qonşusu zərərçəkənə ona cavab verir ki, əgər sən təkcə *şəkər*, *tahin*, *ləhm* alsan, məs-rəfini iki dəfə azalda bilərsən; *məkkərsiz*, *mahinsiz*, *məhmsiz* də keçinə bilərsən. Başqa bir variantda görənlər, qonşusunun

məsləhəti belə olur ki, sənə *çervondan*¹ başqa bir şey gərək deyil. Elə buradaca Mirzə Cəfər mötərizədə belə qeyd edir: «Belə məqamda bizim (və ya bizdə) Qafqazda *denqa-menqa* deyərdilər».²

Mirzə Cəfər F.Y.Korşun tədqiqatlarını əsas tutaraq yunan dilində də külli miqdarda *m* səsi ilə başlanan qoşa sözün olduğunu göstərir.³

Mirzə Cəfər fransız, ingilis və alman dillərindəki qoşa sözlərə aid misallar verir: *vhim-vham, riff-raff, fid – fad, fidlə-fadla, film-flam, tol-lol, harum-şarum, buble-bible, hokus-pokus* və s. Onun fikrincə, Avropa dillərindən rus dillərinə keçən *qoqol-moqol* qoşa sözü etimoloji tədqiqata cəlb oluna bilər. Rus dilində bu tipə uyğun *çentr-mentr* sözü var. Mirzə Cəfər qeyd edir ki, «Малорусско – немецкий словарь» kitabının müəllifi *кидра-видра, шуря-буря, шерт-верт, штрин-брин, яйце-райце, раблик-навлик* və başqa bu kimi sözlərin etimoloji təhlilini verməyə çalışır, ancaq bu o qədər də asan məsələ deyil. Məsələn, *kidra* və *vidra* sözlərinin qoşa söz əmələ gətirməsini əsaslandırmaq çətin, bəlkə də ağılasıxmazdır. Rus dilində *tatarin-matarin* modelinə uyğun *şurı-murı* sözü də işləkdir. Maraqlıdır ki, *şurı* fransız sözüdür, rus dilinə keçəndən sonra bu sözün də qoşalığı rus-türk ladına uyğunlaşıb.

Mirzə Cəfər Qafqazda *деньга-меньга*, lətifələrdə *закон-макон* qoşa sözlərin çox işlədildiyini və bunu özünün də

¹ Keçmişdə 5 və ya 10 manatlıq qızıl pul.

² Adi görünən bu cümlə bizə çox maraqlı fakt verir: ya Mirzə Cəfər, azərbaycanlı olduğu üçün Qafqazı vətəni hesab edir.

³ Qeyd edək ki, rus dilində, eləcə də başqa dillərdə qoşa sözlər daha çox şifahi nitqdə işlədilir, türk dillərində onlar məhsuldar sözyaratma üsullarından biridir.

eşitdiyini bildirir,¹ cəsarətlə belə fikir irəli sürür ki, Afanasyevin əsərindəki *kuli-muli*, *няньки-мяньки* etimoloji cəhətdən rus sözləri olsalar da, məhz türk dillərinin təsiri ilə süni şəkildə bu formaya düşmüşlər.²

1914-cü ildə general-mayor M.D.Qutorun Tiflisdə çap olunan «Fars dili qrammatikası» dərsliyinin titul səhifəsində qeyd olunur ki, kitab həmçinin Mirzə Cəfərin əsasında yazılmışdır.

Haşiyə: *Əsli məşhur Çerniqov dvoryanlarına mənsub, Rusiya hərbiçisi, general-mayor, 1877-1878-ci illərdə rus-türk müharibəsinin iştirakçısı, hərbi şərqşünas və türkoloq Mixayıl*

¹ Xatırladaq ki, Mirzə Cəfər 1876-cı ildən Xüsusi Siniflərdə pedaqoji fəaliyyətə başlamışsa, çox erkən yaşlarında o, vətəninə uzaqlaşmışdır. Bioqrafiyasından məlum olur ki, cəmi iki dəfə: 1879 və 1895-ci illərdə İrana səfər etmişdir. «...qoşa sözlərdən çox eşitmişəm» ifadəsi bizcə, onun vaxtilə Qafqazda yaşamasına işarədir. Bu fikir Mirzə Cəfərin azərbaycanlı olmasına fakt verir. Belə ki, Qafqazda yeganə türkdilli xalq azərbaycanlılardır, məhz Azərbaycan dilinə dərin bələdliyi onun belə nəticəyə gəlməsinə əsas ola bilər.

² Həmin topluda R.Hacıyev adlı müəllifin Nəcəf bəy Vəzirov haqqında «Müxtəsər qeyd»i və «Ev tərbiyəsinin bir şəkli» dram əsərinin birinci pərdəsinin tərcüməsi çap olunub. R.Hacıyev rus oxucusuna N.Vəzirovun ilk realni gimnaziyasının VI sinfində oxuyarkən təsadüfən teatra getməsi, teatrın ona çox ecazkar təsir bağışlaması, müəllimi Həsən bəy Məlikovun onu Mirzə Fətəli Axundovun “Hacı Qara” komediyası ilə tanış etməsi, onun ilk, professional azərbaycanlı aktyoru, müsəlman səhnəsinin yaradıcısı olması və sonralar özünün də bir sıra dram əsərləri – komediyalar yazması, Ostrovski yaradıcılığının ona təsiri, “Hacı Qəmbər» əsərinə görə «müsəlman Ostrovskisi» adını qazanması, «Dərviş» imzası ilə jurnalistlik fəaliyyəti, «Əkinçi» və «Həyat» qəzetləri ilə əməkdaşlığı və nəhayət, rus ədəbi mühitində də tanındığı, 15 noyabr 1913-cü ildə ədəbi fəaliyyətinin 40 illik yubileyi günündə məşhur rus yazıçısı, V.I.Korolenkonun şəxsən onu təbrik etməsi barədə məlumat verir (bax: Восточный сборник в честь А.Н. Веселовского. Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков., вып XII. М., 1914, с.280-281.

Dmitriyeviç Qutor 2 avqust 1859-cu ildə doğulub. Qafqazda nəzəri şərqşünaslığın inkişafında böyük xidmətləri olub, belə ki, zabit hazırlığı məktəbləri üçün türk və fars dilinin qrammatikalarına aid bir çox əsərlərin müəllifidir.

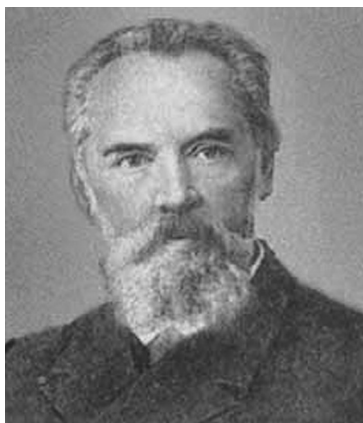
O, Nikolayev Mühəndis Akademiyasını və ikiillik Nikolayev General Ştabının siniflərini bitirib. 1877-ci ildə Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində Asiya departamentinin zabit kurslarında şərqşünaslıq təhsili alıb. Burada türk və ərəb dillərinə yiyələnib. 1890-cı ildə Qafqaz Hərbi Dairəsinin ştabına göndərilib, 1895-ci ildə oranın baş adyutantına baş köməkçi, sonralar polkovnik rütbəsi ilə mükafatlandırılaraq baş adyutant təyin olunub. 1903-cü ildən Qafqaz Hərbi Dairəsinin hərbi məlumat idarəsinin rəisi, 1912-ci ildə şərqşünaslıq üzrə Tiflis Dairə Zabit hazırlıq məktəbində müvəqqəti müdir vəzifələrini icra edib. 1913-cü ildə general-mayor rütbəsi alan Qutor 1914-cü ildən Tiflis praporşiklər məktəbinə rəis təyin edilib. Qafqaz Hərbi Dairəsi zabitlərindən Şərqşünaslıq İnstitutuna namizədlər seçən komissiyanın üzvlərindən biri olub. Tanınmış müəllimlər M.A.Vəkilov və M.Ş.Murzayevlə birlikdə fars və türk dillərinin qrammatikasına aid bir neçə dərs vəsaiti hazırlayıb. Bundan başqa, İran və Türkiyənin tarixinə aid dərsliklər yazıb. Bu dərsliklər Qafqaz Hərbi Dairəsinin şərqşünas-zabitlər məktəbində geniş istifadə olunub.

Mixayıl Dmitriyeviç Qutor 1917-ci ilin oktyabrında hərbi xidmətdən tərxis olunub.

1914-cü ildə LŞDİ Xüsusi Siniflərinin Elmi Şurası institutun tələbəsi olmuş, Rusiya şərqşünaslıq elminin tanınmış nümayəndəsi, akademik A.N.Veslovskinin anadan olmasının 70 illiyini tarixləşdirmək üçün yubiley toplusu hazırlamağı qərara alır. Xüsusi Siniflərin pedaqoji kollektivi və tələbələr bu təklifi ürəkdən bəyənilirlər, kitab 1914-cü ilin 10 noyabrında çapdan çıxır.

Kitabın bilərəkdən təyin olunmuş nəşr günü A.N.Veslovskinin 1881-ci ildə Xüsusi Siniflərdə Rus filologiyası ka-

fedrasında işə başladığı tarixdir. Topluya ərəb, fars, yəhudi, Azərbaycan, qazax, qırğız, osmanlı ədəbiyyatından görkəmli şərqşünaslar A.E.Krimski, M.O.At-taya, S.İ.Sokolov, L.İ.Jirkov, V.I.A. Qordlevski, N.İ.Aşmarin, F.Y. Kors, X.İ.Kuçuk-İonasev, İ.O.Na-diradze, Mirzə Cəfər, M.A.Qafa-rov, G.A.Murkos və başqalarının məqalələri, tərcümələri daxil edilmişdir.

Aleksandr Nikolayeviç
Veselovski

Haşiyə: Georgi Abramoviç

Murkos 1846-cı ildə o zaman Osmanlı imperiyasının ərazisi olan Dəməşqdə xristian-ərəb ailəsində anadan olmuşdur. Atasını antioxiarxı – keşiş olmuşdur. Əvvəlcə Konstantinopolda – Halki adasında Fener ellin məktəbində, sonra Sankt Peterburqda dini seminariya və S.Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsində təhsil almışdır. Risiya tarixində Ərəb dili kafedrasına rəhbərlik edən ikinci ərəb professorudur. 1871-ci ildə Rusiya təbəəliyini qəbul etmiş və Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunda Ərəb filologiyası kafedrasına ekstraordinar professor seçilmişdir. 30 il bu vəzifədə çalışdıqdan sonra 1906-cı ildən Moskva Xarici İşlər Nazirliyinin Baş Arxivində qulluq etmişdir.

Atasına qarşı konservativ münasibət göstərən Murkos allaha qarşı çıxmış, fanariot ksenokratiyasının nümayəndəsi kimi yunan patriarxlığının əleyhinə olmuşdur. O, bir çox vacib ərəbdilli kitabları rus dilinə tərcümə etmişdir: “Muallaka Əmrü-ul-Qaysa” (ona geniş ön söz də yazmışdır), “XVII əsrin I yarısında Antioxiarxı Makarın Rusiyaya səyahəti”, “Ərəblərin müasir ədəbiyyatı”, “Qurandan seçmələr” və s.

G.A.Murkos Moskva Arxeologiya Cəmiyyətinin həqiqi üzvü olmuşdur. 1906-cı ildə vətəninə – Dəməşqə qayıtmış, 1911-ci ildə orada vəfat etmişdir.

Toplunun redaksiyası Vl.A.Qordlevskiyə həvalə olunur. Korrekturanın oxunmasında böyük zəhməti olan A.E. Krımski məqalələri şəxsən özü seçmiş, ciddi redaktə etmişdir. Kitabın cildində belə yazılıb: «Bu ümumi iş, dərin hörmətlə Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun fəxri üzvü və fəxri akademiki A.N.Veselovskiyə həsr olunur».¹

Mirzə Cəfərin topludakı məqaləsi «Sənainin lirik «Divan»-ı» adlanır. Həkim (Şeyx – N.M.) Sənai haqqındakı kommentariyasında onun təvəllüdü və vəfatetmə tarixi 1048-1141-ci il göstərilir.² Müasir elmi araşdırmalara əsasən, Şeyx Sənai 1070-ci ildə anadan olmuş, 1140-cı ildə vəfat etmişdir. Mirzə Cəfər qeyd edir ki, Şərq ədəbiyyatında sufiliklə köklənən bu dərviş-şairin poetik yaradıcılığı mistik ruhdadır. Sənai didaktik poema janrının banisidir. Onun şeirlərindəki gözəlliyi, məhəbbət xiffətini, kədəri müstəqim yox, məhz insan qəlbinin Allaha, ilahi qüvvəyə can atması kimi başa düşmək lazımdır.³

Sənainin yaradıcılığı ilə Avropa çox gec tanış olmuşdur. Hələ XII-XIII əsrlərdə Şeyx Sədi, XIII əsrdə Cəlaləddin Rumi, XIV əsrdə Hafiz və ondan sonrakı başqa tanınmış şairlər Sənai yaradıcılığına pərəstiş etmiş və şeirlərinə nəzirlər yazmışlar. Mirzə Cəfər Sənai və Hafiz yaradıcılıqlarını qarşılaşdırır: «Avropalıları heyran edən Hafizin zərif, incə obrazlarını ondan 3 əsr əvvəl yaşamış Sənainin əsərlərində «tapmaq olar».⁴ Mirzə Cəfər Şeyx Sənainin iki məşhur əsərinin adını çəkir: dəfələrlə litoqrafik üsulla İranda və son

¹ Восточный сборник в честь А.Н. Веселовского. Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков., вып. XII. М., 1914, с.1.

² Мирза Джафар. Из лирического «Дивана» Сенаи. В кн.: Восточный сборник в честь А.Н. Веселовского. М., 1914, с.158.

³ Yenə orada c.158.

⁴ Yenə orada, c.158.

dəfə ingilis mayoru Y.Stepensonun tərcüməsində «Библио-тека Индия» seriyası ilə Hindistanda – Kəlküttədə çap olunan «Hədiqət ül-həqiqət və şəriət üt-təriqət» (Həqiqət bağçası və şəriət yolu) fəlsəfi-didaktik məsnəvisi və lirik-mistik «Divan»¹. Mirzə Cəfərin məqaləsində haqqında məlumat verilən «Divan» hicri 1274-cü ildə (1858-ci ildə) Tehranda nəşr olunmuş nadir nüsxədir. A.Krımskinin bir-iki beyt sətri tərcümələrini hesaba almasaq, Avropa mütəxəssisləri «Divan»a müraciət etməmişlər, o zaman «Divan»ın Avropa dillərində tərcüməsi yox idi.¹ Avropa, eləcə də Rusiya şərqsünaslığı tarixində ilk dəfə Mirzə Cəfər Şeyx Sənainin lirik «Divan»ından 14 qəzəli rus dilinə çevirmiş və həmin topluya daxil etmişdir.²

Mirzə Cəfər tərcümədə Şeyx Sənai «Divan»ının LŞDİ-nin kitabxanasında təsadüf nəticəsində qorunub saxlanılan, tarixin hansı qatındasa üzü köçürülmüş əlyazmasını Tehran nüsxəsi ilə tutuşdurmuş, bəzi dəyişikliklər, əlavələr etmişdir.

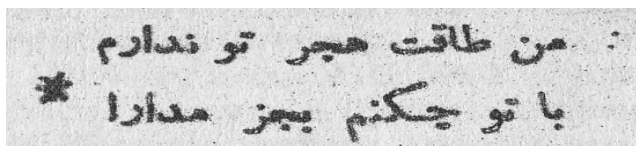
Mirzə Cəfərin topluya daxil etdiyi tərcüməsindən bir surəti nümunə veririk:

آراسته آمدی بر ما
کز تو بخودم نماند پروا
آراسته کن تو مجلس ما
تا کی سفر و نشاط صحرا
بدرود کنیم دی و فردا

احسنت و زه‌ای نگار زیبا
امروز بجای تو کسم نیست
بکشای کمر پیاله بستان
تا کی کمر و کلاه و موزه
امروز زمانه خوش گذاریم

¹ Мирза Джафар. Из лирического «Диван»а Сенаи. В кн.: Восточный сборник в честь А.Н. Веселовского. М., 1914, с.158.

² Yenə orada, с.159-166.

Rus dilinə sətri tərcüməsi:

О какь хороша ты, красавица дивная!
Нарядной явилась ты кь намь,

Сегодня неть у меня никого кроме тебя
(кто бы замениль тебя);
Изъ-за тебя не осталось у меня других заботь.

Развязывай поясь, бери чашу!
Будь украшениемь нашей компаний!

Доколе поясь, шапка и сандалий?
Нужно гулянье, веселье, прогулки!

Сегодня приятно проводимь мы время,
Простимся и с завтрашнимь днемь и вчерашнимь!

Расстаться сь тобой и не вь силахь
Но что же делать сь тобою? – смиряюсь...

Azərbaycan dilinə sətri tərcüməsi:

Əhsən sənə, afərin, ey gözəl nigar,
Bəzənib gəldin bizim yanımıza.

Bu gün səndən başqa bir kimsəm yox,
Ki, səndən özümdə qalmadı qayğı.

Kəmərinə aç, piyalə istə,
Sən bəzə bizim məclisimizi.

Nə vaxta qədər kəmə, papaq və dəri (tumac), çəkmə,
Nə vaxtadək səfərə çıxmaq, çöl əyləncəsi?

Bu gün dövrənimizi xoş keçirək,
Dünənə, bu günə şükür deyək (xeyir-dua eləyək).

Sənin ayrılığına taqətim yoxdur,
Dözməkdən başqa səninlə nə edim?¹

Mirzə Cəfərlə akademik
F.Y.Korş olduqca səmimi dost
olmuşlar. F.Y.Korş ötən əsrin
inqilabaqədərki Moskva şərq-
şünasları sırasında ən nəhəng,
nüfuzlu simalardan biri idi.
Məşhur leksikoqraf D.N.Uşakov
onu belə xatırlayır: “Fyodr
Yevgenyeviç nüfuzunu həmişə
gözləyirdi; o hamı ilə çox şən,
mehriban, şirin söhbət edirdi,
heç vaxt heç kimi öyrətməyə
çalışmırdı, elə bil ki, həmişə
özü öyrənirdi, biz isə ondan öyrənirdik”.²

Dimitri Nikolayeviç Uşakov

¹ Qeyd: farscadan şeir və mətnləri AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi Çingiz Sasani və AMEA Fəlsəfə İnstitutunda qısa müddətdə işləmiş İran İslam Respublikasının vətəndaşı Qulamrza Budaqi tərcümə etmişlər.

² Ушаков Д.Н. Труды Московской диалектологической комиссии, вып. 4. М., 1872, с.18.

1882-ci ildən ordinar professor, 1892-ci ildən LŞDİ-nin professoru, 1895-ci ildən İmperator Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 1900-cü ildən ordinar akademiki, 1908-ci ildən Rusiya Slavyan Mədəniyyəti Cəmiyyətinin sədri, 1909-cu ildən Rusiyanın dialektoloji xəritəsinin tərtib Komissiyasının sədri, S.Peterburq, Kiyev, Xarkov, Novorossiysk universitetlərinin, Konstantinopol Arxeologiya İnstitutunun, Moskva Arxeologiya Cəmiyyətinin, Moskva Rummyantsev Muzeyinin fəxri üzvü, Kopenhagen filologiya Cəmiyyətinin, Helsingforsdakı Uqro-fin Cəmiyyətinin, eləcə də xarici ölkələrin onlarla elmi cəmiyyətlərinin üzvü F.Y.Korşu görkəmli ərəbşünas alim İ.Y.Kraçkovski Moskva elminin «parlaq fiquru, rus mədəniyyətinin ən məşhur, tanınmış nümayəndəsi» adlandırılırdı.¹ F.Y.Korş dünyanın bir çox dillərini (ərəb, fars, yunan, island, sanskrit, qədim hind, macar, monqol, eləcə də kumık, çərkəz, noqay və s.) nəzəri və praktik cəhətdən mənimsəmişdi. B.V.Miller onun barəsində

N.Y.Porov

yazırdı ki, atasının (*Vs.F.Miller – N.M.*) müxtəlif millətlərdən olan dostları ilə Korş onların öz dillərində sərbəst danışdı. ² F.Y.Korşun universal humanitar təfəkkürü var idi. O, həm rus dili nəzəriyyəçisi, həm slavyanşünas, həm monqolşünas, həm hindşünas, həm qafqazşünas, həm vizantiyaşünas, həm germanşünas, həm də türkoloq idi. Qeyd edək ki, F.Y.Korş türk dilinin gözəl bilicisi olmuş, bu

¹ Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики. М.-Л., 1950, с.167.

² Дмитриев Н.К. Федор Евгеньевич Корш. М., 196, с.72.

dili mükəmməl öyrənmişdi. Professor N.K.Dmitriyevin məlumatına görə, F.Y.Korşun türk dillərini harada və necə öyrəndiyini dəqiq demək mümkün deyil, bircə məlumdur ki, onun istəkli sanskritoloq müəllimi N.Y.Popov türk dilini qəti sevmirdi.¹

Türkologiya sahəsində qazandığı bütün uğurlara görə F.Y.Korş ancaq fitri istedadına, şəxsi qabiliyyətinə, zəhmətsevərliyinə borclu idi. Onu türk dillərinin tarixi və strukturu daha çox maraqlandırır. Bu mövzuda «Dillərinə görə türk ləhcələrinin təsnifatı» adlı kitabı da çap olunmuşdu. Bu əsərdə irəli sürdüyü təsnifat sistemi, ömrünü türkologiyaya həsr etmiş akademik V.V.Radlovun təsnifatı kimi elmi əhəmiyyətini itirməmişdir.

F.Y.Korşu elm aləmində tanıtılan həm də slavyan dillərində türk elementlərinin tədqiqi olmuşdur.

O, Mirzə Cəfərin şəxsiyyətinə, nüfuzuna, elmi qabiliyyətinə həmişə hörmətlə yanaşmışdır. Yaxın dostu, LŞDİ Şərq tarixi kafedrasının professoru V.İ.Keryeyə 1891-ci il dekabrın 10-da yazdığı məktubdan məlum olur ki, onu LŞDİ-nin fars filologiyası kafedrasına işləməyə dəvət edirlər, hətta bu barədə

Vasili Vasilyevič Radlov

institutun direktoru Q.Y.Kananovun icazəsi də alınıb. Özünü bu sahədə səriştəli mütəxəssis hesab etməyən böyük alim təvazökarlıqla yazır: «Hamıya.., həmçinin... Kananova mənim hərtərəfli bilikli alimliyim və dərin elmi qabiliyyətim

¹ Дмитриев Н.К. Федор Евгеньевич Корш. М., 196, с.17.

Kananov Georgi İliç

olması barədə tərifli sözlərinə görə təşəkkür edirəm; kaş heç olmasa, deyilənlərin yarısı həqiqət olaydı. Bu, iki səbəbdən irəli gələ bilər: ya mən öz elmi baqajımı şişirdirəm, ya da mənimlə olan səmimi dostluq əlaqələri onların gözlərini tutub. Əsl həqiqətdə, məgər mən farsam? Bu sualın cavabını heç olmasa nəcib, alicənab şahid Mirzə Cəfərdən soruşardınız...».¹

A.İ.Boqdanov «Fyodor Yevgenyeviç Korş» monoqrafiyasına F.Y.Korşun çox sevdiyi və həmişə əzizlədiyi arvadı Yevdokiya Semyonovnaya həsr etdiyi «Yevdokiyanın ad günü» şeirini də daxil edib. Həmin şeirin bir bəndi belədir:

*Один я б розорил свой дом,
С тобой – полная он чаша.
На весь Восток у нас прием,
Моя Дуняша.*

«На весь Восток у нас прием» – deyərkən F.Y.Korş şərqli dostlarını nəzərdə tuturdu. Müəllifin qeydlərindən aydın olur ki, bu dostları Mirzə Cəfər, M.A.Qafarov və Baba Səmədov tez-tez Korşların ailəvi qonağı olmuşlar.² F.Y.Korş bədahətən qafiyəsiz şeirlər söyləyir, xüsusilə farsca epiqramlar yazırdı. O, fars poeziyasının vurğunu idi. Hətta ən çox sevdiyi şairlərin əsərlərindən rus dilinə etdiyi tərcümələr əsasında «Fars lirikası» adlı toplu da hazırlamışdı. Bu

¹ Богданов А.И. Федор Евгеньевич Корш. Ашхабад, 1982, с.78.

² Bax: Yenə orada, с.97-98.

topludan uzun müddət Rusiyanın şərqşünaslıq məktəblərində dərslik kimi istifadə olunmuşdur. Mirzə Cəfərin sevimli tələbəsi, sonralar görkəmli ukraynaşünas, ərəbşünas, türkoloq kimi tanınan akademik A.E.Krımski xatirələrində yazırdı ki, bəzən iclas zamanı F.Y.Korş gizlincə mənə məktublar, bədahətən yazdığı farsca epigramlar ötürürdü. Belə məktubların birində məndən Mirzə Cəfərin «Fars dilinin qrammatikası»na əlavələr etməyi xahiş edir. Buna səbəb «Qrammatika»nın əvvəlki nəşrinin korrekturasını oxuyarkən Korşun özünün bəzi sözlərin arxaik, yoxsa ədəbi dil sözü olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik qarşısında qaldığı və mənim onun qənaətlərini doğruldan cavablarım, yaxından köməyim olmuşdu. Əsərin yenidən hazırlanmasına məni dəvət edən Korş həmin məktubunda Mirzə Cəfərə dərin hörmətini bildirir, ərk elədiyi dostunun «Fars dilinin qrammatikası»na belə bir epigram həsr edir:

*Rahnomaye mən əst Cəfər xan,
Bayəd əz nanva xariden nan.
Laken əz nanva bovəd qafel,
Əndər an nan qohək şəvəd daxel.
Pəs dər in name nik o bəd behəm əst,
Qohər – o qoh do yare moxtalet əst.¹*

Professor N.K.Dmitriyevin yazdığına görə, Mirzə Cəfər «saxar-maxar» tipli qoşa sözlərə həsr etdiyi məqaləsini²

¹ Баскаков Н.А., Баскаков А. Ник. Академик Ф.Е.Корш в письмах современников. М., 1989, с.146.

Tərcüməsi:

Yol göstərənimdir Cəfər xan,
Çörəyi çörəkçidən gərək alasan.
Ancaq çörəkçi qəflətə qapılsa,
O çörəyin içinə peyincik düşər.
Bəs bu (əsərdə) pis və yaxşı bir-birinə qarışıb.
Gövhərlə peyin qarışmış iki sevgilidir.

² Vs.F.Millerin yubiley toplusunda çap olunan məqalə

*Nikolay Konstantinoviç
Dmitriyev*

*Nikolay Aleksandrovic
Baskakov*

necə adlandırması barədə yumor, hazırcavablığı ilə haqqında LŞDİ-də lətifələr dolaşan F.Y.Korşdan məsləhət almaq istəyir. F.Y.Korş fikirləşmədən cavab verir: «Necə adlandırasan? Çox sadə: statya – mstatya».¹

«Древности восточные» toplusunun akademik F.Y.Korşa həsr olunan yubiley buraxılışından məlum olur ki, hörmətli alimin 70 illiyi münasibəti ilə «Praqa» restoranında keçirilən və Moskva elminin S.O.Dolqov, A.S.Orlov, D.N.Uşakov, E.A.Yefimovski, L.M.Lopatin kimi nüfuzlu simalarının iştirak etdiyi məclisdə yubilyar haqqında söz demək şərəfi birinci olaraq Mirzə Cəfərə həvalə olunurmuşdur. Mirzə Cəfər çıxışında F.Y.Korşun fars dilinə sonsuz məhəbbətini bildirir və onun çox sevdiyi Firdovsinin «Şahnamə»sindən farsca əzbərdən parçalar söyləyir.²

N.A.Baskakov və A.Nik. Baskakovun tərtib etdikləri

¹ Дмитриев Н.К. Федор Евгеньевич Корш. М., 1962, с.33.

² Древности восточные. Юбилейный выпуск посвященный, по случаю истечения 25-летия существования Восточной комиссии, ее председателю, основателю академику Ф.Е.Коршу, т. IV. М., 1913, с.15.

«Академик Ф.Е.Корш в письмах современников» kitabında müasirlərinin akademik F.Y.Korşa ünvanlandırdıqları məktublar arasında Mirzə Cəfərin çox incə hisslərlə yazdığı, səmimi bir məktubu var.

Bu məktubu oxuyarkən müəllimin keçmiş tələbəsinin taleyinə necə həssaslıqla yanaşdığının, elm naminə kövrək etiraflarının, xahişlərinin, insani duyğularının şahidi oluruq. Məktubun tərcüməsi belədir:

Moskva, 1893-cü il 24 sentyabr

Əziz və çox sevimli Fyodor Yevgenyeviç

Bu məktubu gətirən oğlan Lazarev kursunun müdavimi, şərqşünas, dəfələrlə haqqında Sizə danışdığım Sergey Alekseyeviç Petrunindir. Hazırda Liven texniki məktəbində fransız dili müəllimi kimi qulluq etdiyi müddətdə o, Dairə üzrə imtahan aparmaq üçün müdir təyin olunub. Əvvəllər də fransız dilini bilməsinə və iki il bu dili öyrənməklə çox ciddi məşğul olmasına, hətta bir il bu fənni tədris etməsinə baxmayaraq, onun imtahan qəbul etməsi heç cür alınmır; ən başlıcası mən Sizi inandırırıram ki, bu nəticə onun səthi biliyinin, savadsızlığının yox, cəsarətsizliyinin nəticəsidir. Yoxlama Komitəsinə Sizin çox gözəl tanıdığınız Vaynaxovski direktor təyin olunub. Vətəndaş Petruninin imtahanlardan azad olunması ondan və imtahan götürənlərdən asılıdır. Xeyirxah ürəyinizə və qüdrətli nüfuzunuza beləd olduğum üçün Sizdən acizənə xahiş etməyə cəsarət edirəm ki, ona – institutumuzun keçmiş istedadlı tələbəsinə – lazımı kömək göstərsiniz, ən başlıcası, direktor Vaynaxovskidən xahiş edib, onu imtahanların gedişini aparmaqdan azad edəsiniz. Bununla Petrunini özünü çox gözəl müəllim kimi

tanıtdığı Livnaya dəhşətli biabırçılıqla qayıtmaqdan xilas etmiş olarsınız və onu imtahanlardan azad etməklə çox həvəslə maraqlandığı Şərq dilləri ilə məşğul olmağa imkan verərsiniz.

Sizə sonsuz sədaqətli: Sizin Mirzə Cəfər¹

Sonralar Qars vilayətində texniki məktəb direktoru olan S.Petrinin məktuba cavab olaraq F.Y.Korş tərəfindən ona göstərilən xeyirxahlığı səmimiyyətlə etiraf edir, məktublarının birində kürdlərin dilini öyrənməklə məşğul olduğunu, lüğət və bu dildə ən çox işlənən ifadələr toplusu hazırladığı haqda məlumat verir, ən başlıcası, o vaxtdan F.Y.Korşun həmişə ona diqqətli olduğunu, özünün böyük alimə dərin hörmətini, ömürlük «sədaqətli qulu olacağını» bildirir.²

Güman ki, F.Y.Korş Mirzə Cəfər və M.A. Qafarovla yaxın dostluğu sayəsində Azərbaycan dilinə də yaxından bələd olmuşdur. Məsələn, müasirlərinin ona yazdıqları bəzi məktublardan məlum olur ki, böyük alim Azərbaycan dilinin Yaxın Şərqdəki mövqeyini düzgün qiymətləndirmiş, bu dilin institutda dərinədən öyrənilməsinə təbliğ etmişdir. Məsələn, hərbi məktəblərdə şərqşünaslıq təhsili üzrə təşkilatçılardan biri, hərbi məktəblər inspektoru Karl Blümerin Ryazandan F.Y.Korşa yazdığı 1910-cu il 25 mart tarixli məktubunda onun Azərbaycan dili haqqındakı tövsiyələrinin həqiqət olduğuna bir daha inandığını səmimiyyətlə etiraf edir: «Çox hörmət bəslədiyim Fyodor Yevgeniyeviç. Çox sevinirəm ki, mənim fikirlərim Sizin fikirlərinizlə uyğun gəlir. Azərbaycan dilinin lazımlı, gərəkli, faydalı olmasına mən təsadüf nəticəsində inandım. Cəmi yarım il əvvəl

¹ Баскаков Н.А., Баскаков А. Ник. Академик Ф.Е.Корш в письмах современников. М., 1989, с.213.

² Bax: yenə orada.161.

Tehrana gəlişimdən sonra farsca cəmi bir neçə söz və cümlə bildiyimə baxmayaraq, İsfahan və Şirazdan keçib 3 aylıq İran körfəzinə səyahətə yollandım. Tərcüməçim fars dilinə o qədər də yaxşı bələd olmayan tatar (*azərbaycanlı – N.M.*) idi. Onun dilini hər yerdə, hətta İranın özündə yaxşı başa düşürdülər».¹

1913-cü ildə Berlindən F.Y.Korşa yazdığı məktublarının birində Karl Blümer Yaqdbuxtda tapdığı alman əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazılmış bir beyt göndərir:

*Getdi gül, getdi bülbül,
İstər ağla, istər gül.*²

F.Y.Korşun Azərbaycan dilinə bələdliyini başqa faktlar da sübut edir. Məsələn, onun «Древности восточные» toplusunun 1907-ci il I buraxılışında çap olunan «Qərbi türk dillərində indiki zaman formasının əmələ gəlməsi» məqaləsində nəinki Qafqazda, eləcə də İranda – Ərdəbildə, Təbrizdə yaşayan azərbaycanlıların dili müqayisəli şəkildə təhlil edilir və feilin indiki zamanını əmələ gətirən formalar göstərilir.³ F.Y.Korş qeyd edir ki, canlı danışiq dilinə bələd olduğu üçün bu formaların bəzisi M.Kazimbəyin «Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası»nda verdiyi nümunələrdən fərqlənir.⁴

A.P.Baziyans «Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения» kitabında «Известия» qəzetinin 1925-ci ildə çıxan nömrələrinin birində dərc edilmiş xəbər haqqında məlumat verir: «N.Nərimanov adına Moskva Şərq Dilləri İnstitutunda proletar tələbələr və professorlarla institutun qocaman, ömrünün 40 ilini elmi-pedaqoji

¹ Баскаков Н.А., Баскаков А. Ник. Академик Ф.Е.Корш в письмах современников. М., 1989, с.157.

² Yenə orada, с.150

³ Древности восточные, т.III, вып. I. М., 1907, с.4

⁴ Бах: yenə orada, с.17.

fəaliyyətə həsr etmiş fars dili kafedrasının müəllimi Mirzə Cəfərlə görüş keçirilib. İnstitutun tələbə təşkilatı və idarə heyəti Mirzə Cəfərin pedaqoji fəaliyyətini – xidmətlərini nəzərə alaraq ona professor adı verilməsi ilə bağlı irəli sürdüyü vəsatəti müdafiə edir».¹

LŞDİ Şərq Dilləri İnstitutu ilə əvəz olunanda da Mirzə Cəfər pedaqoji fəaliyyətini orada davam etdirir. Şərq Dilləri İnstitutunda Mirzə Cəfər fars dilini prof. L.İ.Jirkov və Əbül Qasım (Zarre) ilə birlikdə L.İ.Jirkovun tərtib etdiyi 4 illik proqram üzrə tədris edir:

I il. Nəzəriyyə

A. Ərəb yazılarının fars dilinə uyğunlaşdırılması əsaslarının izahı. Çap şriftlərinin oxunması və onların yazı forması (32 saat).

B. Qrammatika və asan mətnləri oxumaqla qrammatika məsələlərinin izahı (32 saat). Bunun üçün aşağıdakı qrammatik faktları aydınlaşdırmalı:

Məlum, məchul növ feillərin (həmçinin önlüklü mürək-kəb feillərin təsdiq və inkarda təsrifi; feili sifətlərin icbar növünün yaranması).

Mətnlərdə təsadüf edilən «düzgün olmayan» feillərin kökü.

Feilin hər bir zaman formasının əsas mənası və bu formaların şərt və məqsəd məqamlarında («üçün, ötrü», «əgər», «əgər ki») cümlələrdə işlədilməsi.

Bu və ya digər məqamlarda «izafət birləşmələri»nin təyin olunması

Adlarda cəmliyin yaradılması

Sifətin müqayisə dərəcələri

¹ Базиянц А.П. Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. М., 1973, с.121-122.

Əvəzlilik

Say haqqında ümumi məlumat. Miqdar və sıra sayları.

Adlarda yiyəlik halın və sabit formalı izafət birləşmələrinin ifadəsi

Tək halda vurğunun yerindən asılı olaraq sifətlərin adlardan əmələ gəlməsi və əksinə

Praktik məşğələlərdə M.A.Qafarovun «Fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri»nin birinci hissəsindən ən azı 60 asan hekayə oxumaq.

C. Əsas oxu mətnləri və başqa vəsaitlərin köməyi ilə 1000-1500-ə qədər leksik ehtiyatın mənimsənilməsi.

Vəsaitlər: L.İ.Jirkovun «Fars morfolojiyasının əsas paradigmatları», yenə onun «Asan mətnlərə qlossarilər» kitabı; Mirzə Cəfərin «Fars dilinin qrammatikası (F.Y.Korşun iştirakı ilə)» və ya başqa qrammatikalar; M.A.Qafarovun «Fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri müntəxəbatı», I hissə.

Məşğələ

Sadə danışmaq nitqinə aid sual və cavabları, sadə və adi salamlama formalarını, müraciətlər, üzrxahlıqlar və ictimai həyatın bütün sahələrinə (qida, paltar, mənzil, istehsal alətləri, məktəb, küçə, meydan, şəhər, meşə, dağ, kənd təsərrüfatı, bitki və heyvanlar) aid sözləri daxil etmək. Leksik ehtiyatı sistemli şəkildə genişləndirmək. Bunun üçün diaqramlar, danışmaq mövzuları və başqa çalışmalar nəzəri mətnlərin məzmununa uyğun olmalıdır (90 saat).

II il. Nəzəriyyə

A. Geniş həcmdə qrammatikanın tədrisi və öyrənilən mətnlərin qrammatik kommentariyası (40 saat).

Ötən semestrə də mənimsənilmişlər təkrarlanarkən, xüsusilə aşağıdakılar əlavə olunmalıdır:

Fars dilində ərəb dilinin əsas qrammatik formaları (feildən düzələn isimlər və feili sifət; zərf, təsirlik hal, ön sözlər).

«Düzgün olmayan» adlanan feillərin kökünü öyrənmək.

Faiz və kəsrlərin ifadəsi.

Söz yaradıcılığı (tərkibi sözlər, prefiks və affikslər).

Vəsaitlər: I il üçün göstərilənlər.

B. Müasir kitablardan və ya M.A.Qafarovun müntəxəbatının I hissəsindən asan üslublu nəsr nümunələrindən tarixi, coğrafi, iqtisadi və siyasi mövzularda mətnlər oxumaq (60 saat).

C. Müasir qəzetlərdən canlı kommentariya ilə asan xəbər məlumatları oxumaq və şərh etmək (40 saat).

Məşğələ

A. Keçilmiş müxtəlif məzmunlu mətnlərlə bağlı sadə dillə dialoqlar, söhbətlər aparmaq, ictimai həyatın bütün sahələrinə aid leksik ehtiyatı genişləndirmək (120 saat).

B. Tələbələrin fars dilində asan hekayələri dinləməsi, sual və cavab mətnlərində anlaşılmayan çətin sözlərin izahı (25 saat).

C. Sürətli xətlə yazmaq təmrini (25 saat).

III il. Nəzəriyyə

A. Fars dilində bütün ərəb elementlərinin sistemli öyrədilməsi (30 saat) və məzmunu uyğun qrammatikanın ətraflı təkrarı (20 saat).

B. Müasir və klassik müəlliflərin nəsr mətnlərini, eləcə də nəzm parçalarını oxumaq və müzakirə etmək (30 saat).

C. Qəzetlərdən aşağıdakı mövzulara dair məqalələri oxumaq və müzakirə etmək:

İranla SSRİ-nin qarşılıqlı münasibətləri;

İranla İngiltərə arasındakı münasibətlər;

İrandakı neft və başqa müəssisələrin konsensiyası haqqında;

Fars sərhədində sərhəd rejimi haqqında;

İranın dəmir yolları haqqında məlumat (30 saat).

Ç. Müasir və klassik müəlliflərin poetik mətnlərini oxumaq və müzakirə etmək (20 saat).

Məşğələ

A. Siyasi mövzuda söhbətlər (90 saat).

B. Ruscaya epistolyar mətnlərin tərcüməsi, işgüzar məktubların yazılışı (30 saat).

C. Qəzet, teleqram və məlumatları ruscadan tərcümə etmək (30 saat).

Ç. Yazılı şərhə birgə canlı fars nitqinə qulaq asmaq.

D. J,Z hərflərinin sürətli xətlə yazılması.

IV il. Nəzəriyyə

A. Müxtəlif nitq üslubları ilə tanışlıq: işgüzar və rəsmi, kitab və qəzet, köhnə və yeni üslubların müqayisəsi.

B. Konsulluq və diplomatik yazışma sənədlərinin oxunuşu və araşdırılması (60 saat).

C. Müasir və klassik fars mətnlərinin sərbəst oxunması (50 saat).

Məşğələ

Ç. Sərbəst şifahi nitqə yiyələnmək (110 saat).

D. Fars dilində inşa yazı çalışmaları (30 saat).

E. Sürətli yazı xətləri üzərində çalışmalar (30 saat).¹

Dövrün ictimai-siyasi vəziyyətindən asılı olaraq, Mirzə Cəfər Rzayev də Mirzə Kazımbəy kimi xristianlığı qəbul etmişdir. Ona görə də bəzi mənbələrdə onun adı Artyom Ter-Zaxarov kimi çəkilir, mötərizədə həqiqi adı da göstərilir.² Ümumiyyətlə, Ümumrusiya Moskva Mərkəzi kitabxanasının kataloqunda onun adı müxtəlif cür yazılır: Mirzə Cəfər, Mirzə Cəfər Rzayev, Mirzə Cəfər Rzazadə, Mirzə Cəfərxan Rzayev, Mirzə Abdulla Cəfərov, Mirzə Cəfər İrani və s. Bəlkə bu müxtəlifliyə görədir ki, F.Qasımzadənin «Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi» adlı monoqrafiyasında, ali məktəblər üçün «XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» dərsliyində,³ eləcə də məşhur filosof Heydər Hüseynovun «Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века» kitabında, «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası»nda Mirzə Cəfər Rzayevin şəxsiyyəti görkəmli Azərbaycan şərqsünası, şairi Mirzə Cəfər Topçubaşovla səhv salınıb.

¹ Московский институт востоковедения им. Н.Нариманова. Справочник. М., 1926, с 94-97

² Вах: Тридцатилетие специальных классов Лазаревского Института восточных языков. М., 1903, с.18; Восточный сборник в честь А.Н. Веселовского. Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков., вып XII. М., 1914; Базиянц А.П. Лазаревский институт восточных языков. М., 1959, с.37, 39, 49.

³ Qasimzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı 1966, s.100.

“Peterburqda A.Bakıxanovun görüşdüyü əhəmiyyətli simalardan biri də Azərbaycan alimi və şairi Mirzə Cəfər Topçubaşov idi. O, Peterburqda görkəmli dilçi, şərqşünas, alim və istedadlı şair kimi tanınmışdı. Onun fars dilinin sərf və nəhvinə aid elmi əsəri və şeirləri vardır”.¹ “Bu zaman yeni alim və yazıçılar meydana çıxdı. Həmin illərdə Peterburqda Mirzə Cəfər Topçubaşov görkəmli bir dilçi, şərqşünas, alim və istedadlı şair kimi tanınırdı. Onun fars dilinin qrammatikasına və ümumiyyətlə, dilçiliyə aid bir neçə qiymətli əsəri meydana çıxdı”.² “Rusuyda şərqşünaslıq elmi və təhsilinin təşəkkülündə ,M.C.Topçubaşovun rolu böyükdür. Topçubaşov fars dilinin qrammatikasına dair bir sıra əsərin müəllifidir”.³ Bu mənbələrin hamısında Mirzə Cəfər Topçubaşovun fars dilinin qrammatikasına dair bir neçə dərsliyinin olması qeyd edilir. Heydər Hüseynov hətta onun dərsliklərinin (? – N.M.) adını çəkməklə yanaşı, əsərində həmin qrammatika kitablarından birinin titul səhifəsinin şəklini də vermişdir.⁴

¹ Qasımzadə F. Abbasquluğa Bakıxanov Qüdsi. Bakı, 1956, s.44;

² Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, 1958, с.62.

³ Azərbaycan sovet ensiklopediyası. IX c. Bakı, 1986, səh. 317.

⁴ Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, 1958, с.63.

ТРУДЫ ПО ВОСТОКОВѢДНІЮ
ИЗДАВАННЫЯ ПРИ ЛАЗАРЕВСКОМЪ ИНСТИТУТѢ ВОСТОЧНЫХЪ ЯЗЫКОВЪ
ВЫПУСКЪ VI.

سرف دځو فارسی بروسی

ГРАММАТИКА ПЕРСИДСКАГО ЯЗЫКА,

СОСТАВЛЕННАЯ

МИРЗОЮ-ДЖАФАРОВЪ,

Преподаватель персидскаго языка въ Специальныхъ Классахъ
Лазаревскаго Института Восточныхъ Языковъ

لطیف اقل ناس میرزا جعفر
معلم و مترجم
در مکتبخانه مبارکه السة شرقیة مکه.

ИЗДАНІЕ ВТОРОЕ

(съ участіемъ академика О. Е. Норша).

МОСКВА

Типографія: - - Главнѣйшій Отделъ Оценки, Гербовъ Членовъ Имперіи персидскій и и

1901

Титульный лист книги «Грамматика персидскаго языка»
Мирзы Джафара Топчибашева.

Titul səhifəsində isə açıq-aydın kitabın Peterburqda deyil, məhz 1901-ci ildə Moskvada, akademik F.Y.Korşun iştirakı ilə LŞDİ-nin «Şərqşünaslıq materialları»nın VI buraxılışında çap olunması, müəllifin LŞDİ-nin müəllimi olması göstərilir. O, haqqında məlumat verdiyimiz Mirzə Cəfər Rzayevdir. Hətta M.C.Rzayevin akademik Vs.Millerin yubiley toplusundakı məqaləsinin adı H.Hüseynovun əsərində yanlış olaraq «Süni şəkildə yaranan tam sözlər» verilir.

Mirzə Cəfər Topçubaşovun ən layiqli tədqiqatçıları A.Rzayev, C.Sadıqova, T.Ələskərova, N.A.Tahirzadə, V.Quliyev və C.Həsənlinin araşdırmalarına əsasən, görkəmli şərqşünas alim yalnız Peterburqda yaşayıb-yaratmışdır.¹

LŞDİ-nin Xüsusi Sinifləri 1872-ci ildə açılmış, M.C.Rzayev həmin institutda 1876-cı ildən pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Mirzə Cəfər Topçubaşov isə 1869-cu ildə vəfat etmişdir. Kitabın əsl müəllifi Mirzə Cəfər Rzayev hələ o vaxt professor adı almamışdı. Ona bu elmi ad 1925-ci ildə verilmişdir.

Mirzə Cəfər Topçubaşov da Rusiya şərqşünaslıq elminin inkişafında, nüfuz qazanmasında tarixi xidmətləri olmuş azər-

Mirza Cəfər Topçubaşov

¹ Рзаев А.К. Очерки об ученых и мыслителях Азербайджана XIX века. Баку, 1969, с.28-43; Sadıqova Ç., Ələsgərova T. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. Bakı, 1990, s.177-185; . Таирзаде Н.А., К деятельности профессора Мирза Джафара Топчибашева в Петербургском университете. Известия АН Азерб. ССР (серия общественных наук). Баку, 1965, №6, с.36-47; C.Həsənlı. Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Bakı, "Çaşıoğlu", 2013, B.Гулиев. səh.17; B.Гулиев. «Азербайджанская школа» в Российской ориенталистике. Баку, 2002, с.59.

baycanlı alimlərdəndir. Mirzə Cəfər Topçubaşov 1790-cı ildə Gəncədə anadan olmuş, Tiflisdə ruhani təhsili almış, ərəb, fars, eləcə də gürcü dillərinə mükəmməl bələd idi. Sonralar o, Tiflisdə İran səfirliyində işləmiş, 1811-ci ildə, A.Rzayevin gürcü mənbələrindən və Sankt-Peterburq arxivlərindən verdiyi məlumatlara əsasən, gürcü şahzadəsi, məşhur «İtalyanca-farsca-türkcə (azərbaycanca – N.M.) lüğət»in tərtibçisi T.Q.Baqrationi ilə birlikdə Peterburqa köçmüşdür.¹ Bir müddət Asiya departamenti Xarici işlər Nazirliyində tərcüməçi və 1819-cu ildən Baş Pedaqoji İnstitutunda Şərq dilləri üzrə müəllim işləmişdir. Baş Pedaqoji İnstitut Peterburq Universiteti ilə əvəz olunanda M.C.Topçubaşov burada mühazirə oxumağa razılıq vermişdir. Professor F.Şarmua və İ.Demanjın universiteti tərk etməsi ilə 7 mart 1823-cü ildən fars filologiyası kafedrasına adyunt-professor təyin olunmuşdur. 1825-ci ildən həm də Asiya Departamenti Xarici İşlər Nazirliyi Şərq Dilləri Tədris Şöbəsinə çalışmış, 31 dekabr 1835-ci ildən fars filologiyası üzrə ekstraordinar professor, 21 may 1843-cü ildən isə ordinar professor seçilmişdir. Professor Fransua Bernar Şarmua təqaüdə çıxdıqdan sonra, 1835-ci ilin yeni tədris ilindən – sentyabrdan Fars dili və ədəbiyyatı kafedrasına Mirzə Cəfər Topçubaşov rəhbərlik etmişdir. Azərbaycanlı şərqşünas Peterburq Universitetində təkcə fars dilindən yox, həmçinin ərəb və türk dillərindən mühazirələr oxumuşdur. V.V.Qriqoryev yazırdı ki, fars dilindən başqa Mirzə Cəfər Topçubaşov Zaqafqaziyada geniş istifadə olunan türk dilinin Azərbaycan ləhcəsini yaxşı bilir, gürcü və erməni dillərində sərbəst danışırıdı.² O, təsəvvüf ədəbiyyatının gözəl

¹ Рзаев А.К. Азербайджанские востокведы XIX века. Баку, 1986, с.49-50.

² В.В.Григорьев. Императорский С.Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования. Историческая записка. С.Петербург, 1870, с.256.

bilicisi olmuşdur, Sədi, Hafiz, Ruminin şeirlərini şərhlərlə izahı tələbələrində zövq verirdi.¹ Uzun illər Xarici İşlər Nazirliyinin Asiya departamentinin rəhbəri olmuş M.Qamazov da Avropa təhsili görməmiş M.C.Topçubaşovun tədris metoduna çox yüksək qiymət vermişdir: “Həm bizim institutda (Şərq Dilləri İnstitutu – N.M.), həm də universitetdə fars dilini Avropa təhsilinin kəndarına belə ayağı dəyməmiş bir şəxs öyrədirdi... O müəllim Mirzə Cəfər Topçubaşov idi. Onun tədrisi olduqca parlaq nəticələr vermiş və dinləyicilərinin yaddaşında silinməz izlər qoymuşdur. Vaxtilə Mirzə Cəfərin tələbəsi olmuş, hazırda isə universitetin professoru kimi mən və fakültə yoldaşlarım bunu etiraf etməkdən çəkinmirik. Avropa təhsili görməmiş bu şəxsin təkbaşına səpmiş olduğu toxumlar ən yüksək təhsil metodunun belə fəxr edə biləcəyi nəticələr vermişdir”.² Müəllimlikdən savayı, o, Peterburqun kütləvi kitabxanasındakı qiymətli şərq əlyazmalarını komplektləşdirmiş, müxtəsər-izahlı biblioqrafiyalarını hazırlamışdır.

1849-cu il martın 24-də Peterburq Universitetini öz xahişi ilə tərk edən M.C.Topçubaşovu Kazan Universitetinin professoru, XIX əsr Rusiya şərqşünaslıq elminin ən nəhəng simalarından olan Mirzə Kazımbəy əvəz etmişdir.

Mirzə Kazımbəy

¹ В.В.Григорьев. Императорский С.Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования. Историческая записка. С.Петербург, 1870, с.151.

² В.Гулиев. «Азербайджанская школа» в Российской ориенталистике. Баку, 2002, с.59.

Asiya Departamentində elmi fəaliyyətini davam etdirən M.C.Topçubaşov fars dilinin qrammatikasına aid dərslik yazmamışdır. Poeziya vurğunu olan M.C.Topçubaşovun «Xalq Maarif Nazirliyi jurnalı»nda çapdan çıxmış şeirlərini vaxtilə məşhur rus tənqidçisi V.Q.Belinski yüksək qiymətləndirmişdi. M.C.Topçubaşov 1935-ci ildə I Aleksandrın vəfatının onuncu ildönümünə həsr etdiyi “İki şeir” adlı kitabçanın və Əttarın “Pəndnamə”, Sədinin “Bustan”, “Gülüstan”, Hafizin seçilmiş qəzəlləri, Ruminin məsnəviləri, Firdovsinin “Şahnamə”si, “Təzkireyi-Muki xan”, “Tarixi Vəssaf əfəndi”, “Məxzənül-İnşa” əsərlərindən nümunələrin tərcüməçisidir. London Kral Akademiyasına üzv seçilməsinin səbəbi məhz “İncil”i fars dilinə tərcümə etməsi olmuşdur. Cəmil Həsənlı qeyd edir ki, xristianlığın təməl kitablarından birini tərcümə etməsinə baxmayaraq, XIX əsrdə Rusiya dövlət idarələrində və universitetlərdə çalışan bir çox dindəşlardan fərqli olaraq, Mirzə Cəfər Topçubaşov öz dinini dəyişməmişdi. O, həmin əsrdə dünyanın ən güclü pravoslav paytaxtı kimi formalaşan Peterburqda müsəlman olaraq qalırdı; hətta ətrafında olan qabaqcıl rusların bəzisini Şərqlin cazibəsinə sala bilmişdi.¹

Professor Mirzə Cəfər Topçubaşov Peterburq Universitetində, Rusiya Arxeologiya Komissiyasında, Xarici İşlər Nazirliyinin Asiya Departamentində səmərəli fəaliyyətinə görə I və II dərəcəli Müqəddəs Anna, III dərəcəli Müqəddəs Vladimir, I dərəcəli Müqəddəs Stanislav və İranın Şiri-Xurşid ordenləri ilə təltif olunmuş, İngiltərə və İrlandiya Asiya Kral Cəmiyyətlərinə həqiqi üzv seçilmişdir. Bəlkə də LŞDİ-nin fəxri üzvü, Statsk Müşaviri olması Mirzə Cəfər Rzayevlə şəxsiyyəti səhv salınmışdır.

Mirzə Cəfərin milliyyəti ilə bağlı bəzi mənbələrdə düzgün məlumat verilmir. Məsələn, N.A.Baskakov və A.Nik. Baskakovun adını çəkdiyimiz kitabında dünya şöhrətli F.Y.Korşun

¹ Cəmil Həsənlı. Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Əlimərdan Bəy Topçubaşov. Bakı, Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, 2013, s.29.

filoloji biliyinin zənginləşməsində Mirzə Cəfər Rzayevin əvəzsiz rolu qiymətləndirilir, lakin o, milliyyətcə fars kimi təqdim olunur.¹

Adının müxtəlif şəkildə yazılması, milliyyətinin saxtalaşdırılması, adi müəllimlikdən professora qədər yüksələn Mirzə Cəfər Rzayevin “Azərbaycan məktəbi” nümayəndəsi olmasını, təkcə iranşünaslığı deyil, azərbaycanşünaslığı da təmsil etməsini inkar edə bilməz.

¹ Баскаков Н.А., Баскаков А. Ник. Академик Ф.Е.Корш в письмах современников. М., 1989, с.143-146; Tərtibçilər bu məlumatı A.E.Krımskinin arxivindən götürmüşlər

MİRZƏ ABDULLA QAFAROV

M.A.Qafarov haqqında biblioqrafik məlumat az olduğu üçün tərcümeyi-halı ilə bağlı bəzi mübahisəli məsələlər ortaya çıxır. A.P.Baziyansın qeydlərinə görə, M.A.Qafarovun 1914-cü ildə aldığı pasportunda 1868-ci ildə Təbrizdə anadan olduğu göstərilir,¹ A.N.Kononovun tərtib etdiyi «Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период)» kitabında onun doğum tarixi qarşısında sual işarəsi

*Andrey Nikolayevich
Kononov*

qoyulub, vəfatətmə tarixi 1927-ci ildən sonrakı illərə aid edilir.²

M.A.Qafarov ilk təhsilini mədrəsədə almış, İsgəndəriyyədə Məhəddin Neyxaninin ərəb məktəbində oxumuşdur. Onun 1881-ci ildən sonra təhsilini davam etdirməsi, xüsusilə ali təhsil alması barədə məlumat yoxdur. C.Sadiqova və T.Ələskərova müştərək yazdıqları «Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri» adlı monoqrafiyada Sankt-Peter-

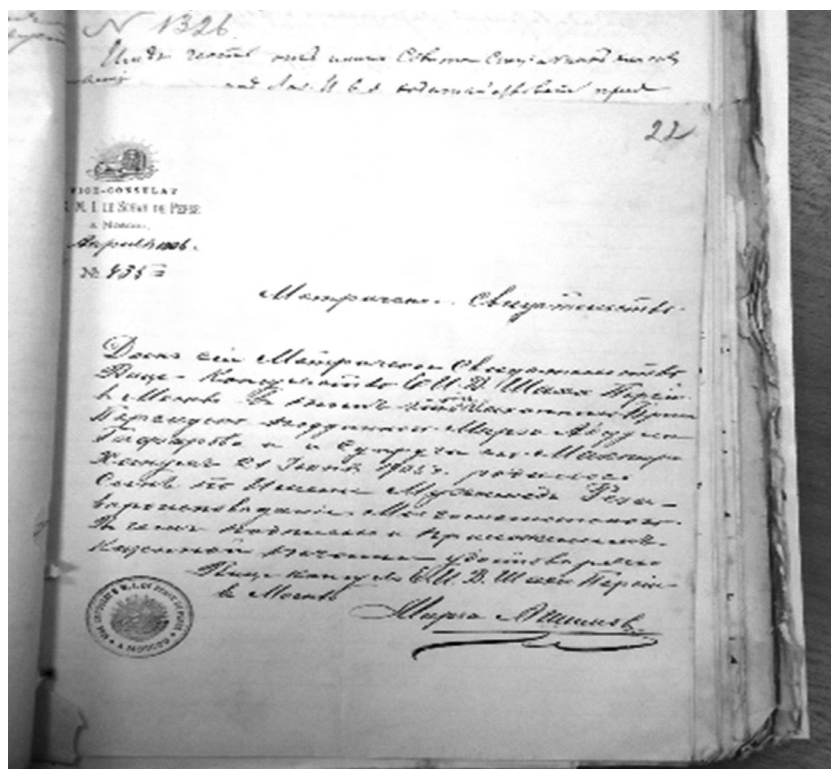
burq arxivlərinə əsaslanaraq M.A.Qafarovun vaxtilə LŞDİ-də təhsil alması barədə məlumat verirlər.³ M.A.Qafarov şərqşünaslıq elmi tarixində iranşünas kimi tanınsa da, LŞDİ-

¹ Базиянц А.П. Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. М., 1973, с.132.

² Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. М., 1989, с.74.

³ Sadiqova Ç., Ələsgərova T. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. Bakı, 1990, s.209.

yə şəxsən ekstraordinar professor S.E.Sakov və akademik F.Y.Korş tərəfindən türkoloq kimi dəvət olunmuşdu. Görkəmli alimlərin M.A.Qafarovun dərin nəzəri savadına, praktik biliyinə zəmanəti və məsuliyyəti öz üzərlərinə götürərək, onu bu elm ocağına dəvət etmələri sevindirici olsa da, nə vaxt və harada şəxsən tanışlıqları məlum deyil. M.A.Qafarov institutda pedaqoji fəaliyyətə başlayandan 15 il sonra Rusiya vətəndaşlığını qəbul etmişdir. İranın Moskva şəhərindəki Vitse-Konsulluğu tərəfindən verilən arayışdan məlum olur ki, onun 21 iyun 1905-ci il tarixində Moskvada Məhəmməd Rza adlı oğlu da doğulmuşdur.

İran Konsulluğu Moskva şəhəri
aprel 1906-cı il №435

DOĞUM HAQQINDA ŞƏHADƏTNAMƏ

İran Şahının Moskvadakı Vitse-konsulluğu tərəfindən verilir ondan ötrü ki, Mirzə Abdulla Qafarov və həyat yoldaşı Mehparə xanım ilə birgə nigahdan 21 iyun 1905-ci ildə Məhəmməd dinindən olan Məhəmməd Rza adlı oğlu doğulmuşdur ki, onların imzaları və dövlət möhürü ilə təsdiqlənmişdir.

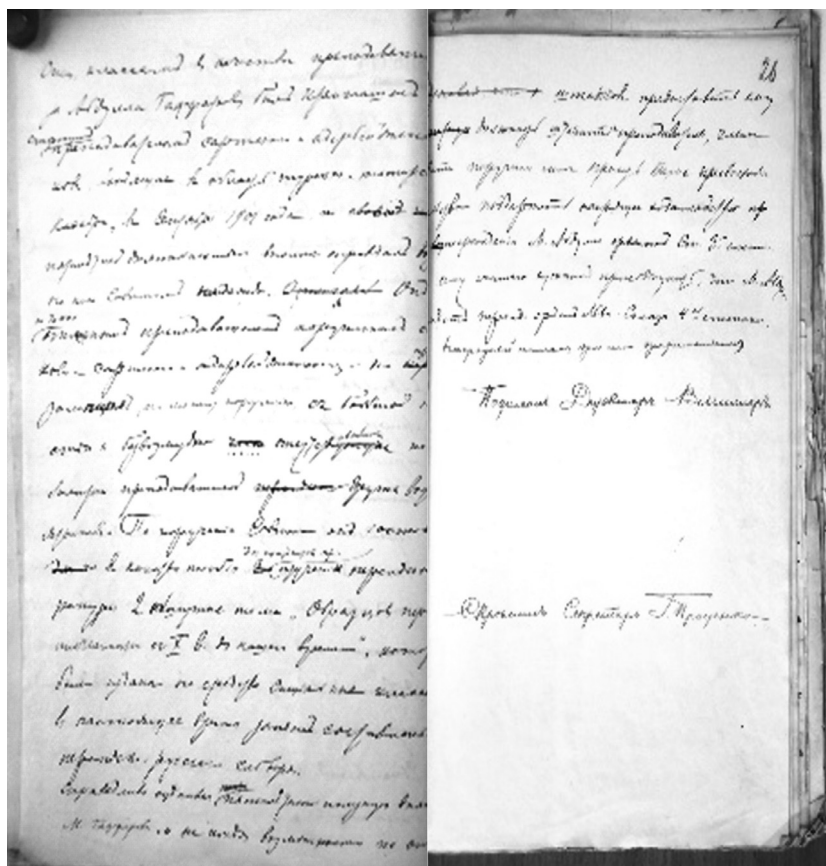
İranın Moskva şəhərindəki vitse-konsulu

1883-1884-cü akademik dərs ilinin sonunda LŞDİ-də sart dili fənninin tədrisə əlavə olunması ilə Azərbaycan dili fənninin ləğv edilməsi məsələsi qaldırılır. Xüsusi Siniflər Elmi Şurasında S.E.Sakov rəsmi materiallar əsasında hazırladığı çıxışında bildirir ki, imperiyadan xeyli uzaqlarda – Orta Asiyada sart dili başqa dillərlə müqayisədə daha çox işləkdir və bu ərazilərdə Azərbaycan dilinin heç bir praktik rolu yoxdur, lakin Qafqaz ərazisi üçün əhəmiyyətini nəzərə alıb tədris planında sart dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilinə də bir neçə saat ayırmaq lazımdır. 1901-ci ildən Xüsusi Siniflərin tədris planına sart (*özbək – N.M.*) dili də əlavə olunur.¹

M.A.Qafarov 1901-ci il sentyabrın 1-dən sart və Azərbaycan dillərində mühazirələr oxumaq üçün institutun Xüsusi Siniflərinin türk-tatar dili kafedrasına dəvət olunur.² Bunu Xüsusi siniflərin direktoru V.Millerin Elmi Şuraya ünvanladığı məktub da təsdiqləyir:

¹ Тридцатилетие специальных классов Лазаревского Института восточных языков. М., 1903, с.31.

² Yənə orada, c.23. Bu barədə əlavə məlumat veriləcək.

1907-ci ilin sentyabrından Xüsusi Siniflərdə baş müəllim qismində çalışmaq üçün Abdulla Qafarov sart və Azərbaycan dillərindən ümumi türk-tatar siniflərinə dəvət olunmuşdur. Şura tərəfindən göstərilən etimadı tam doğrultmuşdur.

Şərq dillərini tədrisinə görə Şuranın qərarı ilə fars dilini, mədəniyyətini öyrənmək istəyən tələbələrə Xüsusi Siniflərin vəsaiti hesabına nəşr olunan 2 cildlik "İran müntəxəbatı – X əsrdən günümüzdə qədər" adlı kitabı tərtibçilər adından fəxarət hissi ilə təmənnasız olaraq təqdim edirəm. Fars-rus

lüğətlərinə tələbatın artdığı bir vaxtda, Şura üzvləri haqlı olaraq, A.Qafarovun işini yüksək dəyərləndirir. Ştata keçirilsin və 3-cü dərəcəli ordenlə təltif edilsin.

Qafarovun 4-cü dərəcəli Şiri-xurşid ordeni ilə təltif olunmasını vacib hesab edirəm.

İmzaladı: Direktor V.Miller

Kafedrada türk dillərinin tədrisi C.E.Sakova və təxminən o ərəflərdə LŞDİ-də fəaliyyətə başlayan, sonralar məşhur türkoloq kimi tanınan Vl.A.Qordlevskiyə, M.A.Qafarova və S.Q.Serunyana tapşırılır. S.E.Sakov Xüsusi Siniflərdə 1872-ci ildən, yəni bu siniflərin fəaliyyətə başladığı tarixdən türk ədəbiyyatından mühazirələr oxuyub. Vl.A.Qordlevski M.Kazimbəyin «Qrammatika»sı əsasında I və II kurs dinləyicilərinə osmanlı dilinin qrammatikasını öyrədib; Fatimə Aliyə xanımın «Mühazirat» romanını oxutdurub, Mehri xatın və Bakinin şeirlərini əzbərlədib. S.Q.Serunyan I və II kurslara türk dilində qəzet mətnlərinin rus dilinə tərcüməsi ilə praktik məşğələlər aparıb. M.A.Qafarov isə Azərbaycan və sərb dillərini III kursdan tədris edib. Xüsusi Siniflərdə M.A.Qafarov M.F.Axundovun «Hacı Qara» komediyasının, N.Nərimanovun «Nadir şah» dram əsərinin və C.Məmmədquluzadənin hekayələrinin, xüsusilə «Usta Zeynal» hekayəsinin oxunuşuna daha çox saat ayırırdı.¹ İlk illərdə M.A.Qafarovla birlikdə S.E.Sakov da institutun Xüsusi Siniflərində «kənar müəllim»² kimi çalışıb.

M.A.Qafarov türk dillərindən başqa rus, ingilis, fransız, ərəb və fars dilini də mükəmməl bilirdi. S.E.Sakovun institutu

¹ Обзорение преподавания в Специальных классах Лазаревского института восточных языков (1900 – 1901, 1916 – 1917 академичес. г.), с.8, 12.

² LŞDİ-də saathesabı dərş deyən müəllimlər belə adlanırdı.

tərk etməsi və Mirzə Cəfərin ştatdan çıxması ilə institutun Xüsusi Siniflərinin pedaqoji kadrları arasında və təqvim planında dəyişikliklər edilir. Türk dilinin tədrisi VI.A.Qordlevskiyə və M.A.Qafarova həvalə olunur. M.A.Qafarov həmçinin Azərbaycan, sərbəst və fars dillərini də tədris edir. Xüsusi Siniflərdə F.Y.Korş fars dili qrammatikasıdan praktik kurs aparır, M.A.Qafarov II kurslara farsca asan mətnləri izah edir, III kurslara tarixi-ədəbi təhlillə fars ədəbiyyatı müntəxəbatını, həmçinin fars kalliqrafiyasını tədris edir.

LŞDİ Xüsusi Siniflərinin 1908-ci ildən nəşrinə başlanmış illik «Обзор преподавание в специальных классах Лазаревского Института Восточных языков» dərslər proqramında M.A.Qafarovun dərsləri aşağıdakı kimi tərtib olunub:

1908/1909-cu akademik dərslər ili üçün təqvim planı (7 saat)

II kurs – Azərbaycan dili. Əzbər öyrətmək şərti ilə 100 atalar sözü, N.Nərimanovun «Nadir şah» dram əsərini oxumaq. Kamal bəyin «Vavilya» əsərini və müasir şairlərin şeirlərini oxumaq.

Kalliqrafiya məşğələsi: təliq xətt növü.

III kurs – Sərbəst dili.V.P.Nalivkinin dərsliliyindən¹ mətnlər oxumaq. Osmanlı dili. Qədim osmanlı poeziya nümunələrini oxumaq (prof.V.D.Smirnovun müntəxəbatı üzrə²).

Kalliqrafiya məşğələsi: şikəstə və divani xətt növləri.

¹ V.P.Nalivkinin «Руководство к практическому изучению сартовского языка» (Səmərqənd, 1898-ci il) dərsləri nəzərdə tutulur.

² Hammerdən sonra Rusiyada, eləcə də Qərbi Avropada ən məşhur türkoloqlardan olan prof. V.D.Smirnovun «Образцовые произведения османской литературы в изречениях и отрывках» müntəxəbatı nəzərdə tutulur.

1910/1911-ci akademik dərs ili üçün təqvim planı (8 saat)

II kurs – Azərbaycan dili. Azərbaycan atalar sözləri, bəzi nümunələri əzbər öyrətmək; N.Nərimanovun «Nadir şah» dram əsərinin ardını oxumaq. Osmanlı dili. Oxu materialları. Müasir osmanlı şairlərinin seçilmiş şeirləri.

Kalliqrafiya məşğələsi: təliq xətt növü.

III kurs – Sərt dili. V.P.Nalivkinin dərsliyindən mətnləri oxumaq. Osmanlı dili. Qədim osmanlı poeziya nümunələrini oxumaq. Mehri xatun, Aşıq Paşa (prof V.D.Smirnovun müntəxəbatı üzrə).

Kalliqrafiya məşğələsi : şikəstə və divani xətt növləri.

1911/1912-ci akademik dərs ili üçün təqvim planı (4 saat)

II kurs – Sədinin «Gülüstan» əsərindən aşağıdakı hekayətləri oxumaq və tərcümə etmək: 1.Varlılıq və kasıblıq haqqında mübahisə; 2.Pəhləvanlıq haqqında hekayə;

3. Dövlət məmuru haqqında hekayə.

III kurs – Cəlaləddin Ruminin «Məsnəvilər»indən aşağıdakıları oxumaq və tərcümə etmək: 1.Bağban, qanunkeş, seyid və sufi; 2.Tacir və kəndli; 3.Sufi səyyah; 4. Atlı və yatmış adam.

(5 saat)

A) Azərbaycan dili. Azərbaycan atalar sözləri: bəzi nümunələri əzbər öyrətmək. N.Nərimanovun «Nadir şah» dram əsərini sonadək oxumaq. «Usta Zeynal» satirik hekayəsini oxumaq.

B) Sart dili. V.P.Nalivkinin dərsliyindən mətnlər oxumaq.
Kalliqrafiya məşğələsi: şikəstə xətt növü.

1913/1914-cü akademik dərs ili üçün təqvim planı (3 saat)

II kurs – Fars filologiyası. Sədinin «Gülüstan» əsərindən aşağıdakı hekayələri oxumaq və tərcümə etmək: 1. Varlılıq və kasıblıq haqqında mübahisə; 2. Pəhləvanlıq haqqında hekayə; 3. Dövlət məmuru haqqında hekayə.

III kurs – Cəlaləddin Ruminin «Məsnəvilər»indən oxumaq və tərcümə etmək; 1. Seyid, tacir və çoban; 2. Sufi qonağına eşşəyi necə satdı.

Kalliqrafiya məşğələsi. Fars yazı növləri.

(4 saat)

II kurs – Azərbaycan dili. Azərbaycan atalar sözləri: bəzi nümunələri əzbər öyrətmək. «Usta Zeynal» satirik hekayəsini oxumaq.

III kurs – Sart dili. V.P.Nalivkinin dərsliyindən mətnlər oxumaq.

1915/1916-cı akademik dərs ili üçün təqvim planı (6 saat)

Müsəlman hüququ kafedrası

II kurs – A) Sədinin «Gülüstan» əsərindən, M.A.Qafarovun «Fars müntəxəbatı»nın I cildindən 30 səhifə oxumaq və tərcümə etmək. B) «Şahnamə»dən «Zöhhak və Firidun», «Rüstəm və Keykavus» dastanlarını oxumaq (müəllifin müntəxəbatının II cildindən).

III kurs – A) Ənvəri Süheyli 30 səh; B) fars lirik şairlərinin seçilmiş şeirləri – 30 səhifə həcmində (müəllifin müntəxəbatının II cildindən)

Türk-tatar dili kafedrası

II kurs – Azərbaycan dili. Azərbaycan atalar sözləri, bəzi nümunələri əzbər öyrətmək. M.F.Axundovun «Hacı Qara» komediyasını oxumaq.

III kurs – Sart dili. V.P.Nalivkinin dərsliyindən mətnlər oxumaq.

Şərq kalliqrafiyası:

I kurs – Müəllim: M.O.Attaya

Nəsx xətt növü

III kurs – Müəllim: M.A.Qafarov

Epistolyar və şeir mətnlərini öyrətmək üçün bütün fars xətt növləri

A.Boldirevin fars müntəxəbatındakı mətnlərin dərs proqramının tələblərinə tam cavab vermədiyi nəzərə alınaraq, Xüsusi Siniflər şurasının 1901-ci ildə keçirilən iclaslarının birində M.A.Qafarova X əsrdən başlayaraq müasir dövrədək (XX əsrədək – N.M.) nəzm və nəsr hissələrindən ibarət 2 cildlik fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri toplamaq həvalə olunur. Elmi Şuranın qərarına əsasən, kitabın çap xərcini institut öz üzərinə götürür.¹ Əsərin I (nəsr) hissəsi şuranın qərarından bir il sonra hazır olur. Beləliklə, pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, M.A.Qafarov praktik yaradıcılığa başlayır

¹ Тридцатилетие специальных классов Лазаревского Института восточных языков. М., 1903, с.17.

və 28 ildə Moskva şərqşünaslıq məktəbinin ən layiqli, qiymətli nümunələrini yaratmağa müvəffəq olur. M.A.Qafarovun ilk yaradıcılıq bəhrəsi olan «Образчики персидской письменности с X века до нашего времени» («X əsrdən müasir dövrədək fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri») müntəxəbatının birinci (nəsr) hissəsinə F.Y.Korş yazdığı ön sözdə kitaba Rusiya şərqşünaslığı tarixində layiq olduğu qiyməti verə bilmişdir. M.A.Qafarovun əsərinin birinci hissəsi A.V.Boldırevin İmperator Moskva Universiteti tərəfindən buraxılmış məşhur «Fars müntəxəbatı»nın¹ çapından 76 il sonra işıq üzü görmüşdü. Bu illər ərzində Moskva şərqşünaslıq nəşilləri bir-birini əvəz etmiş, yeni istedadlı mütəxəssislər yetişmişdi. Ancaq A.V.Boldırevdən sonra klassik fars ədəbiyyatı müntəxəbatının tərtibi məsuliyyətini yeni şərqşünas nəsil öz üzərinə götürə bilməmişdi. Bunun səbəbini Moskva şərqşünaslıq elmində yaranmış müvəqqəti boşluqla və fundamental praktik dərsləklərin olmaması ilə də izah etmək olar. Məsələn, dünya şöhrətli A.V.Boldırevin pedaqoji fəaliyyəti haqqında «Boldırev məktəbi mövcud idimi?» – ritorik sualını akademik İ.Y.Kraçkovski belə cavablandırır: «Boldırevin azsaylı tələbələri onunla birlikdə səhnəni tərk etdilər».² A.V.Boldırevin ən istedadlı tələbələrindən biri, sonralar rus filologiyası şöbəsinin ekstraordinar akademiki, tanınmış tarixçi-arxeoloq M.A.Korkunov şərqşünaslıqdan tamamilə uzaqlaşır, Peterburq Universitetində rus tarixi, arxeologiyası və coğrafiyası üzrə müha-

¹ M.Kazımbəy fars dilindən praktik dərsləri A.V.Boldırevin müntəxəbatı üzrə tədris etmişdir (bax: Шофман А.С. и Шамов Г.Ф. Восточный разряд Казанского Университета. Крат. очерк образов. вост. разряда. В кн.: Очерки по истории русского востоковедения. М., 1956, № 2, с.447).

² Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики. М.-Л., 1950, с.63.

zirələr oxuyur; N.Q.Konoplyov isə uzun müddət Moskva elmindən kənar düşür.

İ.Y.Kraçkovski

Peterburq Universitetində ərəb, fars və türk dilləri üzrə «tam kurs»u bitirəndən sonra yenidən Moskva Universitetinə ərəbşünas kimi qayıdır. A.V.Boldırevin başqa bir dinləyicisi, tanınmış şair, yazıçı və tərcüməçi D.P.Oznobişin fars dilini öyrənmək üçün hətta «molladan dərs alır», Hafizdən, Nizamidən tərcümələr edir. Lakin A.V.Boldırevin adları çəkilən ən bacarıqlı tələbələri belə fars ədəbiyyatı üzrə tam ixtisaslaşa bilmir və

tədris üçün praktik vəsait hazırlamaq məsuliyyətini üzərlərinə götürürlər.

A.V.Boldırevin «Fars müntəxəbatı»nın II hissəsi 1826-cı ildə litoqrafik üsulla nəşr edilib. Həmin əsərin üç hissəli yenidən işlənmiş, artırılmış, təkmilləşdirilmiş variantı 1833–34-cü illərdə təkrar çap olunub. Prof. P.Y.Petrovun əsər haqqındakı tənqidi qeydlərinə görə, müntəxəbatdakı mətnlər «köhnəlmiş», bunlar Silvestr de Sasinin müntəxəbatında və Humbertin antologiyasında geniş şəkildə çap edilmişdi.¹ Müntəxəbatın şöhrətini özünə qaytarmaq üçün A.V.Boldırev xaricdə tərcüməsi, mətni hələ çap olunmamış materiallar seçməli, demək olar ki, tamamilə yeni əsər hazırlamalı idi. Moskvada şərqşünaslıq ədəbiyyatı və əlyazmaları fondunun az olması da bu işin həyata keçməsinə

¹ Старилов А.А. Восточная филология в Московском университете (А.В.Болдырев и П.Я.Петров). В. кн.: Очерки по истории русского востоковедения. М., 1960, с.155.

çətinlik yaradırdı. Halbuki, əsrin əvvəllərində Peterburqda belə kitabxana və fondlar Asiya muzeyində (1818) yaradılmış, Russonun əlyazmaları kolleksiyası (1819, 1825), Ərdəbil toplusu (1829), İtaliya toplusu (1838) satın alınmışdı. O vaxtlar Moskvada ən zəngin kitabxana A.V.Boldirevin idi. Məhz onun təşəbbüsü ilə Kazandan Firdovsinin «Şahnamə»si və Kazan Universitetinin professoru M.Kazımbəyin kitabxanası satın alınmışdı.

Ərəbcə mətbəə şriftlərinin qıtlığı və ən başlıcası A.V.Boldirevin şəxsi həyatında, işlərindəki uğursuzluqlar ona mün-təxəbatın yeni nəşrini tərtib etməyə imkan vermir.

Haşiyə: *Moskva Universitetində Şərq dillərinin tədrisi A.V.Boldirevin adı ilə bağlıdır.¹ Yəhudi dilinin qrammatikasını tərcümə etdiyinə görə I Aleksandr tərəfindən qızıl tütün qutusu ilə təltif olunan A.V.Boldirev Şərq dillərini öyrənməyə daha da həvəslənir və 1806-cı ildə biliyini dərinləşdirmək və təkmilləşdirmək üçün universitetin hesabına xaricə gedir. 1811-1812-ci illərdə o, Moskva Universitetində yəhudi və ərəb dillərindən mühazirələr oxuyur, ilk ərəb və fars müntəxəbatlarını tərtib edir, ərəb dilindən elegiyaları, fars dilindən "Leyli və Məcnun"-u, "Məhəmməd peyğəmbərin meracı"-nı tərcümə edir. Bir müddət Şərq şöbəsinin dekanı vəzifəsində çalışan A.V.Boldirev sonralar Moskva Universitetinin rektoru təyin olunur. Rektor kimi o, həm də Moskva Universiteti dairəsində çap olunan dövrü mətbuatın senzoru idi. 1836-cı ildə "Teleskop" jurnalının 15-ci nömrəsində P.Y.Çaadayevin məşhur "Fəlsəfi məktublar"-ının çapına görə A.V.Boldirev həbs olunur. "Xidməti vəzifəsinə yaramadığı üçün" nəinki rektorluqdan azad olunur, həmçinin təqaüd kəsilmədən universitetdən qovulur. 1842-ci ildə dəhşətli sarsıntı və ehtiyac içində vəfat edir.*

¹ Вах: Стариков А.А. Восточная филология в Московском университете (А.В.Болдырев и П.Я.Петров). В кн.: Очерки по истории русского востоковедения. М., 1960, с.15.

A.V.Boldırevin ərəb və fars müntəxəbatları rus şərqşünaslığı tarixində əlamətdar hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. A.A.Starikov «Moskva universitetində şərq filologiyası» adlı məqaləsində yazır: «Mirzə Abdulla Qafarovun «X əsrdən müasir dövrədək fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri» əsəri çapdan çıxana kimi A.V.Boldırevin müntəxəbatları Moskva şərqşünaslığında yeganə dərslik idi».¹ Lakin A.A.Starikov M.A.Qafarovun müntəxəbatının I (nəsr) hissəsinin yox, səhvən 1906-cı ildəki II (nəzm) hissəsinin çapına işarə edir. Halbuki müntəxəbatın nəsr hissəsi 1902-ci ildə LŞDİ şərqşünaslıq toplusunun X buraxılışında işıq üzü görmüşdü. M.A.Qafarovun kitabları Moskva şərqşünaslıq elmində qiymətli vəsait kimi tanınanda A.V.Boldırevin müntəxəbatları nadir bibliografik nüsxə olmuşdu. A.V.Boldırevin fars yazılı ədəbiyyatından, məsələn, Sədinin «Bustan» və «Gülüstan»ından, Ənvəri Süheyli Hüseyn Vaizdən əsərinə daxil etdiyi mətnlər Silvestr de Sasinin müntəxəbatından, Fəridəddin Əttarın «Pəndnamə»sindən və başqa mənbələrdən götürülmüşdü.² M.A.Qafarov isə müntəxəbatın nəsr hissəsinin tərtibi zamanı həm orijinalara, həm də müqayisəli şəkildə Avropa alimlərinin hazırladıqları kitablara, müntəxəbatlara, dərsliklərə müraciət edib.

A.V.Boldırev ixtisasca ərəbşünas idi. O, «Fars müntəxəbatı»nı ikinci dərəcəli, məşğuliyyət kimi hazırlamışdı. F.Y.Korş M.A.Qafarovun «X əsrdən müasir dövrədək fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri» müntəxəbatına yazdığı ön sözdə qeyd edir: “A.V.Boldırevin ərəbşünas olmasını nəinki mətnlərin – məqalələrin seçilməsindən, həmçinin külli miq-

¹ Стариков А.А. Восточная филология в Московском университете (А.В.Болдырев и П.Я.Петров). В кн.: Очерки по истории русского востоковедения. М., 1960, с.156.

² Вах: Гаффаров М.А. Образчики персидской письменности с X века до нашего времени, ч. I, проза. М., 1902, с.III, IV.

darda qeyri-dəqiqliyi və açıq-aşkar səhvlərə yol verilən kitabın redaksiyasından və lüğətçəsindən anlamaq olur".¹ Təbii ki, yarım əsrdən artıq bir müddət keçəndən sonra belə əsər «köhnəlməli», elmi dəyərini itirməli idi. Həm də ona görə ki, bu illər ərzində xaricdə və Rusiyanın bir sıra başqa şərqşünaslıq mərkəzlərində fars ədəbiyyatının yeni nümunələri toplanmış, tənqidi mətnlər hazırlanmış, tərcümələr edilmiş, tədqiqatlar aparılmış, ən vacibi isə fars yazılı ədəbiyyatı tarixinə nəzəri baxışlarda dəyişiklik yaranmışdı. Elmin inkişafını dövrü ilə xarakterizə edən F.Y.Korş haqlı olaraq ön sözdə yazır: «İndiki dövrdə təsadüfən ələ keçən mənbələr, mətnlərlə kifayətlənmək olmaz. Elə təkcə ona görə ki, şeirin sonunda müəllifin adı çəkilir. Ədəbi abidələri, məsələn, A.V.Boldırevin Hafizin şeirlərindən verdiyi parçalar şəklində oxucuya təqdim etmək olmaz».² Bütün bu göstəricilər zamanla səsləşə bilən, tamamilə orijinal bir fars ədəbiyyatı müntəxəbatının tərtib olunmasını tələb edirdi. Moskva şərqşünaslığı tarixində azərbaycanlı alim M.A.Qafarov bu şərəfli işin məsuliyyətini öz üzərinə götürmüş və onu ləyaqətlə yerinə yetirmişdir. F.Y.Korşın verdiyi məlumatlara görə, M.A.Qafarovun Şərq lətifələrinə gen-bol yer verdiyi, tarixi, orijinal mənbələrdən, müntəxəbatlardan toplayıb tərtib etdiyi və yalnız LŞDİ-nin birinci kurs tələbələri üçün nəzərdə tutduğu müntəxəbatı əvvəlcə olduqca qısa idi. İlk nəşriyyat nüsxələri ilə tanış olan LŞDİ-nin direktoru, professor Vs.F.Miller M.A.Qafarova qədim dövrdən başlayaraq, müasir dövrdək fars yazılı ədəbiyyatı poeziya və nəsr nümunələrini sistemli şəkildə toplayıb, nəşrə təqdim etməyi məsləhət görür. Nəzərdə tutulduğuna görə əsər 3 hissədən ibarət olmalı idi: I hissə nəsr, II hissə şeir, III

¹ Бах: Гаффаров М.А. Образчики персидской письменности с X века до нашего времени, ч. I, проза. М., 1902, с.IV.

² Yəni orada, M., 1902, c.IV, VI.

hissə lüğət, kommentariya, biblioqrafik göstəricilər. Təbii ki, bu kitab təkcə LŞDİ-nin tələbələrinə yox, farsdilli ədəbi abidələrlə maraqlanan geniş oxucu kütləsinə gərəkli, lazımlı vəsait olacaqdı.¹Professor Vs.Millerin tövsiyəsini qəbul edən M.A.Qafarov oxucuları farsdilli ədəbiyyatla praktik şəkildə yaxından tanış edə bilən mükəmməl bir müntəxəbat tərtib edir.

Əsərin I hissəsinə aşağıdakı materiallar daxil edilib:

«Ze pöşen Munşi bay Fr.Qloduin, Ebridj bay Karmişel Smit» (Karmişel Smit Fr.Qloduinin ixtisarla çap etdirdiyi «Fars Münşi bəy». London, 1822) əsərindən 60 hekayə

Sədinin «Gülüstan» əsərindən (Konstantinopol, h. 1291) 42 hekayə

Sədinin «Gülüstan»-ından (həminki nəşrdən) hikmətli sözlər

Mirxondun «Rövzət üs-səfa» (Tehran, h. 1270) əsərindən Loğmanın oğluna nəsihətləri

Atalar sözləri

U.İ.Ouslinin tərtib etdiyi «Ənvəri Süheyli Hüseyn Vaizin təmsilləri»-ndən (Hertford, 1851) 5 təmsil

Əli Nazimin tərtib etdiyi «Aqillərin məsləhətləri» kitabından (Konstantinopol, h. 1308) nümunələr

Dövlətsahın «Təzkirət üş-şüəra» kitabından 9 fəsil; fars poeziyasının ilkin dövrləri və Rudəki, Qəzairi, Firdovsi, Nasir Xosrov, Nizami, Cəlaləddin Rumi, Sədi, Hafizin biblioqrafiyası (materiallar Braunun 1901- ci ildə Leydendə çap olunan kitabından götürülüb)

Mirxondun «Rövzət üs-səfa» əsərindən (Tehran, h. 1270) 4 parça

Rzaquluxanın Mirxondun «Rövzət üs-səfa» əsərinə yazdığı ön sözdən bir parça

¹ Вах: Гаффаров М.А. Образчики персидской письменности с X века до нашего времени, ч. I, проза. М., 1902, с.V.

Mirzə Mehdixanın «Tarixi-cəhanqoşayi Nader» (Təbriz, h. 1266) əsərindən 2 parça

Mirzə İsmayıl Heratın tərcüməsində Malkolmun «Fars tarixi» əsərindən (Bombey, 1866, h. 1303) 2 parça

Nasir Xosrovun «Səfərnəmə» əsərindən 5 parça

Akt və məktublar.¹

Müntəxəbatın nəsr hissəsinin təkmilləşmiş variantı 1916-cı ildə «IX əsrdən müasir dövrədək fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri» adı ilə nəşr edilir. Bir il əvvəl isə A.E. Krımski LŞDİ-nin «Şərqşünaslıq materialları»nın XVI buraxılışında çap etdirdiyi «История Персии, ее литературы: дервишской теософии» əsərinin birinci cildində M.A.Qafarovun məhz X əsrdən başlayaraq fars yazılı ədəbiyyatı nümunələrini özündə toplayacaq əsərinin çapa hazırlanması haqqında məlumat verir. M.A.Qafarovun «Farsca-rusca lüğət»inin birinci cildinin (1914-cü il) üz qabığında əsərin II cildinin 1915-ci ildə çap olunacağı qeyd edilir.

¹ Гаффаров М.А. Образчики персидской письменности с X века до нашего времени, ч. I, проза. М., 1902, с.VI,VII.

ТРУДЫ ПО ВОСТОКОВЕДѢНІЮ
ИЗДАВАЕМЫЕ Лазаревскимъ Институтомъ Восточныхъ Языковъ.
Выпускъ 40, т. II (стр. 1—264)

Мирза Абдулла Таффаровъ.

ОБРАЗЧИКИ

ПЕРСИДСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

СЪ IX ВѢКА ДО НАШЕГО ВРЕМЕНИ

Новое, обширно переработанное изданіе.

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.

П Р О З А.

Москва—1916

Типография "Фин. М. О. Аренд" (ныне Восточная)

в "Брежневъ-Баловани А. Готлик" в Москвѣ, Долгоруковская ул. 33.

1906-cı ildə M.A.Qafarov S.E.Sakovla birgə osmanlı dilini öyrənməyə başlayanlar üçün litoqrafik üsulla cəmi 16 səhifədən ibarət bu dildə asan mətnlər toplanmış kitabça nəşr edirlər.¹

M.A.Qafarov qardaşı Məhəmməd Kazımla topladığı və müntəxəbatının birinci (nəsr) hissəsinə daxil etdiyi 500-dən çox fars atalar sözünü ayrıca kitab şəklində hazırlayır. Kitabın tərtibi zamanı onlar 1902-ci ildə K.Tizdallın Londonda çapdan çıxan «Fars dilini öyrənənlərə köməkçi vəsait»dən və Konstantinopolda nəşr olunan, müəllifi naməlum «Fars atalar sözü» toplusundan istifadə etmişlər. M.A.Qafarov sonralar yazırdı ki, toplusunun müəllifinin kim olduğunu təyin edə bilmədim, hər halda osmanlı atalar sözlərinin, həmçinin fars variantları da verilən Şinasinin «Osmanlı atalar sözü» deyildi.²

V.A.Jukovski 1902-ci ildə Sankt Peterburqda çap olunan «Образы персидского народного творчества» kitabında öz xidmətlərini xatırlamadan təvazökarcasına belə fikir irəli sürür ki, X əsrədək öyrənilməyən fars xalq yaradıcılığı, folklor nümunələrinin forma və məzmunu olduqca maraqlıdır.³

V.A.Jukovskinin qeydlərini tezis kimi qəbul edən VI.Qordlevski 1913-cü ildə çap olunan məşhur «Персидские пословицы» kitabının ön sözündə yazır: «M.A.Qafarovun fars atalar sözlərini rus dilinə tərcümə etmək təklifini həvəslə qəbul etdim. Mənim bu işə əməyim çox cüzidir: əslən azərbaycanlı olan M.A.Qafarovun nitqindəki xalq danışığı, dialekt xüsusiyyətlərini saxlamaqla mətnləri trans-

¹ Вах: Академик В.А.Гордлевский. Избранные сочинения IV т. Этнография, история, востоковедение, рецензии. М., 1968, с.406.

² Гаффаров М.А. и Гордлевский В.А. Персидские пословицы. (Транскрипция, пер. и комментарий). М., 1913,с.1.

³ Жирков Л.И. Глоссарий к легким текстам. М., 1922, с.1.

kripsiya, atalar sözlərini orijinallarına uyğun tərcümə etmişəm; mənanı dəqiqləşdirmək üçün mötərizədə əlavə sözlər artırmışam, məzmunca rus atalar sözlərinə oxşarlığı məni maraqlandırdığı üçün bəzən yalnız formasına görə fərqlənən fars atalar sözünün də rus variantını vermişəm».¹ Vl.A.Qordlevski etiraf edir ki, atalar sözlərinin tərtibi zamanı düzgün variantın seçilməsində M.A.Qafarovun və qardaşı Məhəmməd Kazımın qiymətli qeydlərini, kommentariyalarını məmnuniyyətlə nəzərə almışdır.²

*Bladimir Aleksandroviç
Qordlevski*

Kitabda həm osmanlı, həm də Azərbaycan atalar sözlərinin, yeri gəldikcə, haşiyələr, qeydlərlə, rusçaya tərcüməsi verilir. Vaxtilə K.Tizdall vəsaitini çapa hazırlayanda fars atalar sözlərini İranda məşhur olan «Cami üttəmsil» və «Şahidi - sadıq» topluslarından istifadə etmişdi. Maraqlıdır ki, həmin kitablara atalar sözü canlı xalq dilindən yox, şeir və nəsr nümunələri şəklində ədəbi əsərlərdən toplanmışdı. M.A.Qafarovun «Fars atalar sözü» kitabı canlı xalq dili

materialları və klassik fars poeziyasının ən böyük söz ustalarının əsərlərindən seçilmiş, fars həyatının, məişətinin tipik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən, bəşəriyyətin fəlsəfi fikrini ifadə edən kəlamları əsasında tərtib olunmuşdur.

¹ Гаффаров А.А. ... Персидские пословицы : (собр. мирзы Абдуллы Гаффарова) : транскрипция, пер. и коммент. / м. А. Гаффаров и Вл. Гордлевский. – Москва : тип. «Крест. календаря», 1913. – [2], 50 с. – Отт. из изд.: Древности восточные. Т. 4, вып. 1, с.1.

² Yenə orada, c.1.

M.A.Qafarovun Vl.Qordlevski ilə birlikdə hazırladıqları «Fars atalar sözü» kitabının dəyəri onda idi ki, həcmnin az olmasına baxmayaraq, rusca transliterasiya edildiyi üçün fars əlifbasına bələd olmayanlar da ondan istifadə edə bilirdilər. Müqayisə üçün deyək ki, XIX əsrin əvvəllərində Hunter və Robek tərəfindən 2500 nümunə verilmiş, 1824-cü ildə Kəlküttədə Uilson tərəfindən nəşr olunan ötən əsrin ən nəhəng və ilk «Fars atalar sözü» kitabı fars dilində transliterasiyası olunmadığı üçün M.A.Qafarovun kitabı qədər şöhrət qazana bilməmişdi.

Kiçik həcmli olmasına baxmayaraq, M.A.Qafarov və Vl.Qordlevskinin «Fars atalar sözü» kitabı İran folklorçu-leksikoqrafı Əli Əkbər Dehxodanın 60.000 atalar sözü və məsəllər verilmiş 4 cildlik əsərindən elmi siqlətinə, məzmununa və keyfiyyətinə görə heç də geri qalmır.¹

¹ Академику В.А. Гордлевскому к его семидесятилетию. М., 1953, 145, 146; Рзаев А.К. Азербайджанские востокведы XIX века. Баку, 1986, с.129-130.

М. А. Гаффаровъ и Вл. Гордлевскій.

ПЕРСИДСКІЯ ПОСЛОВИЦЫ.

(Собрание Мирзы Абдуллы Гаффарова).

ТРАНСКРИПЦІЯ, ПЕРЕВОДЪ И КОММЕНТАРЬ.

(Оттискъ изъ „Древностей Восточныхъ“, т. IV, вып. I).

Москва—1918.

Типография „Крестного Календаря“, Дзержинская ул., д. 25.

Haşiyə: Vl.Qordlevski (1876-1956) *Finlandiyanın Svea-borq şəhərində doğulmuşdur. Helsingfors gimnaziyasında (1895), LŞDİ-də (1895-1899) və Moskva Universitetində (1899-1904) təhsil almış, iki il Türkiyədə və Suriyada yaşamış, ərəb, fars, türk və fransız dillərini mükəmməl mənimsəmişdir. Daha sonra Parisdə – Kollec de Fransda və Sorbonnada elmi işlə məşğul olmuş, Moskvaya qayıdandan sonra (1907) LŞDİ-də, Moskva Şərqşünaslıq İnstitutunda (1918-1948) türk dili və ədəbiyyatından mühazirələr oxumuş, həmin institutların professoru olmuşdur.*

Keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Vl.A.Qordlevski türk dili, ədəbiyyatı, folkloru və Türkiyə tarixi mütəxəssisi kimi tanınsa da o, Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı və etnoqrafiyasından da bəhs edən Qaraqoyunlular tayfası haqqında yazdığı əsərini ilk dəfə Bakıda nəşr etdirmişdir.

M.A.Qafarovun «X əsrdən müasir dövrədək fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri»nin II (nəzm) hissəsi 1906-cı ildə LŞDİ Xüsusi Siniflər Şurasının qərarı ilə litoqrafik üsulla institutun «Şərqşünaslıq materialları»nın XXV buraxılışında işıq üzü görür.¹ Bu hissədə də ön sözün müəllifi M.A.Qafarovu bu xeyirxah işə sövq edənlərdən biri olmuş F.Y.Korşdur. Kitabın həcmi əvvəlkindən 150 səhifə artıqdır. Samanilər dövründən XIX əsrin sonlarınaqədək fars poeziyasının qüdrətli söz ustalarının ən gözəl nümunələri toplanmış müntəxəbat Avropada çıxan bu tipli kitablardan öz üstünlükləri ilə fərqlənir. Əvvəla, müntəxəbatda, Avropada ilk dəfə olaraq, fars ədəbiyyatı klassiklərindən Firdovsi, Sədi, Hafiz yaradıcılıqlarına, təsəvvüf nəzəriyyəçiləri Fəridəddin Əttar və Cəlaləddin Ruminin sufi şeirlərinə geniş yer verilmiş, kitaba Bəhəddinin (*Bəhayinin* –

¹ Kitabın titul səhifəsində müəllifin LŞDİ-də yalnız türk dili müəllimi olması qeyd edilir.

N.M.) poemalarından parçalar daxil edilmişdir.¹ Müntəxəbat 10 əsrlik tarixin müxtəlif dövrlərində yaşamış farsdilli şairlərin dil və üslubu ilə tanışlıq, fars ədəbiyyatı tarixinə yaxından bələd olmaq imkanı verir. Kitabın bir üstünlüyü də budur ki, adları Avropa və Rusiya şərqşünaslığında bəlli olmayan və ya az tanınan, xüsusilə X əsrdən XX əsrin əvvəllərində tək-tük təzkirələrdə iz qoymuş bəzi farsdilli şairlərin əsərlərindən də nümunələr verilir. Əsərə yazdığı ön sözdə F.Y.Korş qeyd edir ki, bu nümunələrin bir qismi italyan şərqşünası Dr. İ.Pissinin müntəxəbatından götürülmüşdür. Ancaq fars dilini və şeir üslubunu bütün incəliklərinə qədər bilən M.A.Qafarov hazır mətnlərin – parçaların üzünü köçürməmiş, tərcümə zamanı buraxılmış həddindən artıq kobud, hətta gülünc səhvləri düzəltmiş, müntəxəbatın tərtibinə yaradıcı şəkildə yanaşmışdır.²

¹ Гаффаров М.А. Образчики персидской письменности с X века до нашего времени, ч. II, поэзия. М., 1906, с.III.

² Yənə orada, c.IV,

Труды по востановдѣнію
издаваемые Лазаревскимъ Институтомъ Восточныхъ Языковъ. Выпускъ XXV.

ОБРАЗЧИКИ ПЕРСИДСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

съ X вѣка до нашего времени.

Составилъ

Мирза Абдулла Раффаровъ.

преподаватель турецкаго языка въ Лазаревскомъ Институтѣ
Восточныхъ языковъ.

Часть II.

П О Э З І Я.

МОСКВА.

Типо-литографія „Русскаго Товарищества печатнаго и издательскаго дѣла“.
Чистые пруды, Мильниковъ пер., стр. 10-я.

1906.

Цена 3 руб. 50 коп.

Müntəxəbatın II hissəsi aşağıdakı bölmələr üzrə tərtib olunub:

1)epos, 2)didaktika, 3)lirika (qəzəl, qəsidə, qitə), 4)şeirlərdən (tərcibənd, müxəmməs) sətri tərcümələr, 5)qarışıq parçalar (saqinamələr, nəsihətamiz şeirlər), 6)rübailər

Bölmələrdə xronoloji ardıcılıqla, hər bir şeirin, parçanın vəznini göstərilir.

Müntəxəbatın bu hissəsinə aşağıdakı mənbələrdən mətnlər, parçalar daxil edilmişdir:

1.Firdovsinin «Şahnamə» əsərindən (Bombey, h. 1277-1279, 1884-cü illərdə Vullersin tərtib etdiyi müntəxəbatlardan) 12 hissə

2.Nizaminin «Xəmsə»sindən (Bombey h. 1304; h. 1314-cü il Tehran nəşrlərindən) 4 parça

3.Fəridəddin Əttarın «Pəndnamə» əsərindən (Silvestre de Sasinin tərtib etdiyi müntəxəbat. Paris, 1819) 17 parça

4.Cəlaləddin Ruminin «Məsnəvi»sindən (Bombey h. 1267 və 1317) 16 parça

5.Sədinin «Bustan» əsərindən (X.H.Qafin 1858-ci il Vena nəşrindən, h. 1272-ci, 1309-cu illər Bombay və h. 1312-ci il Tehran nəşrlərindən) 24 parça

6.Bəhayinin «Nano halva» və «Şiroyəkkər» əsərlərindən (Təbriz, h. 1286) 3 parça

7.Dəqiqinin əsərlərindən (Dr.İ.Pissinin müntəxəbatından. Tirin, 1899) 3 nümunə

8.Rudəkiden (həmin mənbədən) 3 nümunə

9.Qisaidən (həmin mənbədən) 3 nümunə

10.İbrahimşah Müntəzirinin şeirlərindən (həmin mənbədən)

11.Firdovsidən (həmin mənbədən) 4 nümunə

12.Fərruxinin (həmin mənbədən) 1 qəsidəsi

13.Qətran Təbrizinin (həmin mənbədən) qəzəlləri

14.Mənüçöhrdən (Dr.İ.Pissinin müntəxəbatından və Braunun 1901-ci ildə Leydendə çap etdirdiyi Dövlətşahın «Təzkirət üş-şüəra» əsərindən) 3 nümunə

15.Ənsaridən (prof. V.A.Jukovskinin 1895-ci ildə S.Peterburqda nəşr olunmuş «Восточных заметках» kitabından və Ənsarinin əsərlərinin hicri 1301-ci il Tehran nəşrindən) 3 qəzəl

16.Nasir Xosrovdan (prof. Dr.Herman Ethenin tərtibindən və h. 1314-cü il Tehran nəşrindən) 6 qəsidə

17.Suzənidən (Dr.İ.Pissinin müntəxəbatından və Dövlətşahın «Təzkirət üş-şüəra»sından) 3 nümunə

18.Xaqanidən (h. 1065-ci il əlyazması və Şpigelin 1846-cı il Lipsidə çap olunan müntəxəbatından) 6 nümunə

19.Ənvəridən (h. 1236-cı il Təbriz nəşrindən və prof. V.A.Jukovskinin «Ə.Ə.Ənvəri» dissertasiyasından, Sankt-Peterburq, 1883) 2 qəsidə

20.Sənaidən (Dövlətşahın «Təzkirət üş-şüəra» və Rzaquluxan Heratın «Riyaz ül-arifin», h. Tehran, 1305 nəşrindən) 2 qəsidə

21.Şahfur Əşxərinin (Dövlətşahın «Təzkirət üş-şüəra» əsərindən) qəzəlləri

22.Şərafəddin Şahrühun qəsidələrinin (həmin mənbədən) sətri tərcüməsi

23.Fəridəddin Əttardan (həmin mənbədən və «Riyaz ül-arifin» toplusundan) 2 qəsidə

24.Cəlaləddin Rumidən (A.Nikolson və M.A.Sambridgenin 1898-ci ildə tərtib etdikləri «Şəms Təbrizinin «Divan»ı»ndan) 6 qəsidə və qəzəl

25.Sədidən (h. 1272, 1309-cu illər Bombay və 1312-ci il Tehrandə nəşr olunan müntəxəbatlardan) 11 qəzəl və qəsidə

26.İbn Həssam Həruidən (həmin mənbələrdən) 1 qəzəl

27.Əmir Xosrov Dəhləvidən (həmin mənbələrdən) 5 qəsidə

- 28.İmad Fakihdən (həmin mənbələrdən) bir qəzəl
- 29.Xacə Camal Əlaəddin Səlman Savəcidən (həmin mənbələrdən və Dr.İ.Pissinin müntəxəbatından) 2 qəzəl
- 30.Hafizdən (Brokhayzenin Leypsiqlə 1854, 1858, 1860-cı illər nəşrlərindən və h. 1299-cu il əlyazmasından) 50 qəzəl
- 31.Lütfullah Nişapuridən (Dövlətşahın «Təzkirət üş-şüəra» əsərindən) 2 qəsidə
- 32.Xacə Kamal Xocəndidən (həmin mənbələrdən) 1 qəzəl
- 33.Əbdürrəhman Camidən (Silvestr de Sasinin tərtib etdiyi Fəridəddin Əttarın «Pəndnamə» əsərinə yazdığı ön sözdən; Dr.İ.Pissinin müntəxəbatından və həmin əsərin ön sözündən) 3 qəzəl
- 34.Qaanidən (h. 1242-ci il, Təbriz və h. 1298-ci il Bombay nəşrlərindən) 2 qəsidə
- 35.Şeybanidən (h. 1308-ci il, Konstantinopol nəşrindən) 10 qəzəl və qəsidə
- 36.Əsrari Xacə Molla Hadidən (h. 1299-cu il Təbriz nəşrindən) 8 qəzəl və qəsidə
- 37.Nasir Xosrovdan (prof. V.A.Jukovskinin «Записках Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества» toplusundakı «Песни Насир Хосрова» məqaləsindən) tərcibəndlər
- 38.Hatifdən (əlyazmasından) tərcibəndlər
- 39.Hafizin müxəmməsləri və «Saqinamə»sindən (Brokhayzenin Leypsiqlə nəşrlərindən) parçalar
- 40.Sədinin «Gülüstən»indən (h. 1291-ci il Konstantinopol nəşrindən) parçalar
- 41.Əbu Səiddən (Dr.İ.Pissinin müntəxəbatından) 4 rübai
- 42.Əbu Əli İbn Sinadan (Dr.İ.Pissinin müntəxəbatından) 4 rübai
- 43.Ənsaridən («Riyaz ül-arifin» və «Книг беседы достопопочтенного Абдуллаха Ансари» kitablarından) 7 rübai

44.Ömər Xəyyamdan (Y.B.Nikolanın 1877-ci il Paris nəşrindən və «Riyaz ül-arifin» kitabından) 39 rübai

45.Xaqanidən (h. 1065-ci il əlyazmasından və Şpigelin müntəxəbatından) 10 rübai

46.Cəlaləddin Rumidən (h. 1312-ci il Konstantinopol nəşrindən) 16 rübai

47.Sədidən (h. 1272-ci və 1309-cu illər Bombay, h. 1312-ci il Tehran nəşrlərindən) 2 rübai

48.Hafizdən (Brokheyzenin Leypsiq nəşrlərindən) 2 rübai

49.Əbdürrəhman Camidən (F.Rükkertin mətni əsasında və «Riyaz ül-arifin»dən) 7 rübai

50.Əhvədiddən («Riyaz ül-arifin» toplusundan) rübailər

51.Əhdi Marağayidən (həmin mənbədən) rübailər

52.Müəllifi məlum olmayan 2 rübai.¹

M.A.Qafarovun «X əsrdən müasir dövrdək fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri» müntəxəbatının II (nəzm) hissəsində səhvlər də az deyildir. Məsələn, tərtib zamanı kitaba təkcə Şərq müəlliflərinin deyil, fars dilinə dərinədən bələd olmayan Avropa mütəxəssislərinin hazırladıqları Şərq ədəbiyyatı toplularının materialları da daxil edilmişdir. Ümumiyyətlə, kitabın tərtibindən çox razı qalan F.Y.Korş ön sözdə ürəkaçıqlığı ilə bildirir ki, bütün litoqrafik əsərlərdə səhvlər vardır. M.A.Qafarovu, təkcə A.A.Boldirevin Rusiyada yeganə sələfi, davamçısı olduğu üçün bütün səhvlərinə görə bağışlamaq olar.²

1892-ci ildən İ.N.Xolmoqorovun əvəzinə LŞDİ Xüsusi Siniflərində pedaqoji fəaliyyətə başlamış F.Y.Korş A.V.Boldirevin, Şpigelin və Dr.İ.Pissinin hazırladıqları fars ədəbiyyatı müntəxəbatlarının elmi cəhətdən onu təmin etmədiyini

¹ Гаффаров М.А. Образчики персидской письменности с X века до нашего времени, ч. II, поэзия. М., 1906, с.V-IX.

² Yenə orada, c.IX.

bildirir, pedaqoji kollektivə tədris zamanı məhz M.A.Qafarovun yüksək istedadla, ədəbi-tarixi xronologiya və kommentariya ilə tərtib etdiyi fars ədəbiyyatı müntəxəbatından istifadə etməyi məsləhət görür. İnstitutun təqvim planından bəlli olur ki, F.Y.Korş və prof. A.E.Krımski 3 təhsil ilində fars dilinin qrammatikasından praktik kursu dinləyicilərə məhz M.A.Qafarovun tərtib etdiyi müntəxəbatlar əsasında tədris etmişlər.¹

M.A.Qafarovun ən maraqlı, lakin mənbələrdə adı çox çəkilməyən yaradıcılıq nümunələrindən biri də 1913-cü ildə İmperator Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti Şərq Komissiyasının orqanı «Древности восточныя» toplusunun IV cildində çap olunmuş monqol dövrü fars tarixşünaslığına həsr olunan «Из области персидской историографии» əsəridir. Əsər aşağıdakı hissələrdən ibarətdir: 1.Cüveyninin (XIII əsr) Rusiyaya aid əsərindən 3 parça; 2.Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunda saxlanılan XV əsr Herat tarixçisi Əbdürrəzzaq Səmərqəndinin «Mətlə üs-sədeyn və məcmə ül-bəhreyn» («İki bəxtəvər ulduzun çıxması») əlyazmasının təsviri; 3.Monqol dövrünün tarixi məsələləri. Ümumi oçerk: a)Çingiz xan və İlxanilər əsrinin tarixşünaslığı (Nisayi, Cozdani, Bəydəviy, Cüveyni, Vəssaf); Vəzir Rəşidəddinin «Cami üt-təvarex» («Salnamələr toplusu»), 1310; Abdulla Kaşaninin Rəşidəddini plagiatlıqda günahlandırması, «Tarixi qozide», təxminən 1330 və Nüzhət ül-qülub, 1340; Şəbanqarayinin «Nəsil şəcərəsi», 1333. Monqolları tərifləyən bu tarixçilərin ümumi xarakteristikası; b)Teymur və teymurilərin tarixşünaslığı. Qondarma «Teymurun nizamları», Teymura mədhlər: «Zəfərnəmə», 1425; suriyalı İbn Ərəbşahın «Taleyin möcüzələri (xariqələri)», 1389-1450; Şərafəddinin «Teymu-

¹ Обзорение преподавания в Специальных классах Лазаревского института восточных языков (1900 – 1901, 1916 – 1917 академичес. г.), с.68,195.

run qalibiyyət tarixi», 1425; Hafizi Əbrunun «Coğrafiya»sı, 1414; «Seçmə (ən yaxşı) salnamələr» («Zübdət üt-təvarixi-Baysonqori»). Hafizi Əbrunun əlyazmasını birinci və ikinci dəfə çapa hazırlayanlar haqqında məlumat, 1417-1426. Əbdürrəzaq Səmərqəndinin «Mətlə üs-sədeyn», 1470; c)XV-XVI əsrlərdə Hüseyn Bayqaranın məşhur Herat əyaləti tarixçiləri, Dövlətşahın qeydləri. Mirxond (1433-1498); «Rövzət üs-səfa». Xondəmir (1475-1535); «Həbib üs-siyər», 1521-1524; Teymurilər tarixşünaslığından sonra ən yaddaqalan son hadisələr (XVI əsr). İlk Səfəvilər tarixi: «I Təhmasibin qeydləri» (1524-1576), «Lobb üt-təvarex», 1541; Qəffari Qəzvininin «Nigaristan», 1552; Böyük moğollardan sonra yenidən yaradılmış şahlığın tarixşünaslığı: «Baburnamə», 1482-1530; «Tarixi-Rəşidi», 1541-1545; «Min il barədə salnamə», təxminən 1585-1591; «Tarixi-Əlfi».

M.A.Qafarov tərtib etdiyi «Tarixşünaslıq»a Cüveyninin birinci cildi 1912-ci ildə Leydendə çap olunmuş «Tarixi-cəhanqoşayi Cüveyni» əsərindən yalnız Rusiyanı zəbt edən Batı xana aid hissələrin (1. Tuş və onun əvəzinə hakimlik edən Batı haqqında; 2. Asların və rusların məmləkətində bolqarların tabe edilməsi haqqında hekayə; 3. Kalar və başqırd tayfaları haqqında hekayə) tərcüməsini daxil etmişdir. Materialların «rus dili üslubuna uyğun tərcüməsində» M.A.Qafarova sevimli tələbəsi, o vaxtlar hələ LŞDİ-nin dinləyicisi olan L.İ.Jirkov yaxından köməklik göstərmişdir.

Həmin əsərin Çingiz xana, eləcə də vərəsələri, davamçıları Ugedeyə və Quyuka aid I hissəsini İrandakı monqol hakimlərinin katibi, sonralar Çingiz xanın nəvəsi, Hulaku xanın dövründə Bağdadın hakimi olmuş xorasanlı Ələəddin Ataməlik Cüveyni yaşlıların, qocaların xatirələri, monqolların söyləmələri əsasında 1260-cı ildə qələmə almışdır. Bu hissəyə həmçinin Çingiz xanın 2 oğlu Cuci (Avropanı fəth edən onun oğlu Batı xan) və Cağatay haqqında hekayətlər

də daxil edilmişdir.

Müəllifin dəqiq təsvirini verdiyi Əmir Teymurun oğlu Şahruhun saray şairi Əbdürrəzzaq Səmərqəndinin məşhur «İki bəxtəvər ulduzun çıxması» əsərinin əlyazması (XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəlləri) LŞDİ-nin kitabxanasına məxsus olmuşdur. Kitabxanada təxminən dörd əsr tarixli, əvvəlinci və sonuncu səhifələri çatışmayan bu iki hissəli əlyazmanın ancaq Şahruha və onun heratlı varislərinə həsr edilmiş hissələri qorunub saxlanırdı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, M.A.Qafarov 1916-cı ildə müntəxəbatın təkmilləşdirilmiş nəşrinin nəsr hissəsinə Əbdürrəzzaq Səmərqəndinin adı çəkilən əsərindən parçalar və Cüveyninin «Tarixi-cəhanqoşayi Cüveyni» əsərindən Batı xana aid üç hissəni əlavə etmişdi.

Ümumiyyətlə, müəllif bu tarixi oçerkində monqol dövrünə aid qələmini sınımış Şərq tarixçilərinin həyatı, şəxsiyyəti, yaradıcılıqları, əsərlərinin sonralar nə vaxt və kimlər tərəfindən çapa hazırlanması, eləcə də bu əlyazmaların, əsərlərin məzmunu, yazılma tarixi, dili və s. haqqında məlumat verir. Ancaq bütün bu məlumatların sonunda gəl-di-yi nəticə belədir ki, hətta milliyyətçə fars və ərəb tarix-

çilərinin salnamələrində Çingiz xanın varislərindən aldıkları pul müqabilində tarix saxtalaşdırılmış, monqolların əməlləri ört-basdır edilmiş, hətta onlar «mədəniyyətin havadarları, himayəçiləri» kimi qələmə verilmişlər.

Halbuki monqolların Azərbaycana vəhşicəsinə basqınları və gətirdikləri fəlakətlərin şəxsən şahidi olmuş məşhur ərəb-Mesopotamiya tarixçisi İbn

Hülagü xan

əl-Əsirin əsərlərindən, sonuncu Xarəzmşah Cəlaləddinin katibi olmuş Məhəmməd əl-Nəsəvinin ərəb memuarlarından bəllidir.¹ Bir məsələni təəssüflə qeyd etmək istəyirik ki, M.A.Qafarov bu əsərində adları çəkilən müəlliflərin qeydlərini ehkam kimi qəbul etmiş, onların məlumatlarını təkzib edən tarixi faktları nəzərə almamışdır. Təkcə Rəşidəddinin «Cəmi üt-təvarex» əsəri Azərbaycanda monqol hakimiyyəti dövrü haqqında düzgün fikir yaratmaq üçün zəngin məlumat verir. Xüsusilə Qazan xanın dövründə Azərbaycan inkişafının çiçəklənmə mərhələsini keçmişdir. O, hakimiyyətə sahib olmaq üçün bütprəstlikdən üz döndərüb, islamı qəbul etmiş və onu dövlət dini elan etmişdi. Məhz onun islahatları nəticəsində bütprəst monqollar da islamı qəbul etmişlər. Qazan xanın bu islahatı nəticədə monqol - erməni münasibətlərinə ciddi zərbə vurmuş, Kilikiya erməni çarlığı süqut etmişdir. O, vergilərin növü, miqdarı, toplanması üsulu və vaxtı barədə dəqiq qayda-qanun yaratmışdır. Azərbaycanda möhtəşəm memarlıq abidələri tikilmişdir: Təbrizdə Şənbi-Qazan, Rəbi Rəşidi məhəllələri, Ərk qalası, Kohən məscidi, xanəqahlar, Muğanda Mahmudabad şəhəri, Abşeronda Mərdəkan, Ramana, Nardaran qalaları, Marağada, Zəngilanda, Naxçıvanın Qarabağlar kəndində möhtəşəm məqbərələr, Urmiyada, Mərənddə əzəmətli məscidlər, mədrəsələr, xanəqahlar və s.

Hulaku xan Bağdadı fəth etdikdən sonra oranın, eləcə də Rum, Gürcüstan və Ermənistanın ən qiymətli sərvətlərini Azərbaycana aparmış, Səlmas və Urmiyə gölü ətrafında alınmaz qalalar tikdirmiş, şəhərlər saldırmışdı.

Onun ölümündən sonra hakimiyyətə yiyələnən böyük oğlu Abaqa xan da atasının verdiyi qanunların qüvvədə

¹ Гаффаров М.А. Из области персидской историографии (оттиск). М., 1913, с.41.

Abaqa xan

qaldığını söyləmiş; Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqların adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşmağı tələb etmiş, ölkədən didərgin düşmüş azərbaycanlı hakimlərin qayıtmasına və onların toxunulmazlığına sərəncam vermişdir. Hətta Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qəsbkarlardan qorumaq üçün qoşunla bir qardaşı Uşumutu Dərbəndə, Şirvana və Muğana, o biri qardaşı Tubşini Xorasan və Mazandarana göndərmişdi. Yaylağı Aladağ və Siyahkuhda, qışlağı Aran və Bağdadda keçirtmələr

də, monqollar Təbrizi özlərinə paytaxt seçmişdilər. Monqol hakimləri zəfər yürüşlərini, şanlı müharibələrini Azərbaycan ərazisindən çox-çox uzaqlarda aparmış, bu gözəl məmləkətin həm ərazisinin, həm də əhalisinin zərər çəkməsinə yol verməmişlər. Sənətə, sənətkara, alimə də yüksək qiymət vermişlər. Azərbaycan musiqisi Səfiəddin Urməvi və Əbdülqadir Marağayinin fəaliyyətlərində daha da inkişaf etmiş, zənginləşmişdir. Fələk Ala-i Təbrizinin mahasibata aid “Səadətnamə” və “Qanun əs-səadət” əsərləri yazılmışdır. Məşhur Azərbaycan astronomu, alimi Xacə Nəsirəddin Tusi monqol hakimi Hulaku xanın «müdəbbir”i,¹ ən yaxın məsləhətçisi olmuş və bütün səfərlərində onu müşayiət etmişdir.

Hulaku xan Marağada rəsədxananı məhz Xacə Nəsirəddin Tusi üçün tikdirmişdi. 1259-cu ildə açılmış Marağa

¹ Ərəbcə “uzaqgörən, tədbirli” deməkdir.

rəsədxanası, XIV əsrin əvvəllərində Şamqazanda tikilmiş rəsədxana Şərq astronomiya elminin mərkəzi olmuşdur. Bu dövrlərdə Azərbaycan tarix elminin mərkəzinə çevrilmişdi.

Xacə Nəsirəddin Tusi

Fəzlullah Rəşidəddindən savayı, Abdulla Kaşaninin "Tarix-i Vassaf", Həmdulla və Zeynəddin Qəzvinilərin "Zeyl-i tarix-i qozide" və s. Azərbaycan tarixi ilə bağlı əsərlər ortaya çıxmışdır. Azərbaycan alimlərindən Əhməd Təbrizi, Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani öz tarixi əsərləri ilə məşhurlaşmışlar. Həmdullah Qəzvininin coğrafiyaya aid "Nüzhət əl-qulub" əsəri yazılmışdır və s.¹

Marağa Rəsədxanası

M.A.Qafarov «Tarixşünaslıq»ında dünya Şərqşünaslıq elmi ilə müqayisədə rus şərqşünaslığına bəlli olmayan Şərq tarixçilərinin bəzi əsərlərinin adını çəkir, məzmunu haqqında məlumat verir. Məsələn, əsərdə məşhur orta əsr tarixçisi, adı Cami ilə yanaşı çəkilən Mirxondun (1433–1498) davamçısı, onun nəvəsi Xondəmirin (1475–1535) Samanilər dövründən başlamış teymurilərin ən şanlı vəzirlərinə həsr etdiyi «Dəstur ül-vüzəra» və məşhur monqol hökmdarı Humayunun şərəfinə yazdığı «Humayunnamə» əsərləri barədə

¹ Bax: Azərbaycan tarixi. Bakı, "Azərnəşr", 1994, s.334-347

danışılır.¹ Maraqlıdır ki, hər iki əsər 1913-cü ilədək, yəni M.A.Qafarovun «Tarixşünaslıq»ının çapına qədər hələ nəşr olunmamışdı.²

Müəllifin hulakuların tarixçi-vəziri, Azərbaycanda doğulmuş Fəzlullah Rəşidəddinin (1245-1318) ziddiyyətli həyat və yaradıcılığı haqqındakı məlumatları maraq doğurur. Abaqa xanın hökmdarlığı dövründə saray hakimi olmuş Fəzlullah Rəşidəddin zəngin biliyi, qabiliyyəti

və qazandığı böyük etibar sayəsində Qazan xanın (1295-1304) və onun qardaşı Ulcaytu Xudabəndinin (1304-1316) hakimliyi dövrlərində 20 ilə yaxın saray vəziri vəzifəsini tutmuş, nəhayət, sonuncu Hulaku hakimi Əbu Səidin saray intriqalarının qurbanı olmuşdur. Monqol tarixşünaslığında o, «Tarixi-Qazani» (1307) və «Cami üt-təvarex» əsərləri ilə tanınır. Sonralar Qazan xanın ölümündən monqol tarixinin uzun bir dövrünü əhatə edən «Tarixi-Qazani»ni 3 hissədən ibarət «Salnamələr toplusu»nun birinci hissəsinə daxil etmişdir. Xilafətin tarixindən və monqollarla ixtilafda olmuş hindu, çinli, yəhudi, avropalılar haqqında bəhs edilən əsərin II və III hissələrində Hindistan haqqında kəşmirli-buddistin, Avropa barədə monax-papistin dilindən və s. məlumatlar verilir.

Tarixi faktlara əsaslanan M.A.Qafarov belə nəticəyə gəlir ki, Fəzlullah Rəşidəddinin “Salnamələr toplusu” kol-

¹ Гаффаров М.А. Из области персидской историографии (отгиск). М., 1913, с.34.

² Нәмçinin bax: Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востокведении. Ташкент, 1965, с.195.

lektiv əməyin məhsuludur; belə ki, kimisi Çin, Tibet-hindu, türk-uyğur, ərəb dilindən tərcümələr etmiş, kimisi əsərin tərtibində, hazırlanmasında köməyini əsirgəməmişdir. Onun qənaətinə görə, vəzir Rəşidəddin əsərin ya redaktoru, ya da sadəcə tərtibçisi ola bilərdi. Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, sonralar Rəşidəddin öz yəhudi nəslinin sədaqətinə xain çıxmaqda təqsirləndirilir, ədabaz, ləyaqətsiz, oğru kimi qələmə verilir. Hətta salnamənin “mənhus jid”¹ (*cuhud* – N.M.) tərəfindən toplanması barədə fikirlər söylənilir. Rəşidəddinin ölümündən 15 il sonra Məhəmməd Şəbanqarayı “Məcmə ül-ənsab” əsərində onu “saray intriqaçısı” kimi qələmə verir. Bu faktları dəqiqləşdirmək üçün M.A.Qafarov məşhur “Olceytin tarixi” və “Tarixin məşhur şəxsiyyətləri” əsərlərinin müəllifi, özünü məhz sifarişlə yazılmış “Salnamələr toplusu”nun müəllifi adlandıran, Fəzlullah Rəşidəddini

Vasili Vladimiroviç Bartold

isə plagiatlıqda günahlandıran Abdullah Kaşaninin qeydlərini misal çəkir. Apardığı tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlir ki, Rəşidəddinin məlumatları hətta sətirbəsətir Abdullah Kaşaninin yazılarına uyğundur.² M.A.Qafarov V.Bartoldun bu barədəki haqlı qeydini də nəzərə alır: “Belə nəticə irəli sürmək olar ki, müstəqil tədqiqat aparmadan əvvəlki tarixçilərin (məsələn, islamaqədərki dövr) əsərlərindən istifadə edilmiş nümunələri Rəşidəddin özü yox, katibləri

¹ Keçmişdə yəhudilərə verilən həqarətli ad.

² Гаффаров М.А. Из области персидской историографии (оттиск). М., 1913, с.37.

yazmışlar. Ancaq Rəşidəddinin işə qoşulması, məsuliyyəti katiblərin üzərinə qoyması, xüsusilə də Abdullah Kaşaninin onu plagiatlıqda günahlandırması ilə qətiyyənlə razılaşımaq düzgün olmaz".¹

M.A.Qafarovun qənaəti belədir ki, Fəzlullah Rəşidəddinin şəxsiyyətinə necə münasibət bəslənməsindən və tabeliyindəki katiblərin əməyini mənimsəməsindən asılı olmayaraq "Salnamələr toplusu" fars tarixşünaslığının nadir nümunələrindəndir. Qeyd edək ki, həmin əsəri 1425-ci ildə Hafizi Əbrü ciddi redaktə etmişdir.

M.A.Qafarov tarixə açıq nəzərlərlə baxır. Məsələn, o, əsərdə Cüveyni, Rəşidəddin, Şərəfəddin və Vəssafı məddahlıqda günahlandırırsa da, onların elmi xidmətlərinin üstündən qələm çəkmir. Əsərdə xüsusilə qeyd edir ki, vaxtilə bu tarixçi-məddahların yaradıcılıqları ilə tanış olan

Əmir Teymur

Silvester de Sasi Firdovsinin "Şahnamə"si ilə müqayisədə onların istedadına üstünlük verirdi.² Məşhur macar şərqşünası German Vamberi də özünün "Əmir Teymur" adlı əsərində yazır ki, Şərəfəddin hər nə qədər Teymurun məddahı olmuşsa da, yenə onun həyatı, əhval və hərəkəti haqqında qiymətli və müfəssəl məlumat meydana qoymuşdur.³

Teymurilər dövrünün tarixşünaslığından bəhs edən

¹ Бартольд В.В. В мире ислама. 1912, №1, с.91.

² Гаффаров М.А. Из области персидской историографии (оттиск). М., 1913, с. 41.

³ Vamberi K. Əmir Teymur. Bakı, 1991, s.28

M.A.Qafarov dərin mühakimələr yürüdü, tutarlı müqayisələr aparır. Məsələn, oxucunun diqqətini çox şübhəli bir tarixi fakta yönəldən müəllif, həmin məsələnin obyektiv həllini göstərməyə çalışır. Guya vaxtilə Topal Teymurun katibinə caqatayca diktə etdiyi tərcümeyi-halı və memuarları ("Malfuzati-Teymuri") təsadüfən XVI əsrdə, yəni iki əsrdən sonra Ərəbistanda bir Hindistan mənşəli fars tərəfindən tapılmış və həmin əsərin əlavələrlə "Tüzükati-Teymuri" ("Teymurun nizamları") adı altında caqatayca yox, məhz farsca tərcüməsi çap olunmuşdur. Bu əsərin yazılma tarixi XIX əsr şərqsünaslıq elmində ən mübahisəli məsələlərdən biridir. M.A.Qafarovun məlumatına əsasən, Elliot 1871-ci ildə çap olunmuş "Historiy of İndiya" adlı əsərində çox ciddi şəkildə "Tüzükati-Teymuri" əsərinin mövcudluğunu, həmin çap nümunəsinin orijinallığını müdafiə edib. Lakin 8 il sonra, 1879-cu ildə Britaniya muzeyindəki "Tüzükati-Teymuri"-nin təfsirini verən Rio tutarlı dəlillərlə şübhələrini əsaslandırmağa müvəffəq olur.¹ Merkha-ymın qeydlərinə əsasən, German Vamberi əsərin orijinallığını müdafiə edir: "Bu əsərdə ("Tüzükati-Teymuri" – N.M.) Teymur özünün qəraiblə dolu olan vəğaye həyatını, ən mühüm əfal və hərəkətini da hekayə etdiyindən ona bir tərcümeyi-hal demək mümkündür. Bu kitabın ingilis səyyahlarından Devinin Hindistandan Avropaya gətirdiyi surəti farsca

German Vamberi

¹ Гаффаров М.А. Из области персидской историографии (оттиск). М., 1913, с.42.

yazılmış olub, 457 səhifədir. Səhifələri kitabın ancaq 8-dən biri qədərdir. Bu nüsxə kitabın farscaya tərcüməsidir. Amma cağatay dilində əsl yazılı nüsxəsi Yəmən valisi Cəfərin kitabxanasından tapılmışdır. Bu kitab ən əvvəl farscaya, sonradan mayor Q.Stüart tərəfindən 1830-cu ildə ingiliscəyə tərcümə edilmişdir”.¹ M.A.Qafarov isə “Tüzükati-Teymuri”nin orijinal yox, məhz verilən məlumatların Şərəfəddin Əli Yəzdinin “Zəfərnəmə”sindən², eləcə də XV əsrdə Teymura həsr olunmuş başqa mədhedici bioqrafiyalardan – Nizaməddin Dəməşqlinin (və ya Şamlının) “Zəfərnameyi-Şahi”, İbn Məina Əbərkuhinin “Teymurnamə dər fəthi İsfahan”, Hafizi Əbrunun “Zəbdət üt-təvarexi-Baysonqori”, Əbdürrəzzaq Səmərqəndinin “Mətlə üs-sədeyn və məcmeyi-bəhreyn” və başqalarının əsərlərindən götürdüyünü sübut edir.

M.A.Qafarov “Fars tarixşünaslığından” əsərini yazarkən daha çox LŞDİ-nin kitab və əlyazmaları fonduna əsaslanmış, dünyanın başqa kitab-əlyazmaları xəzinəsindəki nüsxələrlə elmi-məntiqi müqayisələr aparmış, eləcə də əsərlərin adının həm orijinalını, həm rusca transliterasiyasını, bəzilərinin ruscaya tərcüməsini, bəzilərinin isə mətnlərindən parçalar vermişdir.

Əsərin olduqca maraqlı və tarixi məlumatlarla zənginliyini nəzərə alıb faksimilesini təqdim edirik.

Yaradıcılığının ən məhsuldar dövrlərində məşhur ərəbşünas, türkoq, iranşünas alim A.E.Krımski islam - ərəb ədəbiyyatı və İran tarixi, xüsusilə fars ədəbiyyatı ənənələrinin ərəb mədəniyyətinə təsiri ilə bağlı tədqiqatlar aparmış-

¹ Vamberi K. Əmir Teymur. Bakı, 1991, c.13.

² A.E.Krımski də “Tüzükati-Teymuri” əsərinin XV əsr Teymura həsr edilmiş bioqrafiyalar, xüsusilə Şərəfəddinin «Zəfərnəmə»si əsasında yazıldığını qeyd edir (bax: Крымский А.Е. История Персии, ее литературы и дервишской теософии, т.III. М., 1914 -1917, с.52).

dır. 1913-cü ildə onun “Древности восточныя” toplusunun IV cildində “Əban Lahıki. VIII–IX əsr hind – fars təsirli ərəb rəvayətlər ədəbiyyatı tarixindən. “Varlaam və İosaf” ümumi tarixi-ədəbi oçerk”¹ adlı əsəri çap olunur.² Müəllif X əsr Suliyyənin Qahirədə Hədiviyyə kitabxanasında qorunub saxlanılan “Əl-övraq fi-əxbar” yeganə əlyazması əsasında Əban Lahıki haqqında apardığı araşdırmalarda diqqəti daha çox VIII əsrin II yarısı Bəsrə ədəbiyyatı dərnəyinə yönəldir. Əban Lahıki haqqındakı yazıda Budda haqqında bir povestin tərcüməsi tarixindən danışılır. Bu povest ərəb rəvayətləri ədəbiyyatına “Balahvar və Bədəsaf” adı ilə daxil olmuşdur. Avropa ədəbiyyatşünaslığında – xristian aləmində “dünyəvi şöhrət” tapmış bu əsər “Varlaam və İosaf” adı ilə tanınır. Şərq Komissiyası iclaslarının protokollarına və K.İ.Qurnitskinin verdiyi məlumatlara əsasən, A.N.Krımskinin Əban Lahıki, “Varlaam və İosaf” povestinin tarixi-ədəbi araşdırmalarının, eləcə də Suliyyənin ərəb mətni üzərindəki tədqiqatlarının nəticələri məhz M.A.Qafarovun “nəzarəti”, məsləhətləri və köməyi əsasında çap olunub.³

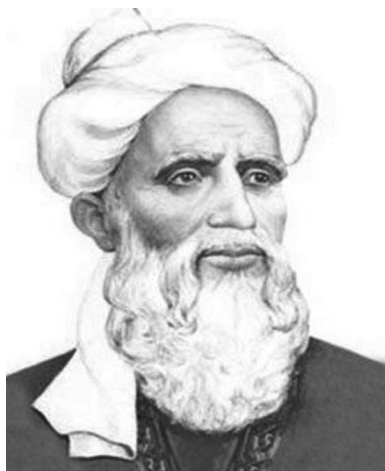
¹ Uzun müddət itmiş hesab edilən əsərin çapı A.E.Krımskiyə, onun bu barədə Şərq Komissiyasına məlumat verdiyi 1910-cu il 10 fevral tarixli iclasında həvalə olunmuşdu (bax: Древности восточныя. Юбилейный выпуск посвященный, по случаю истечения 25-летия существования Восточной комиссии, ея председателю, основателю академику Ф.Е.Коршу, т. IV. М., 1913, с.114). Qeyd edək ki, hələ 1902-ci ildə “Varlaam və İosaf” əsərini “Balahvar və İodasaf” adı altında A.Xaxanov gürcü dilinə tərcümə etmiş və Moskvada çap etdirmişdi (Тридцатилетие специальных классов Лазаревского Института восточных языков. М., 1903, с.53; həmçinin bax: Гаффаров М.А. Персидско – русский словарь, ч. I М., 1914, с.I).

² Древности восточныя. Юбилейный выпуск посвященный, по случаю истечения 25-летия существования Восточной комиссии, ея председателю, основателю академику Ф.Е.Коршу, т. IV. М., 1913, с.1-44.

³ Yenə orada, с.114; əlavə bax: Гурницкий К.И. А.Е. Крымский. М., 1980, с.76-77.

A.Rzayev dəyərli faktlarla zəngin “XIX əsr Azərbaycan şərqşünasları” monoqrafiyasında M.A.Qafarovun M.O.At-taya ilə birlikdə “Древности восточныя” toplusunun 1914-cü il, XX cild buraxılışına daxil edilmiş “Арабские листки из Андижана” (“Əndicandan göndərilmiş ərəbcə yazılan vərəqlər”) adlı məqaləsi haqqında məlumat verir.¹

1914-cü ildə nəşr edilən, akademik A.N.Veselovskinin 70 illiyinə həsr olunmuş toplusu M.A.Qafarovun da məqaləsi daxil edilmişdir. Onun “Из газелей Сельмана Саведжи” (“Səlman Savəcinin qəzəllərindən”) adlı məqaləsi XIV əsr klassik farsdilli şairlər içərisində özünə layiqli yer tutan, Hafizdən əvvəl tanınmış azərbaycanlı qəzəl ustadlarından biri Səlman Savəyə və ya Səlman Savəciyə (1291-1377) həsr olunmuşdur.

Səlmən Savəci

Qeyd edək ki, dünyanın ən parlaq istedadlarından, ən nəhəng poetik simalarından biri olmuş Səlman Savəcinin həyat və yaradıcılığı çox-çox sonralar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tədqiqat obyekti olmuşdur. Səlman Savəci haqqında Əli Əkbər Dehxodanın lüğətində olan qısa məlumat belədir: “Səlman Savəci adı ilə

məşhur olan Xacə Cəmaləddin Səlman ibn Xacə Əlaəddin Məhəmməd hicri VIII əsrin əvvəllərində Savə² şəhərində anadan olmuşdur. Atası Əlaəddin elm xadimi olmuş və dövlət orqanlarında çalışmışdır. Mükəmməl təhsil almış

¹ Рзаев А.К. Азербайджанские востокведы XIX века. Баку, 1986, с.131.

² Savə Tehran və Həmədan arasında imamlardan birinin müqəddəs ziyarətگاهی olan qədim Azərbaycan şəhərlərindəndir.

Səlmanın söz sənəti yalnız zövqünün və istedadının məhsulu olmamışdır. Ömrünün əvvəllərində o, Sultan Əbu Səid Bahadurun vəziri olan Xacə Qiyasəddin Məhəmmədi, sonralar isə Cəlalilər sülaləsindən olan Şeyx Həsən Büzür-gi, Sultan Hüseyn və Sultan Üveysi mədh etmişdir. Səlman Savəci bu ailəni qırx il tamam Təbriz və Bağdad səfərlərində müşayiət etmişdir.

Səlman ilk növbədə qəsidəçi şairdir. O, demək olar ki, Səfəvilər sülaləsindən əvvəl ən görkəmli qəsidəçidir. Səlman eyni zamanda tənzir,¹ qəzəl, tərcibənd, qitə, məsnəvi, rübai, təsəvvüf² və təşbib³ yaradıcılığında da məharətli olmuşdur”.⁴

Vaxtilə A.E.Krımski onun poetik istedadını yüksək qiymətləndirmiş, dövrün görkəmli romantik-epik şairi Əssar Təbrizinin, lirik şairlər Şeyx Kamal Xocəndi və Şeyx Məğribinin sənət ustalığında ondan aşağı səviyyədə durduqlarını, Səlmanın isə yalnız Xosrov Dəhləvi ilə müqayisə oluna biləcəyini söyləmişdir.⁵ Səlman Savəci haqqında yazan bütün tədqiqatçılar, alimlər⁶, həmçinin şeirlərinə nəzirələr həsr etmiş şairlər onun poetik istedadına qibtə etmişlər. M.A.Qafarov Səlman Savəcinin klassik fars poeziyasında tutduğu mövqeyə məqaləsində belə qiymət verir: “XIV əsrdə Müzəffərəddinlərin hökmranlıq etdiyi İranın cənub-şərqində – Şirazda şeir sultanı Hafiz idisə, farslaşmış

¹ Bir şeirin nəzirəsini və təqlidini yazmaq (Şəmsəddin Sami. Qamusı – türki. H. 1318, I c. (ərəb əlifbası ilə), s.444.

² Sufiliklə bağlı yazılmış şeirlər (yenə orada)

³ Qadın gözəlliyini mədh etmə (104,405)

⁴ Lüğətnəməyi – Dehxoda (sin hərfi). Tehran, h. 1348/ 1969 (ərəb əlifbası ilə), s.778.

⁵ Вак: Крымский А.Е. История Персии, ея литературы и дервишской теософии, т.III. М., 1914 -1917, с.97.

⁶ Müqayisə üçün bax: İ.Braun “İran ədəbiyyatı tarixi”, “Həbib üs-siyər”, “Məcmə ül-səha”, II c.

monqol hakimlərinin – Cəlairlərin hakim olduqları İranın şimal-qərbində – Təbrizdə şeir sultanı Səlmən idi. Onların ədəbi irsinin taleyi eyni olmayıb. Hələ öz dövründə hər bir farsa tanış olan Hafiz dünyanın bütün dillərinə tərcümə edilib. Səlmən Savəci isə nəinki Avropada, heç öz vətəninə də tamamilə unudulub”.¹

M.A.Qafarovun verdiyi məlumata görə Səlmən Savəcinin LŞDİ-nin kitabxanasında qorunub saxlanılan “Külliyyat”ın əlyazması Avropanın ən yaxşı kitabxanalarındakı əlyazma nüsxələrindən öz tamlığı, bütövlüyü ilə fərqlənirdi.

Haşiyə: LŞDİ kitabxanasının Şərqə aid kitab və əlyazmalarının ilk kataloqu 1888-ci ildə nəşr olunub. “Каталог книг и рукописей библиотеки Лазаревского института восточных языков” adlanan kitab bu tarixdən başlayaraq 1896-cı (N.O.Eminin kitab kataloqu əlavəsilə), 1901-ci (Q.İ.Kananovun kitab kataloqu əlavəsilə) və 1904-cü illərdə çap edilib. Kataloqlardan məlum olur ki, LŞDİ-nin kitab fondu içərisində Nəsirəddin Tusinin “Ausaf ul-Əşrəf” (Bombey, h.1301), Şeyx Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” (London, 1880), Xaqani Şirvaninin “Rübailər” (akad. K.Z.Zəlemanın tərtibində, Sankt-Peterburq, 1875), Sürurunin və Füzulinin divanları (Tehran, h. 1294), Nizami Gəncəvinin xəmsəsi (Bombey, h.1274), M.F.Axundovun komediyaları (Paris, 1888, Vyana, 1889), Mirzə Məhəmməd Ağə Saxtaxtinskının “Təkmilləşmiş müsəlman əlifbəyi” (Tiflis, 1879) və başqa azərbaycanlı dramaturq, şair, alimlərin əlyazma və dünyanın müxtəlif yerlərində çap olunmuş kitabları olmuşdur. Qeyd edək ki, LŞDİ-nin zəngin kitabxanasının yaranmasında əlaçlıq qafqazlıların da xidmətləri vardır. Külli miqdarda toplanmış vəsaitə Tiflisdən kitabxananın fonduna qiymətli, nadir kitab və əlyazmalar göndərilmişdir. Azərbaycanlı ziyalılar da bu xeyirxah işdən kənarda qalmamışlar. Mirzə Kazımbəy, Mirzə Cəfər Rzaev və M.A.Qafarov çap olunmuş elmi əsərlərini, qiymətli əlyazmaları, Mirzə Cəfər Topçubaşov

¹ Гаффаров М.А. Из газелей Сальмана Саведжи. В кн.: Восточный сборник в честь А.Н.Веселовского. М., 1914, с.168.

Mirxondun "Fars tarixi" və Hafizin "Divan"ı kitabxanaya hədiyyə etmişlər.

M.A.Qafarov xəttinə və başqa zahiri əlamətlərinə görə bu əlyazmanın tarixini Teymurilər dövrünün (XV əsr) sonlarına və ya Səfəvilər dövrünün (XVI əsr) əvvəllərinə aid edir.¹ O, əlyazmada əliflə qafiyələnən bütün qəzəlləri ayırır və paralel olaraq ruscaya tərcüməsini verir.

Qeyd edək ki, tərcümə işində ona keçmiş tələbəsi, adı bizə artıq tanış olan, sonralar M.A.Qafarovun ən sevimli dostlarından biri olacaq L.İ.Jirkov köməklik edir. Şairin ölümündən təxminən 150 il sonra katiblər tərəfindən üzü köçürülmüş bu əlyazmada buraxılmış külli miqdarda səhvlərə tənqidi yanaşan M.A.Qafarov, yeri gəldikcə, verdiyi çıxarışlarda həmin nümunələri Səlmən Savəcinin 1890-cı ildə Bombeydə naməlum tərtibçi tərəfindən çap edilmiş natamam "Külliyat"ının² çox nadir nüsxəsi ilə müqayisələr aparır, beytlərin daha düzgün variantını dəqiqləşdirir, buraxılmış sözləri, sətirləri, şeirləri bərpa edir, müvafiq olaraq ulduzcuqla işarələyir və remarkalarda həmin şeirlərin hansı mənbədə olmadığı haqda məlumat verir.

N.İ.Veselovskinin 70 illiyinə həsr olunmuş yubiley toplusunda M.A.Qafarovun Avropa və Rusiya şərqşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq Səlmən Savəcinin nadir əlyazmasından etdiyi farsca 20 qəzəlinin orijinaldan ruscaya filoloji-sətri tərcüməsi çap olunub.

¹ Гаффаров М.А. Из газелей Сальмана Саведжи. В кн.: Восточный сборник в честь А.Н.Веселовского. М., 1914, с.169.

² Qeyd edək ki, Səlmən Savəcinin nadir Bombay nüsxəsi İmperator Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti Şərq Komissiyasının üzvlərinin əksəriyyətinə bəlli deyildi. Məsələn, Komissiyaın, şəxsən Mirzə Cəfər və M.A.Qafarovun iştirak etdiyi 1908-ci il 28 noyabr tarixli iclasında Səlmən Savəcinin LŞDİ-nin kitabxanasında qorunub saxlanılan əlyazmasını nümayiş etdirən referent K.E.Freytaq öz çıxışında "Külliyat"ın hələ çap edilmədiyini bildirmişdi (bax: Древности восточные, т. III, вып. II. СПб., 1908, с.27).

M.A.Qafarovun tərcüməçilik istedadı ilə tanışlıq üçün həmin topludan bir nümunə veririk:

گمراہان را ہمہ با راہ تو خوانند و مرا
 از سر راہ تو رانند بہ بی راہ چرا
 دل در آن چاہ زنج بست (۱) بسوی کارش
 بر نمی آوری ای یوسف از آن چاہ چرا
 نیکخواہ تسوالم وروی تو دلخواہ منست
 میرود عمر عزیزم نہ بدلخواہ چرا
 پادشاہ منی و من زگدایان درت (۲)
 از گدایان خبری نیست ای شاہ (۳) چرا
 در ازل خوانند بنخود حضرت تو سلمان را
 حاشا للہ کہ بود رانندہ در گاہ چرا

نظری نیت بحال منت ای ماه چرا
سایه برداشت زمن سروا تو ناگاه چرا
روشنیت این که مرا آینه عمر توئی
در تو آهم نکند هیچ اثر آه چرا
گر منم دور ز روی تو دل من باتست
نیستی. هیچ ز حال دلم آگاه چرا
برگرفتی ز سر من همگی سیاه مهر
سرو نورسته من انتك الله چرا

Rus dilinə sətri tərcüməsi:

Лцо то, что для меня ты зеркало жизни.

Почему же мой вздохъ, увь, не трогаеть тебя нисколько?

Если я удалень отъ твоего лица, то сердце мое съ тобою.

Почему же ты ничего не выдаешь о моемъ положении?

Ты отняла отъ головы моей осинение любви.

О, мой нововзросший кипаристъ, да возрастить тебя

Богъ!-почему?

Всехъ заблудшихъ призывають на твой путь, а меня

Почему же отъ пути твоего гонять на окольный путь?

Вы ямки твоего подбородка мое сердце держится на

волоски.

Почему же, о Юсифъ, ты не поднимешь меня изъ этого

колодца?

Я доброжелатель твой, а ликъ твой- цель моего душеннаго

желанийи.

Почему же протекаетъ моя дорогая жизнь не по моему

душевного желания?

Ты мой царь, а я одинъ изъ пящихъ у твоихъ дверей,

Почему же, о царь, ты ничего не выдаешь о нищихъ?

Вы предвичности-ты призываль себе Сельмана , –

Не дай же Богъ, чтобы онъ былъ прогнаць отъ двери

твоего дворца!

Azərbaycancan dilinə sətri tərcüməsi:

Ey Ay, nə üçün sən mənim halıma nəzər salmırsan?
Sənin sərvini nə üçün qəfildən məndən kölgəsini çəkdi?

Mənə aydındır ki, ömür güzgüsü sənsən,
Ah, nə üçün mənim ahım sənə əsər etmir?

Əgər səndən uzaq olsam da, ürəyim sənindədir,
Nə üçün mənim ürəyimin ahından xəbərsizsən?

Məhəbbət kölgəsini başımdan sən götürdün,
Ey mənim təzə göyərmiş sərvim, Allahın nəzəri üstündə
olsun!-nə üçün?

Yollarını azmışları Adınla yola gətirirlər,
Bəs məni nə üçün sənin yolundan qovurlar?

Ürək incə tüklə sənin zənəxdanına bağlandı,
Ey Yusif, nə üçün sən onu (ürəyimi) o quyudan çıxartmırsan?

Sənin səadətini istəyirəm, üzünü isə könlüm sevir,
Əziz ömrün nə üçün ürəyimcə sərf olunmur?

Mənim sultanımsan. Mən isə qapının dilənçilərindənəm,
Ey şah, nə üçün dilənçilərdən xəbərsizsən?

Əzəldən Salmanı Siz Həzrət öz tərəfinizə çəkdiniz,
Allah eləməsin, nə üçün qapından qovulmuş olum?

LŞDİ-nin zəngin kitabxanasında Səlmən Savəcinin
“Külliyat”ının əlyazması, ancaq lirik şeirlərinin, rübai və
qəsidələrinin Bombeydə çap olunmuş litoqrafik nəşri, eləcə

də Avropa şərqşünaslarından Hammerin müntəxəbatına daxil etdiyi bir qəzəli (1818), Blandın tərcümə etdiyi on qəzəli (1851), Rozensveyq-Şvannaunun tərcüməsində bir qəzəli (1858), Erdmanın Səlmən haqqındakı böyük məqaləsi və ondan tərcümə etdiyi bir qəsidəsi (1861), K.Qrafvenin tərcüməsində üç qəsidəsi (1863-cü ildə Meysendə keçirilən filoloq-şərqşünasların qurultayındakı çıxış üçün hazırlanmış mətndən), Dr.İ.Pissinin onun lirikasından tərcümə etdiyi beş nümunə (həmin nümunələr Dövlət Şah Səmərqəndinin təz-kirəsindən götürülüb), Səlmənin Həsən Bozorg Bağdadinin hakimiyyətə keçməsi münasibətilə yazdığı qəsidəsi və Sultan Şeyx Üveys Təbrizinin ölümünə həsr etdiyi şeiri (1894) qorunub saxlanılırdı.¹ Səlmən Savəcinin LŞDİ-dəki çox qiymətli "Külliyat"ının əlyazmasında onun yaradıcılığının ilk dövrlərinə aid olan, son Hulaku hökmdarı Əbu Səidin vəziri Qiya-səddinə həsr etdiyi "Qəsideyi-məsnü" adlı qəsidəsi də vardır. Bu qəsidə çox maraqlı üslubda yazılıb. Qəsidənin bir neçə beytindən müxtəlif vəznlər düzəlidir.

Səlmən Savəci həmin qəsidəni orta əsrlərdə belə üslubun yaradıcılarından və ustadlarından biri Seyid Qəvamüddin Hüseynin (XIII əsr) təsiri ilə yazmışdır.

M.A.Qafarov Səlmən Savəcinin "Külliyat"ı və yaradıcılığının nadir nüsxələri üzərində xeyli əmək sərf etmiş, bu əlyazmalar arasında zövqünü oxşayan "Cəmşid və Xurşid" mənzum, romantik povestini və çox sevdiyi qadınını itirmiş Sultan Şeyx Üveysin sonsuz izzatlarını ovundurmaq üçün şairin həsr etdiyi, iki sevgilinin – Məlik və Məhbubənin faciəli məhəbbətindən bəhs olunan "Fəraqnamə" romantik-epik əsərini tərcümə etməyi qərara almışdır.

Nizami "Xəmsə"sinin ilahi qüdrətinə səcdə edən və bu sehdən ayıla bilməyən şərq dünyası şairlərinə Səlmən Sa-

¹ Крымский А.Е. История Персии, ея литературы и дервишской теософии, т.III. М., 1914 -1917, с.99-100.

vəci belə müraciət edir: “Yeni sikkəni yeni adla sikkələmək lazımdır”. Lakin yeni yox, köhnə sikkəni yeni adla “sikkələyən”, onu “yeniləşdirən” bilməyən Səlmən Savəci Çin şahzadəsi Cəmşidlə Rum hökmdarının qızı Xurşidin məhəbbət macəralarına həsr etdiyi “Cəmşid və Xurşid” əsərini sujet, forma və məzmunu ilə tamamilə Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının təsiri ilə yazır.

Qeyd edək ki, Səlmən Savəcinin “Cəmşid və Xurşid” poeması italyan alimi Dr.İ.Pissinin də diqqətini çəkmiş və o, əsərdən kiçik bir parça tərcümə etmişdir.¹

M.A.Qafarov Rusiya şərqşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq həmin əsəri ruscaya çevirmiş və fars dili mətni ilə “Древности восточныя” toplusunun V cildində çap etdirmişdir.

N.İ.Veselovskinin 70 illiyinə həsr olunmuş tarixi topluda L.İ.Jirkovun, haqqında məlumat verdiyi və yaradıcılığından tərcümələr etdiyi Hatif İsfahaninin “Allahın vahidliyi haqqında tərcibənd” M.A.Qafarovun müntəxəbatından götürülüb. M.A. Qafarovun müntəxəbatına daxil etdiyi həmin tərcibənd Hacı Məhəmməd Qəzvininin LŞDİ-nin kitabxanasında qorunub saxlanılan əlyazmadandır.

L.İ.Jirkov öz məqaləsində təmənnəsiz köməyə görə Qafarov qardaşlarına dərin minnətdarlığını bildirir.²

Rusiyanın şərqşünaslıq məktəblərində uzun müddət M.A.Qafarovun müntəxəbatlarından əvəzolunmaz vəsait kimi istifadə olunmuşdur. M.A.Qafarovun sevimli tələbəsi prof. L.İ.Jirkov 1922-ci ildə həmin müntəxəbatların I (nəsr) hissəsi əsasında «Глоccарий к легким текстам» (“Asan

¹ Крымский А.Е. История Персии, ея литературы и дервишской теософии, т.III. М., 1914 -1917, с.100.

² Вах: Восточный сборник в честь А.Н. Веселовского. Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков., вып XII. М., 1914, с.213.

Lev İvanoviç Jirkov

mətnlərə qlossari") adlı kitabça nəşr etdirir.

Həmin kitabça müntəxəbatın nəsr hissəsinin 1916-ci ildə Moskvada təkrar çapı əsasında tərtib olunmuşdur.

L.İ.Jirkov etiraf edir ki, M.A.Qafarovun fars dilini ilkin öyrənənlər üçün nəzərdə tutduğu "IX əsrdən müasir dövrədək fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri" müntəxəbatı gərəkli vəsait kimi hələ çox

istifadə olunacaq. Moskvada külli miqdarda ehtiyatı toplanan bu nəşrdən neçə-neçə oxucu nəslə istifadə edə biləcək, belə ki, ona tay və bu cür başqa bir vəsait yoxdur. Müntəxəbatdakı hekayələr, oxu materialları fars dili ilə tanışlığa başlayanlar üçün tamamilə düzgün seçilib. Şərq mənəviyyatını, psixologiyasını əks etdirən bu hekayə və məzəli novellalar avropalılar üçün həm ekzotik, həm də ədəbi-bədii janr, üslub, məzmun baxımından xüsusilə maraqlıdır.¹

Həşiyə: *L.İ.Jirkov 7 mart 1885-ci ildə Moskvada anadan olmuş, 4 dekabr 1963-cü ildə orada vəfat etmişdir. Qafqazşünas, iranşünas kimi tanınan filologiya elmləri doktoru, professor Jirkov SSRİ-də yazısı olmayan xalqlar və rus əlifbasının latınlaşdırılması üçün əlifba layihələri və avarca-rusca lüğətin tərtibçilərindən biridir.*

L.İ.Jirkov M.A.Qafarovun müntəxəbatındakı asan, tez-qavranılan hekayələrdə işlənən nisbətən çətin fars sözlərinin qlossarilərində əlifba sırası ilə 1026 sözün tərcüməsini,

¹ Жирков Л.И. Глоссарий к легким текстам. М., 1922, с.2.

məcəzi mənalarını və bəzi söz birləşmələrinin izahını, sözlərin düzgün oxunması, tələffüzü üçün hər birinin qarşısına rusca transliterasiyasını verir, ərəb mənşəli sözləri və formaları fərqləndirir.

Özünün qeyd etdiyinə görə, kitabçanın hazırlanmasında o, tələbələrə dərslikləri çoxdan tanış olan Mirzə Cəfərin tərtib sistemində əsaslanmışdır.

Qlossarilərin sonunda müntəxəbatdakı bəzi mətnlərə şərhlər və düzəlişlər, şərti ixtisarların siyahısı verilir.

L.Jirkovun 24 səhifə və cəmi 100 nüsxədən ibarət “Asan mətnlərə qlossarı” kitabçası Moskva Şərqşünaslıq İnstitutu nəzdində fəaliyyətə başlamış emalatxananın – kooperativ nəşriyyatın buraxdığı ilk nüsxə idi. L.Jirkov kitabçanın titul səhifəsində yazır: “Müntəxəbatın I hissəsi üçün tərtib etdiyim qlossariləri mən Şərqşünaslıq İnstitutu nəzdindəki kooperativə verirəm. Bu kooperativ nəşriyyatın fəaliyyətinin daha da genişlənməsini arzu edirəm. Moskva, oktyabr, 1922”.¹

Qeyd olunduğu kimi, M.A.Qafarovun müntəxəbatları 3 hissədən ibarət olmalı idi. Nəsr və nəzm hissələri çapdan çıxandan sonra müəllif III hissənin tərtibindən imtina edir. M.A.Qafarov yəqin bilirdi ki, Rusiya şərqşünaslıq elminin onun praktik biliyinə böyük ehtiyacı var və sonuncu cildin tez-tələsik tərtibi ona bəslənilən ümidlərin üstünə kölgə sala bilər.

Bu mənəvi əzabı ürəyində uzun illər daşıyan M.A.Qafarov müntəxəbatın II cildinin çapından 8 il sonra məşhur “Farsca-rusca lüğət”inin birinci cildinə yazdığı müqəddimədə belə etiraf edir:

¹ Жирков Л.И. Глоссарий к легким текстам. М., 1922.

شکر خدایرا که بعد از و جهات چند ساله بتألیف آن موقی و بتکمیل این مجری خدمت مؤید گردیده اکنون جلد اول آن را که عبارت از ۳۲۲ صفحه است از حرف ا تا آخر حرف ژ حاضر و از چاپ درآورده تقدیم طالبین گرام و فارغین نظام مینمایم و بتطبیع جلد دوم آن شروع نموده موقتاً انجام آن را از خزانة مکتب می نمایم که در محضر او باب کمال خدمت مختصر تمام و بتلیف خدمتگداری انجام یزید.

بیان فضیلت این ناموس بر امثالش که حضرت استاد معظم بهرین نگارش و شرحی را که حضرت ایشان تقدیراً بزبان روسی مرقوم فرموده اند بنده پرستنده را بجای مزد و اجرت کافی است مع هذا خود حقیق از تعداد نوافس آن عاجز و محتاج اصلاح دانشندان و تقید خردمندان قوم دانسته در کمال فروتنی استنطاق مینمایم که بعد از تصحیح این کتاب غلطات و غلات که بنظر هوشیاران در آید اعلام و این بنده را از لطافت فرین تشکر و امانت بفرمایند تا اگر الله آله شکر طبع این کتاب مقدّر شده باشد آن زلات تصحیح گردد.

مسکو

شهر ربیع الثانی ۱۳۳۲

ماه مبارک ۱۹۱۴

میرزا عبد الله بن عبد القادر آفریدی

بنام خداوند بخشنده مهربان

دوازده سال قبل که این بنده در مدرسه السنة شرقیه لازاری سکو داخل خدمت شده و سعادت محظاری معلمین آن مدرسه عالی را نائل آمدم و سائط تحصیل زبان فارسی را غیر کافی یافته و بقدر وسیع سعی در تکمیل آنرا فریضه ذمه تا توان خود پنداشتم. به تحریک میل مفرط که این بنده را بخندسنگذاری عالم ادبیات و وطن عزیز موجود است و تشویق دوستان و هواخواهان ادبیات ایران و مشفقین محترم خاصه حضرت علامه نحریر و فاضل مستشرق شهیر پروفیسور توفیق گرشى مد ظله العالی که الحق انجمن علمای مستشرقه را بطای مصباح و خزانه دوستان ایران را بشابه ستاره درخشان اند به جمع و ترتیب «منتخبات فارسیه» از آثار مؤلفین ایران از قرن چهارم هجری الی ایلما هه مبادرت و اشارت حضرت استاد منظم را متابعت افکند.

بعضی از هرع بکار قصدم بر این بود که منتخبات فارسیه به جلد جداگانه تقسیم شود: جلد اول نثر، جلد دوم نظم، جلد سیم لغت. پس از موفقت بانجام و طبع جلد اول و ثانی آماده تألیف جلد سیم هدم. قبل از اقدام بکار ملاحظه نمودم اگر جلد سیم را منحصر لغات و کلماتی نمایم که در منتخبات فارسیه هست غرض اصلی که استنباده کافی از کلیه کتب ادبیه باشد حاصل نخواهد شد و مترسّدین را فائده مطلوبه نخواهد بخشود. بنا براین کشته را تعبیر داد و نیت اولّه را تبدیل نمودم و بتألیف کتاب قاموس فارسی و روسی هروع کردم تا مگر حتی الامکان چه از حیث زبان ادبی و چه از جهت زبان محاوره می مکمل باشد که بواسطه این قاموس طالع زبان فارسی از روسیین بتوانند تمام کتب فارسی را خوانده و از ادبیات وسیع و مزایای انشائیّه آنها بهره مند شوند و نیز رای حوطلان عزیز که طالب آموختن زبان روسی هستند اسباب تسهیل تحصیل باشد.

Rəhimli və Bağışlayan Allahın adı ilə¹

On iki il əvvəl bu bəndə Moskva Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunda xidmətə başladım və həmin Ali tədris ocağının müəllimləri sırasında olmaq şərəfinə nail oldum. Bu fürsətdən istifadə edərək, fars dili öyrənməyə qeyri-adi bir əzm və geniş miqyasda səy göstərməyi öz zəif bacarığım çərçivəsində bir vəzifə bildim. Bu istək, əziz vətənimin ədəbi aləminə xidmət etməyə olan sonsuz həvəsimdən, dostların, İran ədəbiyyatını sevənlərin və xüsusilə də mötəbər şərqşünas alimlərin, başda alim, fəzilətli, böyük şərqşünas və əziz müəllimim professor Fyodor Korş olmaqla (Allah onun kölgəsini daimi etsin), aldığı təşviqdən qaynaqlanırdı. O, böyük alim, həqiqətən, şərqşünaslar cəmiyyətində bir çraq, iransevərlər çevrəsində isə bir ulduz misalı idi.

Bu həvəslə, hicri IV əsrdən bu günümüzə qədərki İran müəlliflərinin əsərlərindən ibarət “Mətnlər toplusu” (“Müntəxəbat-e farsiyə”) hazırlamağa və hörmətli ustadın təklifi ilə onu müəyyən qaydada tərtib etməyə başladım.

İşə başlamazdan əvvəl bu fikirdə idim ki, “Mətnlər toplusu” üç ayrıca cildə təqdim olunsun:

I cild – nəsr nümunələri,

II cild – nəzmlər,

III cild – lüğət.

Birinci və ikinci cildləri müvəffəqiyyətlə tamamlayıb çap etdikdən sonra üçüncü cildin tərtibinə hazırlaşırıdım. Lakin işə başlamazdan əvvəl dərk etdim ki, əgər üçüncü cild yalnız “Mətnlər toplusu”ndakı söz və ifadələrlə məhdudlaşarsa, keçmiş kitabların mənimsənilməsi və istifadəsində əsaslı bir nəticə verməyəcək, gözlənilən fayda əldə edilməyəcəkdir.

¹ Mətni BDU Şərqşünaslıq Fakültəsi Orta Şərq dilləri kafedrasının dosenti, Əsmətxanım Məmmədova tərcümə etmişdir.

Bu səbəblə başlanğıc planı dəyişdirib əvvəlki niyyətimdən daşındım və “Farsca-rusca lüğət” tərtib etməyə başladım. Məqsədim bu idi ki, bu qamus həm ədəbi, həm də gündəlik danışq dili baxımından mümkün qədər kamil olsun. Beləliklə, ruslar, fars dili öyrənmək istəyənlər bu qamus vasitəsilə farsca olan bütün kitabları oxuya və onun geniş ədəbiyyatından, bədii ifadələrindən faydalana bilərlər. Eyni zamanda bu əsər rus dili öyrənmək istəyən əziz həmvətənlərimiz üçün də asanlaşdırıcı bir vəsait olar.

Allahın təqdirini düşün ki, bir neçə illik zəhmətdən sonra bu əsəri tərtib etməkdə müvəffəq oldum və bu cildin nəşri həyata keçdi. İndi onun birinci cildini – “Əlif” hərfindən “J” hərfinə qədər olan, 332 səhifədən ibarət hissəsini – nəşr etdirərək əziz tələbələrin və ali dərəcəli oxucuların ixtiyarına təqdim edirəm. Artıq ikinci cildin tərtibinə başlamışam və onun tamamlanmasında Allahdan uğur diləyirəm.

Kamal sahiblərinin hüsurunda bu kiçik xidmətim tamam olur və xidmət borcumu yerinə yetirdiyimi ümid edirəm. Bu qamusun (lüğətin) başqalarından üstünlüyünü böyük şəxsiyyət, ustadım xəstə halda olmasına baxmayaraq, yazmış və onun rus dilində tərtib etdiyi şərh mənim üçün mükafat və haqq-hesabı ödənilməyən bir işdir.

Bununla belə, mən – aciz bir bəndə – bu əsərdəki nöqsanların sayını saymağa özümü gücsüz hiss edir və elm adamlarının yardımı və aqıl insanların rəhbərliyi olmadan natamam bilirəm. Bu səbəbdən böyük təvazökarlıqla xahiş edirəm ki, bu kitabı oxuduqdan sonra gözlünüzə dəyən səhvləri və nöqsanları mənə bildirib məni bu yanlışlıqlardan xəbərdar edərsinizsə, təşəkkürə layiq bir xidmət etmiş olarsınız. Belə ki, əgər Allahın təqdirində bu kitabın yenidən nəşri varsa, həmin xətlər düzəldilə bilsin.

**Rəbius-sani ayı, 1332 (Hicri) Mart ayı, 1914
(Miladi) Mirzə Abdullah bin Əbdülqəffar Təbrizi”.¹**

¹ Гаффаров М.А. Персидско – русский словарь, ч. I М., 1914, с.8.

ТРУДЫ ПО ВОСТОКОВѢДЕНІЮ

Изданные при Лазаревскомъ Институтѣ Восточныхъ Языковъ. Выпускъ 42.

Мирза Абдулла Табфаровъ,

преподаватель персидскаго, азербайджанскаго и саргскаго языковъ (въ Спе-
ціальномъ Классѣ Лазаревскаго Института и Московскомъ Коммерческомъ
Институтѣ).

Персидско-Русскій Словарь.

ТОМЪ I.

Отъ 1 до 3

Подъ редакціей академика Э. Е. Хорша.

— СОСТАВЛЕНЪ АВТОРОМЪ. —

МОСКВА.

Типографія М. О. Лопатина и К^о, Кооперативная стр. 2. № 5.

1914.

M.A.Qafarov dünya şərqşünaslığı tarixində “Farsca-rusca lüğət”i ilə məşhurdur. Ona əbədi şöhrət gətirən lüğətin I cildi 1914-cü ildə Moskvada, şəxsən tanınmış şərqşünaslar V.F.Miller və F.Y.Korşun mənəvi yardımı, himayəsi ilə LŞDİ-nin “Şərqşünaslıq toplusu”nun XVII buraxılışında nəşr olunub.

Haşiyyə: Kitabın üz qabığında M.A.Qafarovun həmçinin Moskva Kommersiya İnstitutunun müəllimi olduğu haqda məlumat verilir. 1914-cü ildə Moskvada elmi status daşıyan Rusiya müsəlmanlarının tarixini, ədəbiyyatını, məişətini öyrənən ilk müsəlman cəmiyyəti yaranıb. V.A.Qordlevskinin qeydinə əsasən, bu xeyirxah işin təşəbbüskarları tatar tələbələri olmuşlar.¹ Onların əksəriyyəti Kommersiya İnstitutunda təhsil alırdı. M.A.Qafarov burada fars, Azərbaycan dillərindən dərs demişdir.

Lüğətin çapından xeyli əvvəl V.F.Miller Peterburqdakı fəxri popeçitelə belə bir məlumat göndərir: “Rus şərqşünaslarının zəruri ehtiyac duyduqları farsca-rusca lüğətin tam nəşrinə hazırlıq görülür”.²

Xeyirxah F.Y.Korş M.A.Qafarov və onun tərtib etdiyi lüğət haqqında Moskva elmində fikir yaradır: “Lüğətçilik Avropada müasir fars filologiyasının tədqiqatının ən zəif sahəsidir. Bu çatışmazlıq ona görə bariz şəkildə hiss olunur ki, qrammatika ilə birlikdə lüğət hər hansı xarici dili öyrənmək üçün ən zəruri, vacib vəsaitdir... Bu zərurəti dərindən başa düşən Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun fars, Azərbaycan və sət dilləri müəllimi, Azərbaycan, ərəb və osmanlı, Avropa dillərindən isə rus, fransız və ingilis dillərinə dərindən bələd olan Mirzə Abdulla Qafarov, frazeologiya da daxil olmaqla ədəbi və danışiq dilinin tam və dəqiq farsca-

¹ Академик В.А.Гордлевский. Избранные сочинения IV т., Этнография, история, востоковедение, рецензии. М., 1968, с.333.

² Центральный государственный архив древних актов. Фонд Абамелек – Лазаревых, №1252, оп. I, д.263, с.17, 307.

rusca lüğətini tərtib etməyi qərara alıb".¹

İnstitut M.A.Qafarovun fars filologiyasına verdiyi nəhəng xəzinəni, xüsusilə şərqşünaslığın müvəffəqiyyətlərinə kömək edəcək və Rusiya sərhədlərindən uzaqlarda iranşünaslar arasında müəllifinə dərin hörmət qazandıracaq bu lüğəti tərəddüdsüz qəbul edir.

F.Y.Korşun belə nüfuzlu təqdimatı onu göstərir ki, Rusiya filologiyası bəzi sahələrdə Qərbi Avropa elmini xeyli qabaqlamışdı.²

Dil öyrənmək, hətta doğma dilə dərinlən yiyələnmək üçün zəngin leksik ehtiyata malik olmaq və həmin dilin qrammatik quruluşunu, söz sırasını mənimsəmək vacibdir. Leksik ehtiyat üçün lüğət əsas vəsaitdir, eləcə də qrammatik qanunları ancaq qrammatika kitablarından öyrənmək mümkündür. Avropa dilçiliyində fars dilinin qrammatik qanunlarından nəzəri və metodoloji cəhətdən məlumatlar verən külli miqdarda ədəbiyyat vardır. F.Y.Korşun fikrincə, xarici ölkə leksikoqrafları farsca lüğət tərtib edərkən canlı danışiq dilinə yox, daha çox yazılı nümunələrə əsaslanırlar. Nəzərə alınmalıdır ki, fars şairlərinin kitablarında və müntəxəbatlarında verilən lüğətçələr tamlığı və mükəmməlliyi ilə seçilir. Ancaq bu lüğətçələr, qlossarilər min ildən artıq tarixə malik zəngin və rəngarəng fars ədəbiyyatının leksik fondunu əhatə edə bilməzlər.³

Başqa müəlliflərlə müqayisədə F.Y.Korş məşhur leksikoqraf Vullersin əməyini yüksək qiymətləndirir. Bununla belə, qeyd edir ki, Vullersin də "Farsca-latınca lüğət"i tam deyildir. Əvvəla, leksikoqrafik maddələrdə daha çox qədim

¹ Центральный государственный архив древних актов. Фонд Абамелек – Лазаревых, №1252, оп. I, д.263, с.29, 30, 307.

² Базилянц А.П. Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. М., 1973, с.142.

³ Гаффаров М.А. Персидско – русский словарь, ч. I М., 1914, с.I.

fars sözlərinin tərcüməsi verilir; ikinci, lüğət dəqiq yazılı materiallardan daha çox yerli dillərin qlossariləri, təsadüfi, bəzən qeyri-dəqiq sözlərlə bol olan lüğətlər əsasında tərtib edilib; üçüncü, fars canlı danışıq və ədəbi dilində vətəndaşlıq qazanmış ərəb sözləri lüğətə salınmayıb. XX əsrin əvvəllərində çap olunmuş Şteynqassın “Farsca-ingiliscə lüğət”i ədəbi materiallara və canlı danışıq dilinə yox, etibarsız mənbələrə əsaslanıb. Mövcud farsca-rusca lüğətlər Şteynqassın lüğətindən qat-qat üstün olsalar da, bu lüğətlərin ən başlıca çatışmayan cəhəti olduqca qısa olmaları, leksikoqrafik materialların yığcamlığı idi. Mütəxəssislərin yüksək qiymətləndirdikləri Adolf Berjenin 1868-ci ildə Leypsiqdə çap olunmuş “Farsca-fransızca qısa lüğət”i artıq yeni əsrin (XX əsr –N.M.) əvvəllərində dövrün tələblərinə cavab verə bilmirdi.¹ F.Y.Korş farsca mövcud ikidilli lüğətlər haqqında fikrini belə yekunlaşdırır: “Dəyər və nöqsanlarına baxmayaraq, Avropadakı farsca ikidilli lüğətlər o qədər azdır ki, avropalı, nisbətən böyük həcmli və çətin mətnin oxunuşu zamanı ya lüğətləri bir-bir yoxlamalı, ya ərəb və fars lüğətlərini nəzərdən keçirməli, o cümlədən, nisbətən geniş və qaydaya salınmış, ancaq istifadə üçün bir o qədər də yararlı olmayan “Əncümən arayi-Rzaquluxan”dan istifadə etməli, nəhayət, ya da axtarılan söz və ifadələrin düzgün başa düşülməsindən imtina etməli idi. Çətinliklərə hələ bu vasitələrdən bəzilərinin nadirliyi və kitabların bahalıq, rus oxucusunun, həmçinin fransız, alman, ingilis, italyan, latın, türk dillərinə, fars dilinin özünə də bələd olması əlavə olunur.

Fars leksikoqrafiyasındakı belə uyğunsuzluğu öz təcürübəsində hiss etmiş əslən Təbrizdən olan Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun fars, Azərbaycan və sart dilləri müəllimi M.A.Qafarov rus tələbəsini, hətta farsca bilən rus oxucusunu yuxarıda qeyd edilən qayğı və əlavə xərclərdən azad

¹ Гаффаров М.А. Персидско – русский словарь, ч. I М., 1914, с.I, II.

etmək üçün imkanı daxilində yalnız avropalı və asiyalı sələflərinin əsərləri əsasında deyil, həm də fars mətnlərini çox geniş şəkildə müəliəsi və bilavasitə fars canlı danışq dilini bilməsi əsasında farsca-rusca tam lüğət tərtib etməyi qərara almışdır".¹

M.A.Qafarov tərtib zamanı mövcud lüğətləri diqqətlə nəzərdən keçirmiş, xüsusilə son yüzilliklərdə fars canlı danışq dilini – leksikasını özündə əks etdirən bir sıra Şərq ədəbi nümunələrindən və Vullersin lüğətinin zəngin materiallarından daha çox bəhrələnmiş, müntəxəbatlara yazılmış qlossariləri, qəzetlərdən və yeni fars ədəbiyyatı nümunələrini, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində işləklik qazanmış termin və ifadələri, fars atalar sözləri və məsəllərini toplamışdır.

Lüğətçilik ağır zəhmət və ən başlıcası dili incəliklərinə qədər bilməyi, leksikoqrafik texnikanı yaxşı mənimsəməyi tələb edir. Bu işin çətinliyini və məsuliyyətini dərindən qiymətləndirən M.A.Qafarov cəsarətlə işə başlamış və gərgin əməyi, biliyi, bacarığı və fars dilinin qrammatikasına dərindən bələd olmaq səriştəsi sayəsində Rusiya şərqşünaslığına öz layiqli töhfəsini verə bilmişdir.

Çox böyük xərc tələb edən lüğət hazır olandan sonra onun çapı ilə əlaqədar qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müəllifin yaxın dostları və Moskvanın tanınmış alimləri, ziyalıları, kitabın işıq üzü görməsini arzulayan oxucular öz xeyirxahlıqlarını, köməkliklərini əsirgəmirlər. M.A.Qafarov təkcə LŞDİ Xüsusi Siniflərinin zəngin kitabxanası fondunu 250 nüsxə bu lüğətlə təmin edir. Lüğətin tərtibində, həmçinin fars canlı danışq və yazılı dili, frazeoloji materialların toplanmasında, ərəb və türk mənşəli sözlərin fərqləndirilməsində Mirzə Abdulla Qafarova qardaşı Məhəmməd Kazım Qafarov yaxından köməklik göstərmişdir.

Başqa köməkçilər lüğətin rusca materiallarının tərcümə

¹ Гаффаров М.А. Персидско – русский словарь, ч. I М., 1914, с.II.

və izahlarının verilməsinə cəlb olunublar. Lüğət məqalələri elə tərtib olunub ki, həmin materiallar eyni səviyyədə həm də rus dilindən farscaya tərcümə zamanı yararlıdır.

Lüğətə yazdığı ön sözdə F.Y.Korş kitabın birinci hissəsinin, a (əlif) hərfindən j (je) hərfinədək olan sözlərin tərtibində köməyini əsirgəməyən, bu zəhmətli işdə yaxından iştirak edən müəllifin tələbə və dostlarının adını çəkir:

“Fyodor Nikitiç Petrov (hazırda İranda dilmandır);

İvan Pavloviç Umov (lüğətdə bir neçə poetik parçanı şeirlə tərcümə edib);

Gennadi Dmitriyeviç Vensenostiv;

Yevgeni Pavloviç İlin (İran haqqında bir neçə məqalənin müəllifidir);

Konstantin Andreyeviç Freytaq (texniki cəhətdən lüğətin redaksiyasının zənginləşməsinə, mükəmməlləşməsinə və təkmilləşməsinə kömək etmişdir);

Sergey İvanoviç Andreyev;

Lev İvanoviç Jirkov (hələ kursları tam bitirməmiş, lakin müəllifin ən yaxın köməkçilərindən biri)”.¹

F.Y.Korş ön sözdə lüğətin tərtibində özünün gərgin, əziyyətli əməyini təvazökarcasına bir cümlə ilə ifadə edir: “M.A.Qafarovun yeni əsərində müzakirə doğura biləcək hər şeyə görə lüğətin yeni redaksiyasının müəyyənləşdirilməsini öz üzərinə götürmüş bu sətirlərin müəllifi kifayət qədər məsuliyyət daşıyır”.²

I cildə Şərq təhkiyəsi üslubunda farsca yazdığı girişdə M.A.Qafarov F.Y.Korşu böyük ustad kimi xatırlayır, eləcə də tərtib zamanı buraxılan səhvlərə, yanlışlıqlara görə üzrxahlığını bildirir və əməyini bilicilərin, “alimlərin düzəlişlərinə”, “ziyalıların tənqidinə möhtac bilir”:

¹ Гаффаров М.А. Персидско – русский словарь, ч. I М., 1914, с.IV.

² Yəni orada.

از جمله تغییراتی که در زبان روسی داده شده بعضی حروف را بکلی از الفبای قدیم حذف کرده اند و طرز املائی زبان روسی هم شکل تازه بهیسانیده بدین سبب متن روسی جلد دوم قاموس بحکم ضرورت موافق املائی تازه تعزیر و چاپ شده است. حروف سربی روسی و فارسی که جلد اول تماماً و جلد دوم تا کلمه هفدهم بدان چاپ شده بود از میان رفته و لابد جلد دوم را از صفحه ۵۲۷ تا آخر با حروفی که حالا بدان دسترس بود طبع نمودم

چنانکه در دیباچه جلد اول نوشته ام در اینجا هم از تکرار آن ناگزیریم که خود این بنده از تعداد نواقص این کتاب عاجز و تکمیل آنرا محتاج اصلاح و تنقید دانشوران هنرمند میدانم و لهذا از مطالعه کنندگان محترم خواهشمندم که در اوقات تصفیح این کتاب غلطات و قلتاتی که بنظر مبارکشان در آید با خطار و اعلام آن براین بنده منت نهند تا در صورت تکرار طبع نواقص رفع و غلطات تصحیح گردد.

میرزا عبدالله بن عبدالغفار تبریزی

مسکو

شهر رمضان ۱۳۴۵ هجری
ماه مارث ۱۹۲۷ میلادی

دیباجة جلد دوم

جلد دوم قاموس فارسی و روسی سیزده سال بعد از طبع جلد اول
بایمروسة وجود گذاشته تقدیم حضور فارشین معترم میشود. بعد از اتمام طبع
جلد اول بمر درنگ بیچاپ کردن جلد دوم شروع کرده بقدر ۹۴ صفحه
چاپ شده بود که جنگ عری می اعلان شد و حروف چینهای چاپخانه روانه میدان
جنگ شدند و در مدت طولانی جنگ بواسطه نبودن حروف چین فارسی چاپ
کردن بقیه این کتاب ممکن نشد و خواهی نخواهی بمهد تأخیر افتاد. مصحح
فاضل جلد اول قاموس ماسوف علیه استاد کرش در ۱۶ فوریه ۱۹۱۵ در
شهر مسکو بر حمت ایزدی پیوست و بنده نگارنده را از رفقای سودمند
و معاونت گرانبهای بی مانند خود محروم گذاشت.

پس از اختتام جنگ بواسطه وقوع انقلاب کبیر روسیه و تغییر وضع و
رژیم حکومت باز نامدنی مداومت در چاپ کردن قاموس متعذر و غیر ممکن
بود تا اینکه در اواسط سنه ۱۹۲۵ هیئت مدیره مدرسه شرقشناسی مسکو
اتمام طبع جلد دوم قاموس را خواستگار شد لهذا از اوایل سال گذشته شروع
بکار کرده خوشبختانه امروز جلد دوم قاموس بزیور طبع آراسته گردید
و این بنده بارزوی دیرینه خود مایل آمدم بمن خدمت ناچیز خود را به
ارباب فضل و کمال بانجام رسانیدم.

چنانکه معلوم است در ظرف سنوات اخیره حادثات گوناگون بمره ظهور
آمده و ازین سبب تغییرات عمده در السنه ملل شرق و غرب رخ نموده و خیلی
اصطلاحات و کلمات تازه بالخاصه راجع به هیئت اجتماعی و عالم سیاسی داخل
زبانهای روسی و فارسی شده است اغلب این کلمات و اصطلاحات و تمیزات
جدید را با کلمات دیگر که در هنگام تالیف قاموس از قلم افتاده بود جمع کرده
بطور ضمیمه به آخر جلد دوم افزودم.

İkinci cildin ön sözü

Fars–rus lüğəti: birinci cildin nəşrindən on üç il sonra.

Bu qiymətli əsərin ikinci cildi uzun fasilədən sonra işıq üzü görərək, möhtərəm oxucuların hüzuruna təqdim olunur. Birinci cildin çapı başa çatdıqdan sonra, ikinci cildin nəşrinə başlanıldı və 94 səhifəsi çap edilmişdi ki, Birinci Dünya Müharibəsi elan olundu. Nəticədə, çapxananın fars dili üzrə tərtibçiləri cəbhəyə göndərildi və uzun müddət davam edən müharibə ərzində fars hərf düzənləri olmadığından, bu əsərin qalan hissəsinin çapı mümkün olmadı və istər-istəməz lüğətin tamamlanması təxirə düşdü.

Fars–rus lüğətimizin fəzilətli redaktoru mərhum ustad Korş 1915-ci il fevralın 16-da Moskva şəhərində Haqq dər-gahına qovuşdu və məni – bu sətirlərin müəllifini rəhbər-liyindən və dəyərli yardımından məhrum etdi.

Müharibədən sonra Böyük Rus İnqilabı baş verdi və dövlətin siyasi rejimi tamamilə dəyişdi. Bu dəyişikliklər ucbatından bir müddət lüğətin nəşrində davamlılıq mümkün olmadı. Lakin nəhayət, 1925-ci ilin ortalarında Moskva Şərqsünaslıq İnstitutunun İdarə Heyəti lüğətin ikinci cildinin tamamlanmasını istədi. Bu səbəbdən keçən ilin əvvəlindən işə başlanıldı. Allahın lütfü ilə bu gün ikinci cild də nəşr olundu və mən uzun illərdir ürəyimdə daşdığım arzuma çatdım. yəni kiçik bir xidmətimi elm və kamal sahiblərinə çatdırmağı bacardım.

Məlum olduğu kimi, son illər ərzində müxtəlif hadisələr baş vermiş və bu səbəbdən Şərq və Qərb xalqlarının dillərində ciddi dəyişikliklər meydana çıxmışdır. Xüsusilə ictimai quruluş və siyasi dünya ilə bağlı bir çox yeni terminlər və sözlər həm rus, həm də fars dillərinə daxil olmuşdur. Bu yeni söz və ifadələrin əksəriyyətini, eləcə də lüğətin

tərtibi zamanı diqqətdən yayınmış digər sözləri toplayaraq, ikinci cildin sonuna əlavə bölmə şəklində daxil etmişəm.

Rus dili üzərində edilmiş dəyişikliklərdən biri də bəzi hərflərin köhnə əlifbadan tamamilə çıxarılması olmuşdur. Eyni zamanda rus dilinin orfoqrafiyası eləcə də tələffüzündə olan dəyişikliklərdən bəhs edilmiş və qaydaya salınmışdır. Bu səbəbdən, “Qamusun” ikinci cildindəki rus mətnləri zərurətə əsasən, yeni imla ilə yazılıb və çap edilmişdir.

Bundan əlavə, birinci cildin tamamilə, və ikinci cildin “Səf (“sıra”, “cərgə”) sözünə qədər çap edilmiş rus və fars dili üçün istifadə olunan qurğuşun hərfləri itmişdir. Ona görə də ikinci cildin 527-ci səhifəsindən sonrakı hissəsini mövcud olan digər çap hərfləri ilə nəşr etməyə məcbur oldum.

Birinci cildin ön sözündə yazdığım kimi, burada da təkrar etməkdən çəkinmirəm: Bu bəndə bu kitabdakı nöqsanların sayını dəqiq müəyyən etməkdə acizdir və onun kamilləşməsi üçün alimlərin düzəlişinə və tənqidinə ehtiyac duyur. Bu səbəbdən, hörmətli oxuculardan rica edirəm ki, bu kitabı oxuyarkən qarşılaşdıqları səhvləri və diqqətəçarpan çatışmazlıqları mənə bildirsinlər və bu bəndənin boyuna bu şəkildə minnət qoymuş olsunlar. Belə ki, kitabın yenidən çapı zamanı, həmin nöqsanlar düzəldilsin, səhvlər aradan qaldırılsın.

Moskva
Ramazan ayı 1345 hicri – Mart 1927 miladi
Mirzə Abdullah ibn Əbdülğaffar Təbrizi)¹

¹ М.А.Гаффаров. Персидско-русский словарь. т. II. М., 1927. с.IV. Mətni BDU Şərqsünaslıq Fakültəsi Orta Şərq dilləri kafedrasının dosenti, Əsmətxanım Məmmədova tərcümə etmişdir.

ТРУДЫ МОСКОВСКОГО ИНСТИТУТА ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ
Н. НАРИМАНОВА ПРИ Ц. Н. К. С. С. С. Р.

IV.

МИРЗА АБДУЛЛА ГАФФАРОВ

ПЕРСИДСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ

ТОМ II

от ی до س

ПОД РЕДАКЦИЕЙ Л. ЖИРКОВА

ПРАВО ПЕРЕВОДА И ПЕРЕИЗДАНИЯ
СОХРАНЕНО ЗА АВТОРОМ

ИЗДАНИЕ ИНСТИТУТА ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
ИМЕНИ Н. НАРИМАНОВА ПРИ Ц. Н. К. С. С. С. Р.

МОСКВА—1927

M.A.Qafarovun məşhur “Farsca-rusca lüğət”inin II cildi I cildin çapından 13 il, yəni tərtibə başladığından 20 il sonra Moskvada işıq üzü görür¹. Bu 13 il ərzində həm Rusiyanın xarici və daxili siyasətində, həm beynəlxalq aləmdə, həm də institutun həyatında çox dəyişikliklər olmuş, çox hadisələr baş vermişdi.² I cildin redaktoru akademik F.Y.Korş həyatdan köçmüşdü. Bütün çətinliklərə təkbaşına sinə gərən M.A.Qafarovu “əvəzolunmaz ustadı”nın ölümü xeyli kədərləndirir. II cildə farsca yazdığı müqəddimədə M.A.Qafarov həm lüğətin yubanması, həm də nüfuz və müvəffəqiyyətlər, misilsiz hörmət qazanmasında əvəzsiz və təmənnəsiz köməkçisi, himayəçisi F.Y.Korşun həyatda olmamasına çox acıyır.

Lüğətin I cildinin nəşrindən sonra rus əlifbasında, orfoqrafiyasındakı dəyişikliklər də II cildin nəşrinin yubanmasına səbəb olur. Lüğətin II cildi səf sözünədək köhnə rus orfoqrafiyasında əvvəlki mətbəə şrifləri ilə yığılır.

Qeyd edək ki, lüğətin tərtib olunduğu müddət həm Rusiya, həm Avropa, həm də İran tarixi üçün yaddaqalan hadisələrlə zəngindir. İctimai həyatdakı dəyişikliklər, təbii ki, dilə də öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Həm rus, həm də fars dilinə ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə aid, xüsusilə siyasətlə bağlı külli miqdarda yeni söz və terminlər daxil olmuşdur.³

Təbii ki, bu söz və terminlər lüğətin nə birinci cildində, nə də sözlüyü çoxdan hazırlanmış II cildində öz əksini tapa bilməzdi. Bu “geriliyi” aradan qaldırmaq üçün tərtibçi yeni materialları II cildin sonuna əlavə etməyi qərara alır.

Rus dilində olan dəyişikliklər bundan ibarətdir ki, bəzi hərflər qədim əlifbadan götürülmüşdür, nəticədə rus dili imlası təzə bir şəkil almışdır.

¹ Bu barədə ətraflı məlumat verilib.

² Lüğətin II cildi N.Nərimanovun adını daşıyan Moskva Şərq Dilləri İnstitutu tərəfindən çapa təqdim olunub.

³ Гаффаров М.А. Персидско – русский словарь, ч.II. М., 1927, с.IV.

Buna görə də sözlüyün II cildi yeni imlaya müvafiq çap olunmuşdur. Rusca və farsca qurğuşun hərflər (*mətbəə şriffləri* – N.M.) ki, I cild hamısı və II cild “səf” kəlməsinə qədər onlarla çap olunmuşdur, II cild 527-ci səhifədən o yana yeni şrifflərlə çap edilmişdir”.¹

Müharibədən sonrakı illərdə lüğətin tərtibi səhhəti hesabına başa gəlsə də, mətbəə yığıcılarının təcrübəsizliyi, şrifflərin müxtəlifliyi, bəzilərinin hətta çatışmaması, gecəli-gündüzlü iş şəraiti müəllifi narahat etsə də, “elm əhlinə kiçik xidməti” ona ruh verir: “Müharibə başa çatdıqdan sonra böyük rus inqilabı² və vəziyyətin, hökumətin dəyişilməsi ilə əlaqədar bir müddət sözlüyün çapı təxirə düşüb və çətinləşib. Tainki 1924-cü ilin ortalarında Moskva şərqşünaslıq məktəbinin müdiriyyəti II cildin çapının başa çatdırılmasını tələb etdi. Beləliklə, keçən ilin əvvəllərində işə başlanmış, xoşbəxtlikdən bu gün II cild artıq çapdan çıxmışdır. Və mən öz çoxdankı arzuma nail olub, elm əhli üçün kiçik bir xidmət etmiş oldum”.³

M.A.Qafarov lüğətin tərtibi zamanı hər bir baş sözün mənasını açmaq üçün mövcud farsca ikidilli lüğətlərdə Vullersin, Şteynqassın, Adolf Berjenin, Yaqellonun, Xaşabın lüğətlərində verilmiş mənalara müqayisələr aparmış, ərəb alınmalarının mənalarını ərəb lüğətləri ilə tutuşdurmuşdur. Müəllif “Əlavələr” bölməsinin tərtibində, o ərəfələrdə çapdan çıxmış A.A.Romaskeviçin qəzet materialları əsasında tərtib etdiyi lüğətindən istifadə etmişdir.

Fars canlı danışığı dilinə dərindən bələd olan M.A.Qafarov leksikoqrafik təcrübəsinə əsaslanaraq, lüğət məqalələrinə yaradıcı şəkildə yanaşmışdır. Belə ki, baş sözlərə verdiyi mənalara Rzaquluxanın izahlı lüğətindəki

¹ Гаффаров М.А. Персидско – русский словарь, ч.II. М., 1927, с.VIII.

² Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı nəzərdə tutulur.

³ Гаффаров М.А. Персидско – русский словарь, ч.II. М., 1927, с.VII.

mənalarla tutuşdurmuş, həmin sözün başqa farsdilli xalqlarda daha hansı mənalarda işlənməsini aydınlaşdırmışdır. Çoxmənalı baş sözlərin bütün mənalarını əhatə edən tərcümələrində müəllif, Yaqellonun lüğətindən fərqli olaraq, təkrardan, sinonimlikdən qaçmış, əsas mənanı verməyə çalışmışdır.

Lüğətin ən üstün və orijinal cəhətlərindən biri də budur ki, baş sözlərin əksəriyyətinin izahında ədəbi, canlı danışiq və poetik nümunələr verilir.¹ “Farsca-rusca lüğət”in II cildinin redaktoru M.A.Qafarovun sevimli tələbəsi, I cildin tərtibində “ən yaxın köməkçisi”, əsrin əvvəllərində məşhur şərqşünas və qafqazşünas kimi tanınmış professor Lev İvanoviç Jirkov idi.² L.İ.Jirkov kitabın redaktoru olana qədər dünya şərqşünaslıq elminə qiymətli töhfələr vermişdi. Onun bu illər ərzində “Asan mətnlərə qlossari” (M., 1922), “Ərəb dili. Qrammatik oçerk” (M., 1922), “Avar dilinin qrammatikası” (M., 1924), “Fars poeziyası tarixi haqqında” (M., 1924), “Dərgin dilinin qrammatikası” (M., 1926), “Fars dili morfolojiyasının əsas paradigmləri” (M., 1926), “Fars dili. Elementar qrammatika” (M., 1927) və “Qədim və yeni avar mahnıları” (Mahaçqala, 1927) adlı kitabları və dərslikləri çapdan çıxmışdı.

L.İ.Jirkov Moskva Şərqşünaslıq İnstitutunda öz sevimli müəllimləri Mirzə Cəfər və M.A.Qafarovla birlikdə fars dili dərslərini aparırdı. Sonralar L.İ.Jirkov “Esperanto haqqında” (M., 1930), “Dağıstanın yafət dillərində feillərin quruluşu” (L., 1930), A.R.Burlakovla birlikdə vaxtilə Ağamalıoğluğun adını daşımış Moskva Ali Pedaqoji Stenoqrafiya və Makinaçılıq kursu üçün “Milli vahid stenoqrafiyanın nəzəriyyə və metodikası” (M., 1933), “Avarca-rusca lüğət” (M., 1936), “Ləzgi dilinin qrammatikası” (M., 1941), “Tabasaran dili. Qramma-

¹ Гаффаров М.А. Персидско – русский словарь, ч.II. М., 1927, с.V.

² “Farsca-rusca lüğət”in II cildinin ilk altı səhifəsini F.Y.Korş redaktetmişdir (bax: Академик В.А.Гордлевский. Избранные сочинения IV т., Этнография, история, востоковедение, рецензии. М., 1968, с.343).

tika və mətnlər” (M., 1948), “Lak dili. Fonetika və morfolojiya” (M., 1955) və başqa kitablar da çap etdirmişdi.

L.İ.Jirkov M.A.Qafarovun lüğətinin II nəşrinə yazdığı ön sözdə qeyd edir: “Təqdim olunan lüğət müəllifin hər-tərəfli bilikli, təhsilli və intelligent fars olmasının və canlı dili dərindən bilməsinin bəhrəsidir. Biz cəsarətlə bu işin əsas mənasını və qiymətini görə bilirik.

Beləliklə, lüğətə daxil edilən dil materialları canlı dil düşüncəsində mövcud olan danılmaz faktlardır. Belə ki, indiyədək əldə olan farsca lüğətlərin çoxu başqalarının əsərlərindən istifadə yolu ilə daha çox tənqidi surətdə (Vullers), bəzən nisbətən az tənqidi surətdə (Şteynqas), bəzən tənqidsiz (Yaqello) tərtib olunub. Təqdim olunan lüğətdə leksik materiallar başqa lüğətlərlə müqayisədə bəlkə də azdır, ancaq verilənlər, şübhəsiz, yuxarıda dediyimiz kimi, dəqiqdirlər”.¹

L.İ.Jirkov müəlliminin zəhmətinə hörmətlə yanaşır və təvazökarcasına ön sözdə bildirir ki, lüğətdə yaqin çatışmazlıqlar – nitq hissələrinin qeyri-dəqiq təyini, ardıcılığın pozulması halları, mənaların və şərti ixtisarların səhv verilməsi olacaq, belə iradlar, məzəmmətlər müəllifindən qat-qat çox onun redaktoruna ünvanlanmalıdır. Ancaq bu məzəmmətlər, gileylər lüğətin əsas məziyyətinə ən yaxşı redaksiya ilə təkrar nəşrlərdə həmişə fars dilinin əsl qiymətli sənədi kimi qalacaq, məlumat verilən söz haqqındakı dəqiqliyə xələl gətirməyəcək”.²

M.A.Qafarov bəşəriyyətin bütün təvazökar elm xadimlərinə xas mənəvi keyfiyyətlə lüğətdəki nöqsanlar barədə əvvəlcədən üzrxahlıq etməyi unutmur.

Təəssüf ki, 1914-cü ildən indiyədək M.A.Qafarovun öz doğma vətəninə bircə dəfə də işıq üzü görməyən “Farsca-rusca lüğət”i Moskvada “Hayka” nəşriyyatında – keçmiş SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun tövsiyəsi ilə

¹ Гаффаров М.А. Персидско – русский словарь, ч.II. М., 1927, с.V, VI.

² Yənə orada, с.VII.

dəfələrlə nəşr olunub. Sonuncu dəfə 1974 və 1976-cı illərdə çapdan çıxan ikicildlik lüğətin titul səhifəsində müəllifinə dərin və əbədi hörmət belə ifadə olunur: "1914-1928-ci illər arasında nəşr olunan M.A.Qafarovun "Farsca-rusca lüğət"i fars dilini öyrənmək və klassik fars ədəbiyyatını tərcümə etmək üçün qiymətli vəsaitdir. Bu fototipik nəşr lüğətin dəyişilməmiş və əlavələr edilməmiş sürətidir (təkrar çapıdır)".

M.A.Qafarovun elmi irsinin, pedaqoji-praktik fəaliyyətinin öyrənilməsi, əsərlərinin öz vətəninə çap olunması gec də olsa onun ruhuna, xatirəsinə hörmət əlaməti olardı. Bu, həm də filoloji elmimizin, lüğətçiliyimizin, Azərbaycan şərqşünaslıq məktəbinin vacib məsələlərindəndir.

MİRZƏ CƏFƏR RZAYEV VƏ MİRZƏ ABDULLA QAFAROVUN İCTİMAİ TƏŞKİLATLARDAKI FƏALİYYƏTLƏRİ

Moskva şərqşünaslıq elmində elə bir mütərəqqi ictimai təşkilat olmamışdır ki, Mirzə Cəfər və Mirzə Abdulla Qafarov ora üzv olmasınlar, tədbirlərində fəal iştirak etməsinlər.

Moskva universitetinin tarix-filologiya və LŞDİ Xüsusi Siniflərinin professor-müəllim heyətinin birgə əməkdaşlığı ilə qədim və müasir Şərqin öyrənilməsi üçün Cəmiyyət təşkil edilməsi fikri çoxdan yaranmışdı. Bunu təkcə mütəxəssislər deyil, Şərqlə maraqlananlar da müdafiə edirdilər. Cəmiyyətin nizamnaməsinin hazırlanmasına səbəb eyni məqsədlə Peterburqda belə bir Cəmiyyətin yaranması oldu.¹ Moskva şəhəri Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivinin sənədlərinə əsasən, 1883-cü ildən paytaxt oriyentalistlərinin (*şərqşünaslarının* – N.M.) tərtib etdikləri “Peterburq dərnəyi layihəsi” moskvalı həmkarlarına göndərilir. Moskva alimlərini təmin etməyən bu layihəni yenidən hazırlamaq üçün imperator Moskva Arxeologiya Cəmiyyətinin 31 mart 1883-cü ildə keçirilmiş iclasında komissiya təşkil edilir və yeni “Rus Şərq Cəmiyyəti Nizamnaməsi”nin layihəsi tərtib edilir.² Layihənin müəllifləri – Moskva alimləri universitetin Şərq fakültəsinin dekanı Vasili Pavloviç Vasilyevin adına aşağıdakı məzmununda məktub göndərilir: “Peterburqun Şərq dilləri fakültəsinin Şərqi öyrənən çoxsaylı mütəxəssislərə malik olduğunu yaxşı bildiyimizdən, Moskva dərnəyi belə bir yekdil qənaətə gəlib ki, Sizin simanızda, Şərq dilləri fakültəsinin professorları təqdim etdiyimiz layihəni diqqətlə oxusunlar və bu barədə fikirlərini bildirsinslər. Əgər

¹ Центральный государственный исторический архив г. Москвы. Фонд Лазаревского института восточных языков, №213, оп. I, д.8, с.631.

² Yəni orada, №213, оп. I, д.8, с.1.

Rusiya Şərq Cəmiyyətinin universitetin Şərq dilləri fakültəsi nəzdində Peterburq və Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunda Moskva şöbələrinin professorları arasında razılıqla qarşılanarsa, bu halda Moskva dərniyi Rus Şərq Cəmiyyətinin yaradılması icazəsi haqda dövlət qarşısında vəsatət qaldırılması təşəbbüsünü üzərinizə götürməyinizi xahiş edir. Əgər bu və ya digər səbəblərə görə (məsələn, Peterburqda İmperator Arxeologiya Cəmiyyəti nəzdində Peterburq Şərq şöbəsinin mövcud olması nəzərə alınsa) cənab professorlar təqdim edilən layihənin həyata keçirilməsini lazım bilməsələr, bu halda Moskva dərniyi hökumət qarşısında Moskva şərqsevər həvəskarlar Cəmiyyətinin yaradılması haqqında vəsatət qaldıracaq".¹

Layihənin iki paragrafı Cəmiyyətin məqsədini aydınlaşdırır:

"1. Qədim və müasir Şərqin mədəni-tarixi münasibətlərini öyrənmək məqsədi ilə S.Peterburqda və Moskvada "Rus Şərq Cəmiyyəti" təsis olunur;

Cəmiyyət aşağıdakı hüquqlara malikdir:

açıq və gizli iclaslar keçirmək;

Şərq xalqlarının ədəbi yaradıcılıqlarını tərcümə və nəşr etdirmək;

Şərq xalqlarının həyatı və tarixini əks etdirən maddi abidələrin kolleksiyasını toplamaq;

elmi məqsədlə ekspedisiyalar təşkil etmək;

toplanmış materialları rus, eləcə də xarici dillərdə çap olunan toplularda və dövri jurnallarda nəşr etdirmək".²

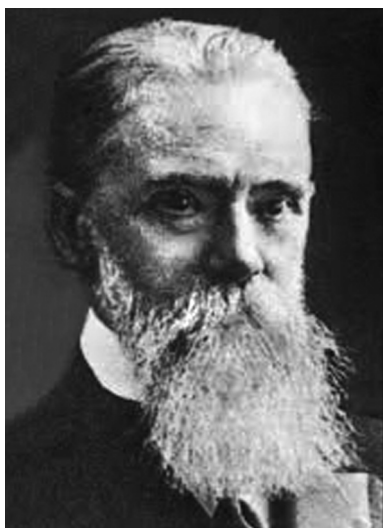
¹ Базиянц А.П. Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. М., 1973, с.167.

² Центральный государственный исторический архив г. Москвы. Фонд Лазаревского института восточных языков, №213, оп. I, д.8, с.2; Базиянц А.П. Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. М., 1973, с.167, 168.

Filip Fyodroviç Fortunatov

“Rus Şərq Cəmiyyəti nizamnaməsi”nin bu layihəsini tərtib edən və onun həyata keçməsinə razılıq verən məşhur alimlər, Moskva universiteti və LŞDİ Xüsusi Siniflərinin nüfuzlu professor və müəllimləri Q.Kananov, F.Y.Korş, M.O.At-taya, M.V.Nikolski, V.F. Miller, S.A.Sakov, İ.Okromçedelov, A.Veselovski, N.Xolmoqorov, F.Fortunatovun adları sırasında dosent Mirzə Cəfərin də imzası vardır.

Mixail Vasilyeviç Nikolski

Lakin müəyyən səbəblərə görə “Rus Şərq Cəmiyyəti”ni təsis etmək mümkün olmur. Sonralar məşhur şərqşünas M.V.Nikolski yazır: “Şərq arxeologiyası ilə məşğul olmağa həvəsi olanların Moskvada təşkilati dərnək yaratmaq istəkləri dünənki fikir deyil; 5 il əvvəl Moskvada Şərqi öyrənmək üçün mərkəzi Cəmiyyət yaradılması məsələsi qaldırılmışdı. Ancaq müəyyən hadisələrə görə bu planın həyata keçməsi mümkün olmadı”.¹ Bu namə-lum səbəblər 80-ci illərin siyasi

¹ Древности восточныя. Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического общества, т I, вып. I. М., 1989, с.4.

hadisələri ilə sıx bağlıdır. D.A.Tolstoy Daxili İşlər naziri, İ.D.Delyanov Maarif naziri təyin olunandan sonra daxili siyasətdə bir sıra kəskin qanuni aktlar tətbiq olunur. Siyasi cəhətdən çox qarışıq olan 1884-cü ildə universitetlər haqqında yeni qanun qəbul edilir. Bu qanuna görə, universitetlərin bir sıra müstəqillik hüquqları ləğv edilir və onlar ciddi polis nəzarətinə tabe olunurlar.¹ Beləliklə, müstəqil təşkilatlar yaratmağa icazə verilmir.

Lakin Şərq Cəmiyyəti yaradılması ideyası Moskva Şərqşünaslarının narahat problemi olaraq qalır. Çox keçmir ki, İmperator Moskva Arxeologiya Cəmiyyətinin üzvləri iclaslarının birində məsələni daha qəti şəkildə qaldırırlar. Bu məsuliyyəti M.V.Nikolski öz üzərinə götürür. İmperator Moskva Arxeologiya Cəmiyyətinin 1887-ci il 24 aprel tarixli iclasında o, “Şərq Komissiyasının yaradılması haqqında əsaslandırılmış təkliflər” adlı məruzə ilə çıxış edir. Məruzənin qısa məzmunu belədir: “Hazırda elə vəziyyət yaranıb ki, bu fikir (*Komissiyanın yaradılması – N.M.*) Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti üzvləri arasında daha ciddi şəkildə ortaya çıxıb və üzvlər onun taleyi haqqında daha ciddi düşünməyə başlamışlar. Əsas məsələ Cəmiyyətin tərkibində Şərq şöbəsinin yaradılmasıdır.

Ötən illər ərzində Arxeologiya Cəmiyyətinə saysız-hesabsız Şərq abidələri, müxtəlif Şərq dillərində yazılmış xeyli sayda yazıların surətləri göndərilib. Ərəb, yəhudi, türk, fars və s. məlum olmayan dillərdə yazılmış nümunələr öyrənilməmiş arxivlərə təhvil verilib.

Əgər işlər belə davam etsə, Cəmiyyətin fəaliyyəti məqbul hesab oluna bilməz. Cəmiyyət bu işlərlə məşğul ola biləcək mütəxəssisləri öz daxilində, sıralarında yox, xarici ölkələrdə axtarır. Ona görə ki, Moskvada şərqşünaslıq elmi

¹ Базиянц А.П. Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. М., 1973, с.168-169.

ilə məşğul olan vahid mərkəz yoxdur. Bütün bu çətinliklərin öhdəsindən isə bu işdə marağı olanlar gələ bilirlər.

Avropa Şərq arxeologiyası ilə müqayisədə rus elmi qarşısında vəzifələrimizi dərk etməyimizin vaxtı çoxdan çatıb. Bizim görmək istədiyimiz iş xeyirxah məqsəd daşıyır.

Bu yerlərdə (*konkret olaraq Orta Asiyanın Semireçensk quberniyası nəzərdə tutulur – N.M.*) xarici ölkə alimlərinin görünməsini, onların arxeoloji və tarixi materialları toplamasını gözləmək bizim elmimizə layiq deyil, özümüz sisteməlik plan tərtib etməli və öz gücümüzlə əldə etdiyimiz bütün materialları araşdırmalıyıq. Arxeologiya Cəmiyyətinin nizamnaməsinə əsasən, qarşıya qoyulan əsas məsələ arxeoloji materialların geniş və hərtərəfli tədqiq edilməsidir.

Avropa xalqlarının öz mədəniyyətinə görə elm, incəsənət və dövlətin ilkin yaradıcısı yunanlara və romalılara borclu olduğunu dərk etməsindən çox vaxt ötməyib. Dünya tarixi Şərqin mədəni mərkəz olmasını, Qərbin isə onun büsbütün nəcib formasını yaratmasını anlatmaqla, Şərqlə Qərb arasında tarazlıq bərpa edilməlidir. Bütün Avropa xalqları ilə müqayisədə bu ölkələrin mədəniyyətinə, tarixinə və coğrafi ərazisinə daha çox yaxın olsaq da, onların abidələrini ən az biz öyrənmişik.

Bizim muzeylər və rəsmi elmimiz Qərbin bu sahədəki elmi biliklərinə, demək olar ki, məhəl qoymur; bunun üçün qeyri-rəsmi, ictimai səbəb olmadan elmimizdə qədimliyə gedən yolu təmizləmək üçün xüsusi elmi korporasiyaların enerjili fəaliyyəti lazımdır. Halbuki, bu materialları əldə etmək və öyrənmək üçün biz tam hüquqa maliklik, bu bizim borcumuzdur.

Mövcud elmimiz bizdən onu tələb edir ki, başqa mədəni xalqlarla yanaşı, qədim dövrün ümumbəşəri mədəni tarixi abidələrini toplayaq və tədqiq edək. Moskva Arxeologiya Cəmiyyətindən rus elminin çoxdan bəri

gözlədiyi, ümid etdiyi keçmişi ruhunda tam təşəbbüs-karlığı, xeyirxahlığı öhdəsinə götürməyi xahiş edirik. Cəmiyyətin üzvləri arasında filologiya və linqvistika üzrə işin məsuliyyətini üzərinə götürə biləcək universitetin çox gözəl elmi potensialı vardır. Eləcə də Şərq dilləri üzrə xüsusi təhsil ocağı sayılan Moskva Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunun ən yaxşı elmi qüvvələri sıralarımızdadır. İnanırıq ki, fəaliyyətə başlayandan sonra indiyədək adları məlum olmayan və ixtisasları ilə Cəmiyyətə lazımi xidmət göstərə bilməyən yeni qüvvələr də bizə qoşulacaqlar.

Arxeologiya Cəmiyyətini tam inandırmaq istərdik ki, irəli sürdüyümüz təklif, Cəmiyyətin işində var qüvvəmizlə işləmək, onun fəaliyyətini daha da genişləndirmək və üzvləri arasında birliyi, həmrəyliyi qüvvətləndirmək məqsədi səmimi istəyimizdən irəli gəlir”.¹

F.Y.Korş, V.F.Miller və F.K.Trutovskinin də müdafiə etdikləri “Təkliflər”ə əsasən, Moskva Arxeologiya Cəmiyyətinin 1887-ci il 8 may tarixli iclasında qrafinya P.S.Uvarovananın sədrliyi ilə təşkil olunmuş heyət aşağıdakı məzmununda İmperator Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti Şərq Komissiyasının qaydalarını işləyib hazırlamışdır:

*Fyodor Konstantinoviç
Trutovski*

¹ Древности восточные. Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического общества, т I, вып. I. М., 1989, с.3-11.

*Praskovna Sergeyevna
Uvarova*

1. İmperator Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti Şərq Komissiyası Şərq arxeologiyası abidələrinin öyrənilməsində, nəşrində və qorunmasında iştirak etmək istəyən Cəmiyyətin üzvlərindən təşkil olunur.

2. Cəmiyyətin Şərq Komissiyasının iclaslarının keçirilməsini, fəaliyyət planlarını və "Materiallar"ının çapını nəzarətə alan sədri illik iclaslarda Cəmiyyətin öz üzvlərindən seçirlər.

3. Komissiya Cəmiyyətin üzvü olmayanları da məşğələ-

lərə dəvət etmək hüququna malikdir.

4. Şərq Komissiyasının protokolları barədə İmperator Moskva Arxeologiya Cəmiyyətinin yaxın iclaslarının birində məlumat verilir.

5. Moskva Arxeologiya Cəmiyyətinin illik iclasında Komissiyanın fəaliyyəti barədə hesabatı Komissiyanın sədri və katibi hazırlamalıdırlar.

6. Şərq Komissiyasının əsərləri Cəmiyyətin vəsaiti hesabına çap olunur.

7. Əsərlərin məzmunu nəzərə alındığı üçün Komissiyanın sədr və katibi Cəmiyyətin Redaksiya Komitəsinin üzvü hesab olunurlar.¹

Əsası 1864-cü ildə qoyulmuş İmperator Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti nəzdində Şərq Komissiyası 1887-ci il

¹ Древности восточныя. Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического общества, т I, вып. I. М., 1889, с.11-12.

29 sentyabr tarixindən fəaliyyətə başlayır. Həmin tarixdə LŞDİ Xüsusi Siniflərinin və Moskva Universitetinin ən nüfuzlu şərqşünas alimlərinin toplaşdığı Komissiyanın ilk təşkilati iclasında F.Y.Korş sədr, M.F.Miller onun köməkçisi, bu xeyirxah işin təşəbbüskarı M.V.Nikolski¹ katib seçilir. M.V.Nikolskinin fikrincə, Rusiyada şərqşünaslıq elmi mərkəzlərindən ən nüfuzluğu Şərq Komissiyası olmalı idi.²

Komissiyanın ilk iclası 1887-ci il 31 oktyabrda keçirilir. Cəmiyyətin 1888-ci il 29 mart tarixli iclasında qrafinya P.S.Uvarova Şərq Komissiyasının üzvlərinə müstəqil “Древности восточныя” toplusu nəşr etdirmək təklifi irəli sürür.³ 1889-1915-ci illər arasında A.E.Krımski, M.V.Nikolski və P.S.Uvarovanın redaktorluğu ilə toplunun beş nömrəsi çap olunur. Həmin protokollar Komissiyanın, eləcə də Moskva şərqşünaslığının salnaməsidir. Protokollarda iclasların gedişi, diskussiyalar, bir sıra məruzələrin mətni, onlara əlavələr və elmi mübahisələr, bəzi əlamətdar tarixi hadisələr öz əksini tapır. Qeyd edək ki, Mirzə Cəfərin adı ilk dəfə Şərq Komissiyasının 1892-ci il 25 yanvar tarixli iclasının 28 nömrəli protokolunda çəkilir.

İclasın sədri V.F.Miller Mirzə Cəfərin Komissiyaya üzv seçilməsi təklifini irəli sürür və onu Komissiyanın işinə layiqli, “fars arxeologiyasına yaxından bələd olan, səriştəli mütəxəssis” kimi təqdim edir. İclasın qərarından aydın olur ki, Mirzə Cəfər həmin tarixdə Şərq Komissiyasına üzv seçilir.⁴

¹ 1916-1917-ci illərdə M.V.Nikolski Moskvada Ön Asiya Cəmiyyəti yaratmaq fikrində olmuşdu.

² Гордлевский Вл. А. Тридцатипятилетие Восточной комиссии. «Восток», кн. 4. М.-Л., 1924, с.169.

³ Базиянц А.П. Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. М., 1973, с.174.

⁴ Вах: Древности восточныя, т. II, вып. I. М., 1896, с.90.

Qeyd etmişdik ki, M.A.Qafarov LŞDİ-nin Xüsusi Siniflərində 1901-ci il sentyabrın 1-dən pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Lakin Komissiyanın protokollarında və “Библиографический словарь отечественных тюркологов” kitabında verilmiş məlumatlardan aydın olur ki, o, həmin tarixdən Moskvaya gəlməmişdir.

İmperator Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti Şərq Komissiyasının 1896-cı il 23 dekabr tarixli iclasının 51 nömrəli protokolunda verilən xülasədə qeyd edilir ki, M.A.Qafarov həmin iclasda “Qafqazdakı türk çinovniklərinə verilmiş Sultan fərmanları haqqında” məruzəsi ilə çıxış etmişdir.¹ Adı çəkilən məruzə 1901-ci ildə “Древности восточныя» toplusunda çap olunub. Əsərdə müəllif 1726-1821-ci illərə aid olan 26 fərmanla bağlı araşdırmalar aparmış, Rusiya-Türkiyə münasibətlərini, Türkiyənin Qafqazda və Qara dəniz ətrafı ərazilərdə apardığı siyasəti aydınlaşdırmağa çalışmışdır.

A.N.Kononovun məlumatına əsasən, M.A.Qafarov LŞDİ-də Azərbaycan dilindən, 1901-ci ildən isə özbək dilindən dərs demişdir.²Güman ki, M.A.Qafarov 1893-1896-cı illər arasında LŞDİ-yə dəvət almış və həmin ərəfələrdə Şərq Komissiyasına üzv seçilmişdir. Üçillik dövrü əhatə edən protokolların 1896-cı ildən sonrakı məlumatlarında onun adı Komissiyanın üzvü kimi çəkilir. Qeyd edək ki, Komissiyanın iclaslarında dinləyici kimi iştirak edən həvəskarların adı protokollarda “qonaqlar”ın siyahısında verilir.

M.A.Qafarovun Şərq Komissiyasının orqanı olan “Древности восточныя» toplusunda həm də tərcümələri – Səlmən Savəcinin “Cəmşid və Xurşid” poeması, M.O.Attaya ilə birgə “Əndicandan göndərilmiş ərəbcə yazılan vərəqə-

¹ Вах: Древности восточныя, т. II, вып. II. М., 1901, с.137.

² Вах: Библиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. М., 1989, с.74.

lər", həmçinin toplusunun Şərq Komissiyasının 25, akademik F.Y.Korşun 70 illiyinə həsr olunmuş yubiley nömrəsində məşhur "Monqol dövrü fars tarixşünaslığından" əsəri, Vl.A.Qordlevskinin kommentariyası ilə "Fars atalar sözü" kitabı çap olunmuşdur.

Şərq Komissiyasının daimi üzvü olmasa da, iclaslarda M.A.Qafarovun qardaşı Məhəmməd Kazım Qafarov da iştirak etmiş, çıxışları, müzakirələri böyük həvəslə dinlənilmişdir (protokol № 116,52,53).

Şərq Komissiyasının iclaslarında Mirzə Cəfər və M.A.Qafarovun gördükləri işlərlə bağlı adları çəkilən protokollardan bir neçə nümunəyə diqqət edək:

15 fevral 1901-ci il. Protokol № 76. İclasın sədri V.F.Miller Əndican yaxınlığındakı Semireçensk ərazisindən tapılmış və hərbi qubernator tərəfindən Şərq Komissiyasına göndərilmiş abidələrin litoqrafik surətlərini¹ nümayiş etdirir. Bu sənədlərin öyrənilməsi, onların farsca yazılmış hissələrinin dəqiq tərcüməsi M.A.Qafarova, ərəbcə olan hissələrinin tərcüməsi isə M.O.Attayaya² həvalə olunur.³

15 yanvar 1902-ci il. Protokol № 78. M.A.Qafarov bildirir ki, araşdırılması ona həvalə olunan Semireçensk vərəqələrinin mətni, demək olar ki, hamısı ərəbcədir. Buna görə də o, tək tərcümə etməməyi qərara alır və vərəqələri M.O.Attaya-

¹ Həmin abidələr və sənədlər barəsində V.M.Nikolski hələ Moskva Arxeologiya Cəmiyyətinin 1887-ci il 24 aprel tarixli iclasındakı məşhur çıxışında məlumat vermişdi.

² Semireçensk Nestoryan yazılarını Moskva Arxeologiya Cəmiyyətinin həqiqi üzvü S.S.Slutski (bax: Древности восточныя. Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического общества, т I, вып. I. М., 1989, 1-66), Semireçensk qəbir daşları üzərindəki türkcə yazıları F.Y.Korş (bax: Древности восточныя. Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического общества, т I, вып. I. М., 1989, с.66-72) tədqiq etmişlər.

³ Древности восточныя, т. II, вып. III. М., 1903, с.217.

ya təqdim edir¹. M.O.Attaya vərəqələrdəki ərəbcə mətnlərin dəqiq tərcüməsini şərh edir. Məlum olur ki, vərəqələrdəki mətnlərin məzmunu “ziyanlı” deyildir. Belə ki, orada Allaha, Məhəmmədə və Əliyə xitabən dualar yazılıb və əlində Zülfüqar qılıncını tutmuş Əlinin rəsmi həkk olunub.

Mirzə Cəfər məlumat verir ki, dualar yazılmış belə vərəqələr taun və ya başqa xəstəliklər yayılan zaman müsəlmanların qapılarına yapışdırılır, minlərlə nüsxəsi bütün fars şəhərlərində yayılır. A.E.Krımski qeyd edir ki, Barbinskinin söylədiyinə görə, general-qubernatorun göndərdiyi vərəqələrin məkanı olan Orta Asiyada dualar və qılınc tutmuş əl şəkli zəhərə qarşı fincanların dibinə həkk olunur.

21 fevral 1906-cı il. Protokol № 94. A.E.Krımski müvafiq tarixi arayışla Şimali İrandan – Təbrizdən (Azərbaycan) dinləyicilərindən birinin göndərdiyi Makedoniyalı İskəndər yunan gümüş pullarını nümayiş etdirir. İclasda iştirak edən azərbaycanlı Mirzə Abdulla Qafarov bildirir ki, ümumiyyətlə İskəndər pulları Təbrizdə çoxlu miqdardadır, olduqca tez-tez tapılır.²

10 fevral 1910-cu il. Protokol № 121. M.A.Qafarov Arxeologiya Cəmiyyətinə göndərilmiş papye-maşeyə³ oxşar “mökkava” tipli fincan üzərində yazılar haqqındakı tədqiqatının nəticələri barədə məlumat verir.

¹ Qeyd etdiyimiz kimi, sonralar M.A.Qafarovun M.O.Attaya ilə birlikdə tərcümə etdiyi “Əndicandan göndərilmiş ərəbcə yazılan vərəqələr” adlı əsər “Древности восточные” toplusunun 1914-cü il XX buraxılışında çap olunmuşdur.

² Бак: Древности восточные, т. III, вып. I. М., 1907, с.60; Həmin tarixli iclasda Vs.F.Miller elmə qaranlıq qalan, Berezin, Heygergin, Dornun qısa və səhv məlumat verdikləri farsdilli müsəlman tatlar, eləcə də talışlar haqqında məruzə edib.

³ Yapışqan, gips və tabaşirlə qarışdırılmış kağız kütləsindən ibarət bərk maddə

Fincanın görkəmi kiçik parçı xatırladır, ancaq o, içki üçün nəzərdə tutulmayıb, belə ki, materialı maye üçün yararlı deyildir. Şübhəsiz ki, parçada bərk maddələr saxlanılıb. Fincanın ətrafında ərəbcə çox qarışıq yazılar cızılıb. Onları çox çətinliklə oxumaq mümkündür. Epiqrafik yazının mətni belədir: Əddəhrü ül-musahdü lilizz əd-daimun və iqbalü-ləcəddü və əd-dövləti, ül-baqiyyəti və-l-kəraməti əl-aliyyəti ül-omrün və əl-cəddü ül-sa'idü və-l-omrü ül-xalidü və-əl-a'dilü al-qasidü¹.

Şərq Komissiyasının əsas maraq və müzakirə obyektı müsəlman-xristian Qafqazı və qədim Şərq idi. A.P.Baziyansın fikrincə, Moskvada LŞDİ, Moskva Universiteti və Şərq Komissiyasının yeni istiqamətdə birgə iş aparması ilə osetinşünaslıq, tat dilinin öyrənilməsi, udlar haqqında materiallar çap edilməsi və s. ilə dünya şərqşünaslığı xəzinəsinə zəngin irs bəxş edilmişdir.

İnstitut müəllimlərinin Azərbaycan dilini, ədəbiyyatını, tarix və mədəniyyətini öyrənməsi, tədqiq etməsi ilə Moskva şərqşünaslığında XIX əsrin II yarısından azərbaycanşünaslıq təşəkkül tapmışdır.²

XX əsrin əvvəllərindən Şərq Komissiyasının fəaliyyəti zəifləyir. Buna səbəb M.V.Nikolskinin müvəqqəti Petroqrada köçməsi idi. Çox keçmir ki, M.V.Nikolski yenidən Moskvaya qayıdır və LŞDİ-də pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. 1901-ci ildə A.E.Krımski Komissiyaya sədr seçiləndən sonra təşkilatın işində yenidən canlanma yaranır.

¹ Epiqrafik yazını tarix elmləri doktoru, professor Məşədixanım Nemətova belə mənalandırır: «Ədalətli məhkəməyə yönəltməklə, əbədi həyatla, ali uğurla, yüksək, mərhəmətli əməllə, əbədi dövlətlə, ən yeni nailiyyətlə və qüdrətlə uzlaşan əsr».

² Базиянц А.П. Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. М., 1973, с.208.

Üç il ərzində elmi istiqamət daha çox müsəlman dünyasının, xüsusilə islam dini tarixinin öyrənilməsinə yönəldilir; iclaslarda bu barədə Rusiyada və xaricdə çapdan çıxan kitabların annotasiyası dinlənilir, müzakirə olunur.

Şərq Komissiyasının işində LŞDİ-nin tələbələri də yaxından iştirak etmişlər.¹

1911-ci ildən sonra müəyyən səbəblərə görə Komissiyanın işi yenidən zəifləyir. Tanınmış qafqazşünaslardan bəzisi vəfat edir. Vs.F.Miller akademik seçildəndən sonra Moskvanı həmişəlik tərk edir. F.Y.Korş Petroqrada köçür, səhhəti imkan vermədiyi üçün Komissiyanın iclaslarında iştirak edə bilmir.

V.K.Trutovskinin sədrliyi və A.E.Krımskinin katibliyi ilə Komissiyanın yeni heyəti seçilir, Mirzə Cəfər və M.A.Qafarov yeni heyətə daxil edilirlər.

1917-ci il inqilablarından sonra siyasi vəziyyət qarışıq olduğu üçün Şərq Komissiyasının işində yenidən durğunluq yaranır.² Komissiyanın işində yaranmış böhran vəziyyətinin başqa səbəbləri də var idi. Akademik F.Y.Korş və ilk rus assuroloqu M.V.Nikolski vəfat edir, məşhur gürcüşünas A.S.Xaxanov vərəm xəstəliyinə tutulur, elmi işdən uzaqlaşır.

İmperator Moskva Arxeologiya Cəmiyyəti Şərq Komissiyasının fəaliyyəti 1922-ci ilə qədər davam etmiş, 35 il ərzində 150 iclası³ keçirilmişdir. Bu müddətdə Şərq Komissiyası bir sıra dəyərli, möhtəşəm işlər görməyə müvəffəq olmuşdur.

¹ Тридцатилетие специальных классов Лазаревского Института восточных языков. М., 1903, с.16.

² Гордлевский Вл. А. Тридцатипятилетие Восточной комиссии. «Восток», кн. 4. М.-Л., 1924, с.169-170.

³ Şərq Komissiyasının sonuncu iclası Qafqazın dağlıq ərazisində yaşayan azsaylı xalqların dillərinə həsr olunmuşdu (bax: Гордлевский Вл.А. Тридцатипятилетие Восточной комиссии. «Восток», кн. 4. М.-Л., 1924, с.170).

SON SÖZ ƏVƏZİ

XX əsrin əvvəllərində baş vermiş inqilabları LŞDİ Xüsusi Siniflərinin professor-müəllim heyəti və tələbələri eyni qarşılamırlar. Bəziləri yeni hökuməti tanıyır, bəziləri isə fəaliyyətə başlamış siyasi hakimiyyətlə barışmaq istəmir, institutu tərk edir. A.E.Krımski Kiyevə köçür, Vl.A.Qordlevski isə Orenburqdan Moskvaya qayıdır, M.O.Attaya, Mirzə Cəfər və M.A.Qafarov yenidən qurulan LŞDİ-də işləyir.

Yeni siyasi şəraitdə Xüsusi Siniflərin reforması üçün hazırlanan layihə həyata keçmir, 1917-ci ildə LŞDİ akademik N.Y.Marrın məsləhəti ilə Ön Asiya İnstitutu ilə əvəz olunur.

Son mahiyyətdə həm filoloji təhsil verən Ön Asiya İnstitutu, həm də 1919-cu il martın 4-də V.İ.Leninin imzası və eyni məqsəd, proqramla Erməni İnstitutu ilə əvəz olunan yeni təhsil ocağı ümidləri doğrultmur. Çünki Qafqaz, Yaxın Şərq və Orta Asiya xalqlarının dillərini, onların maddi və mənəvi mədəniyyətlərini ta qədimdən müasir dövrədək öyrətmək məsuliyyətini öhdələrinə götürən klassik gimnaziya təhsili ilə "qidalanmış" pedaqoji kadrların yetkinliyi və mənəvi-elmi potensialları nəzərə alınmamışdı. 1920-ci il 7 sentyabrda təhsil ocağı Mərkəzi Canlı Şərq Dilləri İnstitutu adlandırılır.

Nikolay Yakovleviç Marr

Mərkəzi Canlı Şərq Dilləri İnstitutu

Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Mərkəzi Canlı Şərq Dilləri İnstitutunun təsisi ilə əlaqədar qəbul etdiyi qərarlar, ümumiyyətlə, eyni siyasi quruluşda şərqşünaslıq elmi qarşısında durmuş vacib məsələlər haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Canlı Şərq dillərinin öyrədilməsi Şərqlin siyasi və iqtisadi həyatının dərk edilməsinin açarı idi, lakin hələ o vaxt M.P.Pavloviç 1921-ci ildə yaradılmış Şərqşünasların Ümumrusiya Elmi Cəmiyyətinin orqanı “Новый Восток» jurnalının¹ 1925-ci il 10 və 11-ci nömrələrində çap etdirdiyi “Yeni şərqşünaslıq institutlarının tarixi vəzifələri” adlı məqaləsində yazırdı: “İnstitutun tədris və elmi fəaliyyətinin mərkəzində əsas məsələ canlı Şərq dillərinin yox, Şərqlin dərinədən öyrədilməsi olmalıdır”.²

¹ N.Nərimanov da Elmi Cəmiyyətin üzvü olmuş, “Новый Восток” jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişdir.

² Новый Восток. М., 1925, №10-11.

1921-ci ildən Mərkəzi Canlı Şərq Dilləri İnstitutunun auditoriyaları dinləyicilərin üzünə açıq elan edilir. Lakin elə həmin ildən institutun qarşısında daha vacib məsələlərin həlli durur: yeni şərqşünas kadrların hazırlanması üçün Mərkəzi Canlı Şərq Dilləri İnstitutunu Şərq Dilləri İnstitutu ilə əvəz etmək. Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin 1921-ci il 27 oktyabr qərarına əsasən Moskvadakı bütün şərqşünaslıq təhsil ocaqları¹ Şərq Dilləri İnstitutu ilə

M.R.Pavloviç

əvəz olunur. 1922-1923-cü dərs ilində institutun tədris məqsədi dəqiqləşdirilir: Şərq dillərindən birini mükəmməl bilən və ya iki Avropa dilində sərbəst danışan və öyrəndiyi dilin istifadə olunduğu Şərq ölkəsinin iqtisadiyyatı və sosial vəziyyəti barədə müəyyən hazırlığı olan praktik işçilər hazırlamaq.

Sovet İttifaqı Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin 20 mart 1925-ci il tarixli qərarına əsasən Moskva Şərq dilləri İnstitutuna həmin il vəfat etmiş Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədrilərindən biri Nəriman Kərbəlayi Nəcəf oğlu Nərimanovun adı verilmişdir. Qərar 1925-ci il 21 avqust tarixdə qüvvəyə minmiş və institut uzun müddət onun adını daşımışdır².

¹ Universitetin Şərq şöbələri də bura aiddir.

² Moskva Şərq Dilləri İnstitutu 1954-cü ilin iyul aynadək fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Nəriman Nərimanov adına Moskva Şərqşünaslıq İnstitutu

Московский институт востоковедения г. Нариман Кербалай Наджаф оглы Нариманов 20 марта 1925 г. на заседании Президиума Совета национальностей ЦИК СССР было принято решение: признать «необходимым Институту востоковедения при Президиуме ЦИК Союза ССР присвоить имя умершего председателя ЦИК Союза ССР

тов. Нариманова Н.Н., о чем
войти с ходатайством в Пре-
зидиум ЦИК Союза ССР»

100 ildən artıq bir müd-
dətdə mövcud olmuş LŞDİ XX
əsrin əvvəllərində beləcə tək-
milləşdirilir. Rekonstruktiv də-
yişikliklər pedaqoji kollektivdə
də baş verir. Keçmiş LŞDİ-nin
pedaqoji kollektivinin layiqli
kadrları instituta cəlb edilir.
Azərbaycanlı şərqşünaslar Mirzə
Cəfər Rzayev və Mirzə Abdulla
Qafarov ömürlərinin sonuna
kimi Moskva Şərq Dilləri İnsti-
tutunda çalışırlar.

N.Nərimanov

Mirzə Cəfər Rzayevin təvəllüd və vəfatətmə tarixini də-
qiqləşdirə bilmədik. Mənbələrdən məlum olur ki, o, XX
əsrin 20-ci illərinin sonlarına kimi Moskvanın ən mənzərəli
yerlərindən biri olan **Preçistensk bulvarı** yaşamışdır. Ev
ünvanı və mənzilinin nömrəsi də məlumdur: Preçistensk
bulvar, ev 31, mənzil 3.¹

¹ Вах: Московский институт востоковедения им. Н.Нариманова.
Справочник. М., 1926.

№ по порядку	Фамилия.	Имена и отчества.	Предмет.	Домашний адрес и телефон.
31.	Коровин	Евгений Александрович.	Международное право.	Машков пер., д. 10, кв. 18. 4-60-17, 5-48-31.
32.	Корсун	Николай Егорович.	География стр. Бл. Востока.	Улица Карла Маркса, 18, кв. 7.
33.	Ларош	Евгений Германович.	Турецкий язык.	Пречистенск. б., 17, кв. 10.
34.	Линднер	Вера Борисовна.	Немецкий язык.	Хомутовский тупик, 12.
35.	Любарская	Анна Аввакумовна.	Французский язык.	Кривоколенный пер., д. 8, кв. 8. 2-37-40.
36.	Лянь-Кунь	Нингта Иванович.	Китайский яз.	Мясницкая, д. 31, кв. 23.
37.	Маслов	Павел Петрович.	Статистика.	Славская-Садовая, 18, кв. 3. 5-98-36.
38.	Милицини	Людмила Павловна.	Французский язык.	Денежный пер., д. 9, кв. 7.
39.	Миллер	Адольф Давидович.	Английский яз.	Сокольников Колюдецкий ул., д. № 5.
40.	Миллер	Борис Бессолодович.	Персидский яз.	Остоженка, д. № 40, кв. 2. 1-20-17.
41.	Мирзе-Джаффар	Риза-Заде.	Персидский яз.	Пречистенск б., д. 31, кв. 3. 1-19-08.
42.	Моисов	Сергей Михайлович.	Истор. Рев. движения на Запале.	Остоженка. 53, кв. 14. 3-14-93.
43.	Новиков	Василий Петрович.	Экономическая полит. СССР.	Ул. Грановск. д. № 5, кв. 128. 4-47-76.
44.	Павлов	Иосиф Моисеевич.	Политическая экономия.	Б. Дмитровка, 16. 3-60-58.
45.	Павлович	Михаил Павлович.	Империализм и колониальная политика.	1-й Дом Советов. комн. 437. 2-06-82, д. 437.
46.	Пастухов	Сергей Константинович.	Истор. Персия.	Софийская набережная, 14. 4-38-70, 1-93-90, д. 13.
47.	Павтонов	Анатолий Иванович.	Бухгалтерия.	Н. Басмания, 20, кв. 1.
48.	Пастиер	Олег Викторович.	Японский язык и литература.	Покровка, Трехсвятительский п., д. 3, кв. 3 а. 3-92-12.
49.	Попов	Михаил Георгиевич.	Экономич. география.	Арбат, Славов Кражск. д. 35, кв. 15.

***Haşiyə:** Yəqin ki, Preçistensk bulvarda LŞDİ-nin müəllimlərinə ayrılmış xüsusi bina olmuşdur. Azərbaycanın şanlı oğlu M.Ə.Rəsulzadə LŞDİ-yə Stalin tərəfindən fars və rus dilləri müəllimi təyin olunanda ona da Preçistensk bulvarda ikiotaqlı mənzil verilmişdi.*

M.Ə.Rəsulzadənin “Stalinlə ixtilal xatirələr” kitabında haqqında söhbət açdığı, lakin adını çəkmədiyi, ona “yardım etmiş” professor bəlkə də Mirzə Cəfər olmuşdur.¹

M.A.Qafarovun da 1928-ci ildən sonrakı elmi-pedaqoji fəaliyyəti haqqında məlumat yoxdur. Mənbələrdən aydın olur ki, 1928-ci ildən sonra M.A.Qafarovu Moskva Şərq Dilləri İnstitutunda yeni pedaqoji fəaliyyətə başlamış müəllimlər – E.Q.Laroş və Hamid Qulaçzadə əvəz etmişlər.

Fəxrlə deyə bilərik ki, Mirzə Cəfər Rzayev və M.A.Qafarov akademik A.A.Semyonovun, Vl.A.Qordlevskinin, A.E.Krımskinin, eləcə də məşhur türkoqlar N.K.Dmitriyevin, V.M.Nasilovun, ərəbsünas X.Baranovun, iranşünas V.F.Minorskinin, B.Millerin, A.A.Starikovun, leksikoqraf N.İ.Aşmarinin müəllimləri olmuşlar.

Məmməd Əmin Rəsulzadə

¹ Bax: Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı. 1991, s.55.

Xarlampiy Karpoviç Baranov

Vladimir Fyodoroviç Minorski

1960-cı ildə Moskvaya XXV Beynəlxalq Şərqşünaslar Konqresinə dəvət alan və 44 il ayrılıqdan sonra 83 yaşında, öz vətəninə qayıdan dünya şöhrətli alim – Brüssel və Kembric universitetlərinin fəxri doktoru, Britaniya və Fransa akademiklərinin həqiqi üzvü, Fransa və Almanıyanın Asiya Beynəlxalq elmi cəmiyyətlərinin üzvü, İranın, Azərbaycanın, Türkiyənin tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası və filologiyasına, həmçinin islam və şərqşünaslıq tarixinə aid 200-dən artıq sanballı elmi əsərin müəllifi V.F. Minorski¹ keçmiş LŞDİ-nin binası önündə dayanıb xatirələrə dalarkən öz sevimli müəllimlərinə dərin məhəbbətini, əbədi hörmətini kövrək hisslərlə belə ifadə edir: "...Yaddaşıma Vs.F.Millerin, A.E.Krımskinin, M.O.Attayanın, Mirzə Cəfərin, Mirzə Abdulla Qafarovun kölgəsi düşür:

¹ V.F.Minorski Londonda "İ Şah İsmayılın poeziyası" kitabçasını və Cahanşah Həqiqinin şeirlərini çap etdirmiş, şirvanşahlar, xəzərlər, Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular və s. haqqında tədqiqat əsərləri yazmışdır. 1958-ci ildə Kembridcdə onun "Şirvan və Dərbəndin tarixi" adlı əsəri çap olunmuşdur. Beş il sonra bu əsər Moskvada rus dilində işıq üzü görmüşdür.

– Allah onlara rəhmət eləsin!''¹

Zaman ötdükcə bu azərbaycanlı ziyalıların şərəfli ömrü, dünya şərqşünaslığına bəxş etdikləri elmi töhfələri, zəngin irsləri bəşəriyyəti heyran qoyacaq, təvazökarcasına qeyd etdikləri epiqraf onların humanist həyat amalının, elmi-pedaqoji fəaliyyətlərinin vaxtın, zamanın fəvqündə duracaq rəmzi kimi səslənəcək:

Allah insanlardan bacardıqlarından artıq tələb etmir!

**Dərvişin hədiyyəsi bircə yaşıl yarpaqdır. Nə etsin?
Onun imkanı təkəcə buna çatır!**

¹ Базилянц А.П. Над архивом Лазаревых. М., 1982, с.159.

ƏDƏBİYYAT

Абамелик-Лазарев С.С. Исторический обзор Лазаревского института Восточных языков. М., 1914.

Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı, 1966.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII c., Bakı, 1983.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX c., Bakı, 1986.

Академик В.А.Гордлевский. Избранные сочинения IV т., Этнография, история, востоковедение, рецензии. М., 1968.

Академику В.А. Гордлевскому к его семидесятилетию. М., 1953.

Базиянц А.П. Владимир Александрович Гордлевский. М., 1979.

Базиянц А.П. Из истории туркологии в Лазаревском институте. Краткие сообщения института народов Азии. XXX, Иран, Турция. М., 1961.

Базиянц А.П. Лазаревский институт восточных языков. М., 1959.

Базиянц А.П. Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. М., 1973.

Базиянц А.П. Над архивом Лазаревых. М., 1982.

Бартольд В.В. В мире ислама. 1912, №1.

Бартольд В.В. Обзор деятельности факультета восточных языков. С.Петербургского университета. СПб., 1909.

Бартольд В.В. Туркестан. СПб., 1900.

Баскаков Н.А., Баскаков А. Ник. Академик Ф.Е. Корш в писмах современников. М., 1989

Белявский М.Г. Ломоносов и основание Московского университета. М., 1955

Бертелсь Е.Э. Владимир Александрович Гордлевский. Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР, вып. XII. М., 1956

Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. М., 1989.

Богданов А.И. Федор Евгеньевич Корш. Ашхабад, 1982.

Vamberi K. Əmir Teymur. Bakı, 1991.

Веселовский Н.И. История императорского русского археологического общества за первое пятидесятилетие его существования. СПб., 1900

Веселовский Н.И. Сведения об официальном преподавании восточных языков в России. Труды III-его международного съезда ориенталистов в С.Петербурге 1886 г. СПб., 1879 – 1880

Высочайшие указы, устав и штат Лазаревского института восточных языков в Москве и правила онаго высочайшие утвержденные. М., 1852.

Восточный сборник в честь А.Н.Веселовского. Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков., вып XII. М., 1914.

Qasimzadə B. Abbasquluğa Bakıxanov. Bakı, 1956.

Qasimzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı 1966.

Гаффаров М.А. и Аттая М.О. Арабские листки из Андижана. В сб.: Древности восточныя, т. XX, вып. I. М., 1914

Гаффаров М.А. и Гордлевский В.А. Персидския пословицы (Транскрипция, пер. и комментарий). М., 1913.

Гаффаров М.А. Из газелей Сальмана Саведжи. В кн.: Восточный сборник в чест А.Н.Веселовского. М., 1914.

Гаффаров М.А. Из области персидской историографии (оттиск). М., 1913.

Гаффаров М.А. Образчики персидской письменности с X века до нашего времени, ч. II, поэзия. М., 1906.

Гаффаров М.А. Образчики персидской письменности с IX века до нашего времени, (Новое, обширно переработанное издание), ч I, проза. М., 1916.

Гаффаров М.А. Образчики персидской письменности с X века до нашего времени, ч. I, проза. М., 1902.

Гаффаров М.А. О султанских грамотах турецким чиновникам на Кавказе при турецком владычестве. В сб.: Древности восточные, т. II, вып., II. М, 1901.

Гаффаров М.А. Персидско – русский словарь, ч. I М., 1914.

Гаффаров М.А. Персидско – русский словарь, ч. II. М., 1927.

Гаффаров М.А. Персидско – русский словарь, в 2-х т. М., 1974.

Гаффаров М.А. Персидско – русский словарь, в 2-х т. М., 1976.

Гордлевский Вл. А. Тридцатипятилетие Восточной комиссии. «Восток», кн. 4. М.-Л., 1924.

Quliyev V. Mirzə Kazımbəy. Bakı, 1987.

Гурницкий К.И. А.Е. Крымский. М., 1980.

Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, 1958.

Гутор М. Д. Персидская грамматика, составленная по Абединову, Джафарову, Хащабу и Ефимову. Тифлис, 1914.

Данциг Б.М. Изучение Ближнего Востока в России (XIX – начало XX в). М., 1968.

Divani-Sənai Qəznəvi (tərtibçi Məzahir Mustafa). Tehran, h.1336.

Дмитриев Н.К. Федор Евгеньевич Корш. М., 1962.

Древности восточные. Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического общества, т I, вып. I. М., 1889.

Древности восточные, т. II, вып. I. М., 1896.

Древности восточные, т. II, вып. II. М., 1901

Древности восточные, т. II, вып. III. М., 1903

Древности восточные, т. III, вып. I. М., 1907

Древности восточные, т. III, вып. II. СПб., 1908.

Древности восточные. Юбилейный выпуск посвященный, по случаю истечения 25-летия существования Восточной комиссии, ея председателю, основателю академику Ф.Е.Коршу, т. IV. М., 1913.

Жизнь национальности, 1920, 25 ноября, № 37.

Жирков Л.И. Глоссарий к легким текстам. М., 1922.

Жуковский В.А. Образцы персидского народного творчества. СПб., 1902.

Зиновьев А. Исторический очерк Лазаревского института восточных языков. М., 1863.

История Императорского Русского Археологического Общества за первое пятидесятилетие его существования (1846-1896). СПб., 1900.

История Московского университета, т. I. М., 1955.

Императорское Московское Археологическое Общество и первое пятидесятилетие его существования (1864 – 1914), т. II. М., 1915.

Каталог книг и рукописей библиотек Лазаревского института восточных языков. – М., 1888.

Каталог книг и рукописей библиотек Лазаревского института восточных языков. Приложение 3. М., 1888.

Кононов А.Н. и Иориш И.И. Ленинградский восточный институт. М., 1977.

Краткий отчет о состоянии Лазаревского института восточных языков в 1862/63 академическом году. М., 1863.

Крачковский И.Ю. Избранные сочинения, т. II. М.-Л., 1955.

Крачковский И.Ю. Избранные сочинения, т. V. М.-Л., 1958.

Крачковский И.Ю. Очерки по истории русской арабистики. М.-Л., 1950.

Крымский А.Е. История Персии, ея литературы и дервишской теософии, т. III. М., 1914–1917.

Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. Ташкент, 1965.

Lügətnameyi-Dehxoda (sin hərfi). Tehran, h. 1348/1969 (ərəb əlifbası ilə).

Материалы для истории Лазаревского института восточных языков, вып. I. М., 1914.

Марр Н.Я., Записки о преобразовании специальных классов Лазаревского института. С.Петербург, 1918.

Марр Н.Я. К вопросу о реорганизации Лазаревского института восточных языков. С.Петербург, 1918 (оттиск).

Мирза Джафар. Грамматика персидского языка. (С участием заслуж. проф. Ф.Е.Корша). М., 1900.

Мирза Джафар. Грамматика персидского языка. (С участием заслуж. проф. Ф.Е.Корша). М., 1901.

Мирза Джафар. Из лирического «Диван»а Сенаи. В кн.: Восточный сборник в честь А.Н. Веселовского. М., 1914.

Мирза Джафар. Книга персидско – русских разговоров. Казань, 1883.

Мирза Джафар. Книга персидско – русских- французских разговоров. М., 1896.

Мирза Джафар. Краткая грамматика персидского языка. М., 1884.

Мирза Джафар. Об искусственном образовании парных слов (Раимвортер). Сравнительные глоттогонические заметки. В сб.: Юбилейный сборник в честь

В.Ф.Миллера, изданный его учениками и почитателями. М., 1900.

Мирза Джафар Топчубашев. Критика. Персидская хрестоматия, изданная А.Болдыревым, профессором Восточных языков при Императорском Московском университете. Телескоп, ч. XXI. М., 1834.

Михайлов М.С. Об изучении турецкой литературы в отечественной тюркологии. Ученые записки кафедр. иностр. языков (Институт международных отношений), вып. I. М., 1958.

Московский институт востоковедения им. Н.Нариманова. Справочник. М., 1926.

Новый Восток. М., 1925, №10-11.

Обозрение преподавания в Специальных классах Лазаревского института восточных языков (1900 – 1901, 1916 – 1917 академичес. г.).

Пекарский П. История Императорской Академии наук в С.Петербурге, т. I-II. СПб., 1870 – 1873.

Пенчко Н.А. Основание Московского университета. М., 1953.

Правила испытаний для студентов специальных классов Лазаревского института восточных языков. М., 1904.

Радовилский М. Очерки по истории преподавания персидского языка в России и в Советском Союзе. Автореф. дисс. канд. филол. наук. М., 1959.

Речи и отчет, произнесенные в торжественном собрании Лазаревского института восточных языков. М., 1865.

Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə ixtilal xətirələri. Bakı. 1991.

Рзаев А.К. Азербайджанские востоковеды XIX века. Баку, 1986.

Рзаев А.К. Очерки об ученых и мыслителях Азербайджана XIX века. Баку, 1969.

Sadıqova Ç., Ələsgərova T. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. Bakı, 1990.

Семидесятилетие Лазаревского института восточных языков, 1815 – 1890. М., 1891.

Собрание высочайших указов и актов, относящихся до Московского армянского Лазаревых института восточных языков. СПб., 1893.

Стариков А.А. Восточная филология в Московском университете (А.В.Болдырев и П.Я.Петров). В. кн.: Очерки по истории русского востоковедения. М., 1960.

Таирзаде Н.А., К деятельности профессора Мирза Джафара Топчибашева в Петербургском университете. Известия АН Азерб. ССР (серия общественных наук). Баку, 1965, №6.

Тридцатилетие специальных классов Лазаревского Института восточных языков. М., 1903.

Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков. Вып.: I-IV, VI, XII, IX, XI – XVII, XXX, XXXII, XXXVIII, XXXIX. М., 1899 – 1916.

Устав специальных классов Лазаревского института восточных языков. М., 1872.

Ушаков Д.Н. Труды Московской диалектологической комиссии, вып. 4. М., 1872.

Центральный государственный архив древних актов. Фонд Абамелек – Лазаревых, №1252, оп. I, д.263.

Центральный государственный исторический архив г. Москвы. Фонд Лазаревского института восточных языков, №213, оп. I, д.8.

Şəmsəddin Sami. Qamusi-türki. N. 1318, I c.

Шофман А.С. и Шамов Г.Ф. Восточный разряд Казанского Университета. Крат. очерк образов. вост. разряда. В кн.: Очерки по истории русского востоковедения. М., 1956, № 2.

MÜNDƏRİCAT

Böyüklüyü görmək və göstərmək bacarığı.....	3
Giriş əvəzi	19

Tələbə və müdavimlər

Məlikov Nurulla bəy Ağarəhim bəy oğlu.....	24
Qurbanov Əhməd Hacı Qurban oğlu.....	27
Əbülfət ağa Nəcəfqulu ağa oğlu Şahtaxtılı	29
Cahangir bəy Qayıbov	33
Mahmud İsmayılov	38
Əliyev Əliəsgər	43
Fərrux xan Bədəlbəyev	46
Firidun xan Mirzə Fərəc xan oğlu Bədəlbəyev	48
Məhəmməd bəy Ağaoğlu (Ağayev).....	49

Alim və pedaqoqlar

Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov (ZUI)	58
Lazarev Şərq Dilləri İnstitutu və Xüsusi Sinifləri	63
Mirzə Cəfər Rzayev	67
1908/1909-cu akademik dərslər üçün təqvim planı (15 saat).....	69
1911/1912-ci akademik dərslər üçün təqvim planı (15 saat).....	70
1913/1914-cü akademik dərslər üçün təqvim planı (10 saat).....	71
1915/1916-cı akademik dərslər üçün təqvim planı (10 saat).....	71
Əziz və çox sevimli Fyodor Yevgenyeviç	105
I il. Nəzəriyyə	108
Məşğələ.....	108

<i>II il. Nəzəriyyə</i>	109
<i>Məşğələ</i>	110
<i>III il. Nəzəriyyə</i>	110
<i>Məşğələ</i>	111
<i>IV il. Nəzəriyyə</i>	111
<i>Məşğələ</i>	112
Mirzə Abdulla Qafarov.....	120
Doğum haqqında şəhadətnamə	122
<i>1908/1909-cu akademik dərs ili üçün</i>	
<i>təqvim planı (7 saat)</i>	125
<i>1910/1911-ci akademik dərs ili üçün</i>	
<i>təqvim planı (8 saat)</i>	126
<i>1911/1912-ci akademik dərs ili üçün</i>	
<i>təqvim planı (4 saat)</i>	126
<i>(5 saat)</i>	126
<i>1913/1914-cü akademik dərs ili üçün</i>	
<i>təqvim planı (3 saat)</i>	127
<i>(4 saat)</i>	127
<i>1915/1916-cı akademik dərs ili üçün</i>	
<i>təqvim planı (6 saat)</i>	127
<i>Türk-tatar dili kafedrası</i>	128
<i>Şərq kalliqrafiyası:</i>	128
<i>Rəhimli və bağışlayan Allahın adı ilə</i>	174
<i>İkinci cildin ön sözü</i>	184
Mirzə Cəfər Rzayev və Mirzə Abdulla Qafarovun	
ictimai təşkilatlardakı fəaliyyətləri	192
Son söz əvəzi	205
Ədəbiyyat	214

QEYD ÜÇÜN

[illegible]

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner:
Zahid Məmmədov

Texniki redaktor:
Elnarə Malikqızı

Çapa imzalanmış 14.06.2025
Şerti çap vərəqi 18,5. Sifariş № 315
Kağız formatı 60x90 1/16. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89; 050-288-85-09
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4